

Передплатний індекс
60134

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 2(18), 2022

№ 2(18), 2022

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2(18)

Київ 2022

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2(18)

KYIV 2022

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 4 від 30 червня 2022 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)

Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)

Лакішук Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)

Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)

Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)

Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)

Мартинюк А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)

Потехін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)

Руссев Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)

Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Машевський О.П. д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Литвин М.Р., д-р іст. наук, проф. (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category “B”) in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 4 of June 30, 2022)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyanskyy S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Russev N., (Grigoriy Tsamblak Taraclia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Mashevskyy O.P., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Lytvyn M., Doctor of Historical Sciences, Professor (I. Krypiakevych Ukrainian Studies Institute of the NAS of Ukraine)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

Кудряченко А.І. Україна, яка очолює широкий міжнародний антиросійський фронт, досягне переконливих успіхів як на воєнному, так і на дипломатичному напрямках7

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Козак М.І. Середньовічні щити Європи та Русі (конструкція, військово-символічне значення, розвиток)12

НОВА ІСТОРІЯ

Фалько С.А. Діяльність воєнно-інструкторських місій європейських країн і США в арміях держав, що реформували збройні сили (остання третина XIX – перша третина XX ст.): проблеми та перспективи досліджень41

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ветринський І.М. Зовнішня політика Австралії в умовах Другої світової війни65

Мартиненко В.Л. Використання праці німецьких переселенців з СРСР в економіці Третього рейху на завершальному етапі Другої світової війни89

Любчик І.Д. Депортовані лемки в тенетах радянської післявоєнної пропаганди115

Ковальков О.Л. Радянська агресія в Афганістані (1979–1989 рр.) і американсько-пакистанські відносини128

Держалюк М.С. Результати парламентських виборів в Угорщині 3 квітня 2022 р. та перспективи українсько-угорських відносин (Частина 1) ..144

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Зернецька О.В. Роль жінок – журналісток і письменниць – у розвитку демократії і культури Австралії (кінець XIX ст. – 70-ті рр. XX ст.)187

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Добролюбська Ю.А. Життєвий шлях італійського лікаря, анатома, хірурга та теоретика медицини Гвідо Гвіді212

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ224

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ226

CONTENTS

Kudryachenko A. Ukraine Leading a broad International Anti-russian Front will Achieve Convincing Success both in the Military and Diplomatic Directions7

HISTORY OF THE MIDDLE AGES

Kozak M. Medieval Shields of Europe and Rus' (Construction, Military Symbolic Significance, Development)12

MODERN HISTORY

Falko S. Activities of Military Training Missions of European Countries and the United States in the Armies of States, Transforming the Armed forces (the last third of the XIXth – the first third of the XXth Centuries): Problems and Prospects of Research41

CONTEMPORARY HISTORY

Vietrynskyi I. Australian Foreign Policy during the World War II65

Martynenko V. The Labor use of German Immigrants from the USSR in the Economy of the Third Reich at the Final Stage of World War II89

Lyubchuk I. Deported Lemkos in the Nets of Soviet Post-war Propaganda115

Kovalkov O. Soviet Aggression in Afghanistan (1979–1989) and American – Pakistan Relations128

Derzhaliuk M. Results of Parliamentary Elections in Hungary on April 3, 2022 and Prospects of Ukrainian-Hungarian Relations (Part 1)144

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

Zernetska O. The Role of Women-Journalists and Writers in the Development of Democracy and Culture in Australia (the end of the XIXth century – 70s of the XXth century)187

HISTORICAL PORTRAIT

Dobrolyubska Y. The Life path of the Italian Doctor, Anatomist, Surgeon and Theoretician of Medicine Guido Guidi212

CONTRIBUTORS224

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL226

*Кудряченко А.І. – головний редактор,
директор ДУ «Інститут всесвітньої історії
НАН України»*

УКРАЇНА, ЯКА ОЧОЛЮЄ ШИРОКИЙ МІЖНАРОДНИЙ АНТИРОСІЙСЬКИЙ ФРОНТ, ДОСЯГНЕ ПЕРЕКОНЛИВИХ УСПІХІВ ЯК НА ВОЄННОМУ, ТАК І НА ДИПЛОМАТИЧНОМУ НАПРЯМАХ

Вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 р. стало брутальним та неспровокованим початком загарбницької великої війни в умовах багатополлярної міжнародної системи. Вже протягом перших днів кремлівські керманічі по-різному подавали і формулювали цілі війни проти України. Однак для нашої Батьківщини є цілком зрозумілим, що це загарбницька війна, що головною метою Кремля залишається руйнація України як незалежної держави та довільне розчленування її території шляхом анексії окремих районів чи створення квазідержавних маріонеткових утворень.

Відтак, для України головна мета у війні полягає не лише у нейтралізації зовнішніх загроз існуванню держави та нації, але й відновлення повного державного суверенітету та територіальної цілісності у визнаних міжнародною спільнотою її кордонах 1991 р. Прагнення загарбників захопити Київ і встановити російський військовий та політичний контроль над усією територією України, а також масштабні жорстокості нападаючої сторони по всім напрямках воєнних операцій об'єктивно змінили сприйняття російської загрози не лише з боку України, оголивши екзистенціальний характер багатоаспектного протистояння, але й спричинили відповідну реакцію з боку демократій Європи та світу.

Цьогорічне зухвале повномасштабне вторгнення Росії в Україну викликало набагато виразніше засудження з боку світової спільноти, аніж анексія Криму та військова інтервенція на Донбасі в 2014-2015 рр. Перш за все, Генеральна асамблея ООН на екстреній сесії засудила дії Росії щодо України та у своїй резолюції від 2 березня 2022 р. назвала їх агресією Російської Федерації проти України. В ухваленій резолюції Генасамблея вимагає вивести російські війська з країни. На цій сесії резолюцію підтримала 141 країна, проголосували проти – п'ять (Сирія, Білорусь, Росія, КНДР, Еритрея), утримались 35 країн, серед них Китай, Казахстан, Пакистан, Іран, Куба, ПАР та інші. У 2014 р. резолюцію Генасамблеї ООН, в якій засуджувалася російська анексія українського Криму, підтримали 100 країн, проти висловились 11 та 58 країн світу утримались.

Російське вторгнення в Україну стало брутальним продовженням російсько-української війни, розв'язаної Москвою 20 лютого 2014 р. Нашу країну, як і всіх незаангажованих експертів інших держав, не може не обурювати те

становище, що декламуючи «родинну близькість наших народів» путінський режим упродовж багатьох років готувався до цього зухвалого нападу, назвавши нині його «спеціальною військовою операцією». У даному контексті постає досить різюча нерівність військових потуг двох держав напередодні повномасштабного вторгнення в Україну. Росія в разі переважала можливості нашої країни в живій силі і техніці. За даними міжнародних експертів у 2021 р., російські збройні сили більш ніж у чотири рази перевищували чисельність українських збройних сил. Військові витрати Росії протягом останніх років на порядок були вищими обсягів аналогічних витрат України. А станом на початок 2022 р. Україна мала менше у 5 разів танків, у 6 разів самохідної артилерії та на порядок менше літаків, гвинтокрилів і кораблів. Безпосередньо напередодні вторгнення Росія зосередила біля кордонів України (зокрема на території Білорусі та в Криму), за різними даними, від 110 до 190 тис. військовослужбовців.

Українська влада та Збройні сили України з перших днів ворожого вторгнення проявляють не лише мужність, витримку і героїзм, але й рішучість та хист у об'єднанні сил країни та прихильників її демократичного поступу на відсіч і на перемогу над підступним ворогом. З самого початку російської агресії Україна отримує потужну міжнародну підтримку, яка все сильніше проявляється у багатьох вимірах та масштаби якої все зростають. Це стосується запровадження державами демократичного Заходу проти країни-агресора фінансових та економічних санкцій, надання військово-технічної допомоги вітчизняним збройним силам, прийому біженців із нашої країни та надання їм соціальної допомоги, а також у створенні проукраїнської коаліції все більшою кількістю держав.

Російське вторгнення в Україну отримало широкий міжнародний осуд з боку урядів і міжурядових організацій, що зумовило введення нових відчутних санкцій проти Росії. Реакція урядів у всьому світі загалом була негативною, з критикою та засудженням з боку багатьох провідних країн, зокрема Великої Британії, США, Франції, Німеччини, Японії. Показово, що Європейський Союз відразу ж запровадив заборону російським літкам використовувати повітряний простір ЄС, відключення Росії від міжнародної міжбанківської мережі SWIFT, заборонив окремі російські ЗМІ. Євросоюз та країни «Великої сімки» 15 березня позбавили Росію преференцій від членства у Світовій організації торгівлі. Міжнародні організації – ООН та НАТО, також висловили засудження воєнної агресії РФ, вони запровадили бойкот Росії та її союзнику – Білорусі у багатьох сферах.

Однозначно підкреслю, що в силу низки причин початковий обсяг допомоги Україні з боку держав євроатлантичного ареалу був явно недостатнім. Також США та керівництво НАТО відхиляли будь-яку можливість прямого залучення до російсько-українського конфлікту, що також впливало на характер та обсяги військової допомоги.

Однак внаслідок рішучої діяльності української держави на чолі з Президентом В. Зеленським та демонстрації боєздатності ЗСУ, які зуміли зупинити та відкинути російські війська від Києва, ситуація почала рішуче змінюватися. Динаміки змін зазнали як визнання у США та НАТО «можливості перемоги» Києва у війні з Росією, так і у координації міжнародної військової та фінансово-економічної допомоги країн демократії. Важливими віхами у міжнародній координації допомоги Україні стала відеоконференція за участі керівників ЄС, НАТО та низки країн Європи, скликана 19 квітня, та, проведена 26 квітня на військовій базі США «Рамштайн» у Німеччині, конференція міністрів оборони 43 країн-союзників та партнерів США. У зустрічі взяли участь не лише члени НАТО та європейські позаблокові держави (Фінляндія та Швеція), а й низка країн-партнерів з Азії та Африки, включаючи Японію, Південну Корею, Австралію, Нову Зеландію, Кенію, Ліберію, Марокко, Туніс, Катар, Йорданію та Ізраїль (43 країни разом із Україною).

Тож започаткований новий формат став створенням широкої коаліції на підтримку України, яка покликана мобілізувати військову допомогу безвідносно тривалості військового конфлікту. Головна мета коаліції – дати Україні реальний шанс перемогти у війні з РФ за наявності відповідних озброєнь та необхідної підтримки.

У сенсі організації міжнародної взаємодії важливе значення має створення в рамках коаліції постійного координаційного механізму. Такі функції виконуватиме центр управління та координації постачання військової допомоги Україні (ECCU) у Штутгарті. Саме він буде тісно співпрацювати з міжнародним координаційним центром країн-донорів (IDCC), створеним за ініціативи Великої Британії.

Відтак Україна отримала постійно діючий формат узгодження та координації військової допомоги. Натомість Кремль і Путін отримали те, чого вони протягом усіх останніх років прагнули уникнути – синхронізацію позицій більшості країн Заходу, консолідацію НАТО та посилення ролі США у питаннях європейської та глобальної безпеки.

Вашингтон і Брюссель ухвалили принципово важливі рішення щодо військової підтримки України. Зокрема, колективне рішення ЄС закуповувати важкі озброєння для безоплатної передачі Україні. За два місяці Євросоюз виділив для безповоротної закупівлі озброєнь на потреби ЗСУ 1,5 млрд. євро. Кошти надаються через інструмент European Peace facility на додаток до підтримки багатьох країн-членів ЄС, яка надходить на двосторонньому рівні.

Вкрай важливим стало прийняття США та підписання Дж. Байденом у травні 2022 р. так званого закону про ленд-ліз – Ukraine Democracy Defense Lend-Lease Act of 2022. Саме цей закон дозволяє Вашингтону запуснути широку програму з метою надання масштабної військової та економічної допомоги Україні. Фінансування ленд-лізу забезпечуватиметься за рахунок федерального бюджету Сполучених Штатів та заарештованих активів

російських олігархів. Новий закон надає президенту США розширені повноваження щодо безоплатної передачі або надання в оренду Україні оборонних засобів для захисту від російського військового вторгнення та інших цілей. В 2022 і 2023 фінансових роках президент зможе дозволити уряду США надати Україні чи урядам країн Східної Європи у тимчасове користування або в оренду оборонні засоби, «щоб допомогти зміцнити обороноздатність цих країн та захистити їх громадянське населення від потенційного вторгнення або триваючої агресії збройних сил РФ».

Загалом є підстави констатувати, що після 24 лютого у сприйнятті війни РФ проти України та масштабів російської загрози для європейської безпеки відбувся рішучий поворот. Насамперед, суттєво зміцнилося й поширилося усвідомлення того, що українці воюють не лише за себе, а й за збереження миру та стабільності Європи й усього цивілізованого світу. Біля 20 країн євроатлантичного співтовариства погодилися надавати Україні сучасні високотехнологічні озброєння. Протягом перших двох місяців війни Україна отримала від країн НАТО та інших партнерів озброєння, боєприпасів, амуніції та розвідувальних систем на більш як 8 млрд. доларів. Ще більші можливості, як очікується, відкриє запровадження програми ленд-лізу, яка може включати поставку оперативно-тактичних ракет з радіусом дії у 300-500 км (High-Mobility Artillery Rocket System, HIMARS).

Таким чином, широка підтримка України, а потім і відчутна консолідація зусиль з боку багатьох країн Заходу стала наслідком гострого усвідомлення того, що російський правлячий режим перейшов до масштабної воєнної агресії. Метою війни Кремль визначив окупацію та анексію території сусідніх держав та встановлення зони панування у дотичному геополітичному просторі. Все це у баченні демократій становить загрозу безпеці для всіх країн пострадянського простору та Східної Європи.

Постачання західних озброєнь покликане суттєво посилити військові можливості України. Залежно від обсягу та якості цих поставок ЗСУ матимуть можливість перейти до ведення наступальних операцій вже у передбачуваній перспективі. За твердженням федерального канцлера Німеччини, лише передача Україні найсучасніших систем протиповітряного захисту, які є у бундесвері, додасть спроможності захистити цілі міста від повітряних атак ворога. А це співмірно із закриттям повітряного простору країни, якого так бракує.

Зрештою, більшість західних політиків почали реально визнавати жорстку антагоністичність і несумісність цілей, намірів і характеру політичних систем України та Росії. Окрім того, політичні лідери Заходу усвідомлюють те, що саме протилежність політичних систем і устремлінь Києва та Москви стали істинними причинами російської агресії й перешкодою для досягнення взаємоприйнятних компромісів.

Важливу роль у забезпеченні перемоги України у війні проти російських загарбників та суверенних прав і територіальної цілісності Вітчизни покликана відіграти українська дипломатія, діяльність зовнішньополітичного відомства. І це стосується як поточних завдань розширення проукраїнської коаліції у світі, відновлення поваги до рівності прав незалежних держав, а також перспективних завдань досягнення прийняттого миру для України шляхом облаштування повоєнного устрою в Європі та світі. Адже певна пасивність чи навіть несхильність керівництва КНР, Індії та окремих лідерів європейських держав прийняти чітку проукраїнську позицію говорять про резерви та багато про що. Українській дипломатії слід працювати у контексті того, аби подолати різні стереотипи не лише минулого, але і нинішнього ставлення до російського ареалу. У цьому зв'язку актуалізуються завдання щодо реформування більшості міжнародних інституцій, а то і створення нових міжнародних союзів, спроможних захиститися від агресора, яким би підступним він не був. Головними аргументами вітчизняної дипломатії є нинішні та майбутні воєнні успіхи. Водночас Україна платить неймовірно високу ціну, убезпечуючи і країни демократичного світу від агресивних зазіхань нинішнього російського режиму. Тож голос Києва має лунаєти і слід забезпечити його адекватне сприйняття нинішніми світовими лідерами. Історичний досвід та нинішній перебіг подій засвідчують, що це нелегке завдання було у минулому і залишається нині. У нас існує тверда впевненість у тому, що Україна, яка очолює широкий міжнародний антиросійський фронт, досягне переконливих успіхів як на воєнному, так і на дипломатичному напрямках.

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

УДК 930.2:[623.445.3:929.621/.623](4-11)”9/14”

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-18-1>

Козак М.І.

<https://orcid.org/0000-0002-3539-413X>

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЩИТИ ЄВРОПИ ТА РУСІ (КОНСТРУКЦІЯ, ВІЙСЬКОВО-СИМВОЛІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ, РОЗВИТОК)

У статті розглянуто проблему розвитку щитів як головного елемента середньовічного захисного спорядження та важливого військового і геральдичного символу в українській середньовічній державі Русь та в Європі загалом. Автором окреслено стан дослідження теми та її джерельну базу. Простежено головні тенденції розвитку конструкції та символічного значення щитів у Європі періоду середньовіччя. Водночас, здійснено акцент на джерела, що стосуються Русі та суміжних із нею територій. Автор звертає увагу на необхідність зіставлення археологічних, писемних та іконографічних джерел у межах одного дослідження. У контексті цього дослідження звернено увагу на найбільш репрезентативні джерела, особливо на ті, які можна апробувати щодо руського матеріалу. Наголошено на тому, що щит як базовий елемент захисного спорядження впродовж середньовіччя чималим чином розвивався у руслі загальноєвропейських тенденцій. Це, водночас, унеможливило виокремлення місцевих особливостей десь до початку XIII ст. Саме на зламі XII–XIII ст. в деяких регіонах Східної Європи, а саме у русько-балтійсько-польському пограниччі формувався відносно новий тип щита, так звана «протопавеза». Це, відтак, мало безпосередній вплив на озброєння Русі і Тевтонського ордену у XIII–XIV ст. У статті проаналізовано головні взаємовпливи і запозичення типів щитів поміж різними регіонами Східної Європи за доби середньовіччя. Наголошується, що на теренах української середньовічної держави Русь, яка перебувала на перетині східних та західних воєнних традицій, могли використовуватись щити як загальноєвропейських типів, так і східний «калкан». Проте, з огляду на наявні джерела, можна з упевненістю констатувати саме загальноєвропейську тенденцію розвитку цього захисного спорядження. Автор дійшов висновку, що щити, які використовувались як на Русі, так і в Європі у X–XII ст. загалом належали до тих самих типів. Зокрема, це круглий, мигдалеподібний та трикутний щити. Складнішим залишається питання щодо щитів XIII–XV ст. У цей період можна спостерігати як впливи Західної Європи на Русь, наприклад, поширення рицарської тарчі, так і тенденції, які розпочались із теренів Східної Європи, а саме поширення павези у XIV–XV ст.

Ключові слова: комплекс озброєння, обладунок, мигдалеподібний щит, трикутний щит, павеза, тарч, «черлені щити».

Щити впродовж усього середньовіччя відігравали вагоме значення як невід’ємний елемент воїнського захисного спорядження та засіб візуальної комунікації, який у високому середньовіччі (XI–XIII ст.) стає головним тлом для розвитку європейської геральдики.

Проте з огляду на майже фактичну відсутність пізньосередньовічних щитів серед археологічних знахідок, обмаль збережених екземплярів і часту потребу

послугуватись виключно візуальними джерелами для реконструкції розвитку та форм щитів, цей аспект мілітарних технологій залишається недостатньо відображеним в історіографії.

Щитами у більшому чи меншому обсязі цікавились усі дослідники, які ставили собі за мету проаналізувати комплекс озброєння загалом чи захисне спорядження зокрема, беручи до уваги той чи інший регіон періоду середньовіччя.

Оскільки метою нашого нарису буде аналіз розвитку щитів на теренах середньовічної української держави Русь загалом та у галицько-волинських землях зокрема в загальноєвропейському контексті, доцільно буде згадати низку робіт, які торкалися цього питання в межах Русі та Східної Європи.

Ранньосередньовічними щитами із території Східної Європи цікавились, головним чином, археологи, як от Денис Козак [1–3], Вітаутас Казакавичюс [4] та Анатолій Кірпічніков [5; 6; 8]. У 1992 р. в Лондоні опубліковано комплексне дослідження, присвячене ранньосередньовічним англо-саксонським щитам [7].

Вперше комплексно проаналізував археологічні та іконографічні джерела щодо давньоруських щитів X–XIII ст. саме радянський археолог А. Кірпічніков у третьому томі своєї монографії «Древнерусское оружие» [6]. В іншій своїй праці «Военное дело на Руси в XIII–XV ст.» дослідник продовжив ґрунтовний аналіз мініатюр Радзивіллівського літопису (XV ст.) і торкнувся проблеми розвитку «павези» на Русі [8].

Серед європейських дослідників велику цінність становить монографія Яна Колморгена, яка стала результатом попередніх напрацювань в історіографії та комплексного аналізу нечисленних збережених зразків з території Європи, і залишається однією із небагатьох праць, присвячених цілковито середньовічним щитам [9].

Слід відзначити серію монографій польських дослідників, зокрема Пьотра Стжижа [10] та Здіслави Вавроновскої [11], які розглядали щит під кутом зору регіональних особливостей у загальному комплексі озброєння із залученням зображувальних джерел. Польський історик Ольгерд Лаврінович проаналізував символічне значення пізньосередньовічного щита у Польщі [12, s. 101, 123–124].

Питанню розвитку павези у Русі і в Європі присвятили свої спеціальні праці білоруський дослідник Миколай Плавінський [13; 14], російський – Александр Панкратов [15] та польський зброєзнавець Анджей Новаковський [16]. Під редакцією останнього вийшла колективна монографія, де підняте актуальне питання виробництва і цін на щити у пізньому середньовіччі.

Щит був головним засобом захисного спорядження середньовічного воїна. Окрім того, слід зауважити, що деякі типи щитів могли успішно використовуватись і як ударна зброя, про що свідчить наявність на них умбонів. Та майже всі типи щитів мали репрезентативну та символічну функції. Конструктивно будь-який щит становив певну площину, мета якої – відбити

удар противника та закрити тіло воїна від колючих чи рубально-ріжучих уражень.

Щити є найбільш архаїчним видом захисного спорядження, змінювались вони відносно розвитку тієї зброї, від якої мали захищати, та у зв'язку з еволюційними змінами у загальному комплексі озброєння. Щит, будучи обов'язковим атрибутом професійного воїна, змінював форму, будову, зовнішній вигляд, але його призначення залишалося одне – надати воїнові зручний та надійний засіб особистого захисту [17, с. 87].

Немає ніяких сумнівів, що щити широко застосовувались середньовічними слов'янськими і руськими воїнами вже з огляду на те, що цей вид озброєння був невід'ємним елементом захисного спорядження впродовж усього раннього та високого європейського середньовіччя.

Через те, що щити майже завжди і майже повністю виготовлялись з органічних матеріалів (здебільшого, з дерева), відомо вельми мало речових знахідок середньовічних щитів. Для реконструкції морфології та еволюційних змін щитів, зазвичай, використовують іконографічні джерела. А. Кірпічников, аналізуючи низку писемних джерел, наголошував на тому, що щити були широко розповсюджені ще у давніх слов'ян [6, с. 33].

Ранньосередньовічні щити відомі головним чином зі знахідок металевих накладок центральної частини щита, так званих умбонів, та подекуди залізних руків'їв [3, с. 94; 9, s. 22–31]. Виготовлялися умбони куванням із цільної скріпленої металевої пластини відповідного діаметру [18, с. 149].

Для реконструкції щитів ранньослов'янського та руського часу (до XI ст.) слід звернутись, перш за все, до археологічних знахідок металевих елементів щитів серед супровідного матеріалу пізньоримських та ранньосередньовічних поховань різних пам'яток Європи (іл. 1).

Рештки умбона виявлено у похованні пшеворського типу, датованому сер. I ст. до н.е. – сер. I ст. н.е., у с. Гринів неподалік Львова [2]. В одному похованні разом з умбоном виявлено і бронзове окуття піхов меча, на нижній частині якого зображено вершника із круглим щитом [2, с. 56], (іл. 1, 1). Залізні умбони щитів та їх залізні руків'я часто зустрічаються у пам'ятках пшеворської, вельбарської та черняхівської археологічних культур [3, с. 94–96; 1, с. 121]. (іл. 1, 2).

Слід погодитись із думкою Дениса Козака, що германські племена мали безпосередній вплив на озброєння слов'ян: «слов'янське населення, яке входило до складу пшеворської і черняхівської культур, було обізнане з озброєнням германських дружин і, природно, користувалося ним» [1, с. 124]. Водночас можна дискутувати із припущенням науковця щодо відсутності умбонів на слов'янських щитах, з огляду на їхню відсутність серед матеріалу зарубинецької, пізньозарубинецької та зубрицької культур [1, с. 121]. Хоча така теза підтверджується і деякими зображувальними джерелами, як от бронзовими бляшками VII ст. з Фессалії (Північна Греція), на яких зображені слов'янські

воїни [19, с. 125], та, на нашу думку, відсутність знахідок слов'янських щитів може пояснюватись деякою відмінністю поховального обряду [19, с. 136–138].

Із земель балтських племен походить декілька десятків залізних умбонів [4, с. 128–129], їх, як і знахідки з території України, можна умовно поділити на гостроконечні (із чітко вираженим шипом) та напівсферичні (у вигляді сплюснутої напівсфери) [4, с. 122–123, 125]. Як і в германців, у балтських племен щит відігравав помітне місце серед супровідного поховального матеріалу [4, с. 122].

Коли йдеться про пізньоримський час, слід взяти до уваги свідчення писемних джерел. Римський історик Публій Корнелій Тацит (I–II ст.) щодо озброєння слов'ян розповідав таке: «...вершник так само задовольняється щитом., ..щити вони розписують яскравими фарбами..» [20, с. 356]. Прокопій Кесарійський (VI ст.) писав, що слов'яни ідуть на ворогів «зі щитами і дротиками в руках. Панцирів вони ніколи не одягають, деякі не носять навіть сорочок, а тільки одні штани...» [21, с. 234–236]. Ці згадки засвідчують виняткову роль щита, як захисного спорядження та розпізнавального засобу в слов'ян, чие військо формувалось за принципом родової спорідненості та військової демократії [1, с. 113–131], відтак на щити могли наносити знаки і кольори, які означали певний рід.

Вочевидь, впродовж усього пізньоримського часу та раннього середньовіччя, для більшості населення Європи домінуючим типом щита був круглий, з умбоном посередині. Немає підстав стверджувати, що пізньоримські та ранньосередньовічні щити слов'ян, балтів та германців мали якісь принципово різні конструктивні особливості. Дерев'яна дощата основа з умбоном по центру, із залізним, шкіряним або дерев'яним руків'ям зі зворотного боку, інколи краї укріплювались оковкою [4, с. 119], саме ж полотно щита могло обтягуватись шкірою [19, с. 138].

Важко говорити про загальний діаметр цих ранньосередньовічних круглих щитів. Виправданою видається думка Євгена Синиці, що діаметр таких щитів міг відрізнятись залежно від того, яку тактичну функцію мала виконувати річ [19, с. 136–137].

Вочевидь, генеза круглих щитів продовжилась в епоху вікінгів. Конструктивно схожі на ранні взірці, щити вікінгів виготовлялись переважно з хвойних порід дерев, були плоскими, 80–90 см діаметром, подекуди зі зміцненими краями [9, с. 21].

Цілий щит IX ст. було виявлено у Тирському торфовищі в Ліспайському районі, на південному заході Латвії, корпус круглий, з ялинових дощок, з обох боків покритий шкірою із шаром спресованої трави між дощечками та шкірою [22]. Діаметр щита 85,5 см, товщина дощечок – 0,6 см, діаметр отвору для умбону – 11,5 см. Там же знайдено частину корпусу другого щита без умбона [22].

Декілька відносно цілих щитів аналогічної конструкції знайдено у знаменитому похованні в норвезькому Гокстаді [23, р. 62, 111], що датовано початком X ст. [24, р. 581–582], (іл. 1, 3). Деякі з них мають отвори вздовж краю. Саме такі отвори використовувались для кріплення елементів оздоблення чи протиударного зміцнення кромки. Це робилось з тих міркувань, що такий круглий щит міг використовуватись як для затуляння від ударів, так і для нанесення ударів умбоном і зміцненим оковкою краєм. Щити виявлено у похованнях ранньосередньовічного купецько-торгівельного центру вікінгів – у Бірке (Швеція). Серед виявлених на пам'ятці решток щитів переважають плоскі, подекуди оздоблені умбони, а також елементи оздоблення/укріплення кромки щита у вигляді бляшок з бронзових листів, що огинали кромку щита і кріпились залізними заклепками [25; 26].

У X ст. круглий дерев'яний щит з умбоном залишається головним елементом захисного спорядження і руських воїнів. Рештки розфарбованого червоною фарбою круглого щита з умбоном і оковкою кромки, виявлені в Гнездово [6, с. 35, 37], вкотре підтверджують тяглість і стійкість загальноєвропейської моди на круглі щити.

У цьому контексті слід згадати унікальну для Західної України знахідку щита з дружинного поховання Галичиної Могили, що знаходилося на підвищенні південного майданчику Крилоського городища (ур. Качків) [27, с. 14–15]. Щит займав центральне місце у похованні. Від нього збереглась лише пляма тонкої золотої фольги круглої форми діаметром 42,6 см [27, с. 17], (іл. 14). Не викликає сумніву те, що цей щит був круглої форми. Відсутність умбона і наявність оздоблення золотом може свідчити про те, що щит виготовили не для бою, а як поховальний атрибут. Це вкотре свідчить про символічне значення щита у ранньосередньовічній дружинній культурі. Зазначимо, що практичне використання деяких згаданих щитів власне як предметів озброєння може сміливо дискутуватись. Але не викликає сумніву, що бойові щити були такої ж конструкції.

У контексті сакралізації щита у ранньосередньовічному варварському мистецтві слов'ян та германців і його вагомої символічної ролі варто згадати міркування радянської археологині Галі Корзухіної щодо призначення фігурок Мартинівського скарбу VI–VII ст. [28, с. 521–524]. Дослідниця на підставі аналогій синхронних знахідок лангобардських щитів з Північної Італії припускає, що плоскі фігурки зі скарбу могли бути елементами оздоблення щита [28, с. 521–524].

І дійсно, звернімось хоча би до щита, оздобленого схожими бронзовими фігурними накладками, із поховання англо-саксонського часу Саттон Гу (Англія) [29, р. 69; 30, р. 259], (іл. 2). Хоча саме поховання і виявлений у ньому щит цілком можуть бути скандинавськими [7, р. 61], протецей екземпляр залишається хрестоматійно-репрезентативним; прикрашений умбон та бронзові

фігурні накладки (позолочений птах) [7, р. 61], можливо, несуть у собі міфологічні релігійні сюжети, пов'язані з германським Богом Одіном [31, р. 319].

Такі ж прикрашені щити походять із ранньосередньовічного англосаксонського кладовища в районі міста Суффолк неподалік від Саттон Гу [32, s. 19–21]. У їхньому оздобленні переважають зооморфні міфічні сюжети символічного характеру [32, s. 19, 23].

Зміни в конструкції ранньосередньовічного круглого щита у X ст., можливо, відбулись в регіонах контактів європейців з кочовими культурами, таких як Іспанія та Візантія [9, s. 24].

Новий період розвитку щитів розпочався з XI ст. [33, с. 143–148]. Зі зростанням ролі кінноти та появою специфічних прийомів рицарської мілітарної технології можна пов'язати появу так званого мигдалеподібного щита [6, с. 37–38]. Артемій Арциховський слушно наголосив на загальноєвропейському поширенні цієї форми щита [34, с. 7, 17].

Такі щити, вочевидь, були як з умбонами, так і без них. На правому крилі знаменитих бронзових дверей XII ст. з польського Плоцька, які було відлито ймовірно у Магдебурзі (тепер знаходяться у Софійському соборі в Новгороді) [35, с. 6], (іл. 13, 2), зображено три постаті воїнів з мигдалеподібними щитами і вміщеними на них умбонами, чітко видно оковку країв [11, tab. XVIII, 1]. А на мініатюрі із Полоцького Євангелія воїни зі щитами такої ж форми, та вже без оковки та умбонів [11, tab. XVIII, 2].

Мигдалеподібні щити могли бути, по-перше, плоскої форми, що бачимо на гобелені з Байо (1070-і рр.), де воїни використовують такі щити як стіл та їдять з них [9, s. 28–29]. По-друге, вони могли бути й увігнутими назовні, як це бачимо на зображеннях із середини XII ст. [9, s. 29]. Увігнута форма, мабуть, покращувала захисні функції під час бою верхи, і в подальшому стала проміжним етапом до формування пізнішого трикутного типу щита.

Саме такі увігнуті мигдалеподібні щити фігурують на кінній печатці баварського герцога Леопольда IV (бл. 1140 р.), [9, s. 29]. Із найближчих до Русі джерел слід згадати печатки сілезьких П'ястів, а саме Болеслава I Високого (1175 р.) [11, s. 76–77, tab. II, 2] та Генріка I Бородатого (1234 р.) [11, s. 76–77, tab. II, 5], (іл. 3).

Як свідчить знахідка схожого щита із дерев'яної церкви в норвезькому Рельдалі в муніципалітеті Улленсванг у графстві Вестланд (втрачена у XVII–XVIII ст.), конструкція таких увігнутих щитів складалась із внутрішнього шару вертикальних і зовнішнього шару горизонтально скріплених дощечок [9, s. 30–31]. Така схожа до фанери конструкція мала мати дещо інші протидарні властивості.

Вочевидь, поява вигину, зникнення умбона та поява ремінних кріплень і руків'я, які замінили собою залізні і дерев'яні руків'я ранньосередньовічних щитів, стали наслідком зростання пріоритету саме кінного бою.

Я. Колморген, покликаючись на низку європейських іконографічних джерел, вказує, що у XII ст. мигдалеподібні щити подекуди ще не втрачають металевого укріплення, умбону та оковки краю [9, с. 34]. Як приклад може слугувати зображення з бронзової дароносиці з Глазго (іл. 13, 4). Однак, як бачимо з логіки подальшого розвитку щитів XIII ст., це радше показує архаїку розвитку, аніж тяглість традиції.

Форма мигдалеподібних щитів також змінювалась. Чи не єдині археологічні знахідки дерев'яних щитів періоду високого середньовіччя походять із польського Щецина і датуються в межах 1170–1197 рр. [36, р. 269; 37, р. 7]. Із пам'ятки відомо два щита, один зі слідами фарби і другий у вигляді двох дощатих фрагментів. Останній зразок – мигдалеподібної форми і має два дощаті вертикальні елементи завширшки 13,8 і 12,2 см, завтовшки 0,75–0,9 см. (іл. 5.5), [37, р. 13].

Другий щит засвідчує певну варіабельність форм мигдалеподібних щитів (іл. 5.1). Знахідка є значною за розміром верхньою частиною щита, 1,23–1,35 м заввишки, виготовленою з вертикально прикріплених вільхових дощечок [36, с. 270]. На поверхні виявлено сліди червоної, жовтої та чорної фарби, а також сліди від отворів для ремінних кріплень [36, с. 270–272].

Цікаво, що схожа, майже ромбічна форма, як у знахідки зі Щецина, проглядається також на щитах, зображених на шахових фігурках з Вовковиська і Гродна (Білорусь) [14, с. 76–77], (іл. 5. 2,4). Такі щити із різними варіантами пропорцій загальної довжини та товщини полотна надавались як для піхотинців, так і для вершників [36, с. 273].

А. Кірпічніков за іконографічними джерелами фіксує втрату цими мигдалеподібними щитами умбонів з кінця XII ст. [6, с. 38]. Вірогідно, це ще більше звільнило поверхню щита для нанесення на ньому різного роду емблем, символів та малюнків. Це яскраво видно на прикладі рельєфу св. Георгія із храму св. Георгія в Юрієві Польському (Росія) (іл. 5. 3). Дослідник зазначає, що розміщений у полі щита лев (барс?) є династичним символом, що підтверджується і тим, що тримає щит патрональний святий [6, с. 38].

Проте воїни, зображені на згаданій дароносиці з Глазго (іл. 13.4), оснащені мигдалеподібними щитами з умбоном, оковкою і навіть цілісним повздовжнім ребром, а це може натякати на формування майбутніх павез. А відтак у XII–XIII ст. побутували різні варіанти мигдалеподібного щита.

Вочевидь, саме такі щити були згадані у «Слові о Полку Ігоревім» (XII ст.) як черлені щити: «Лисици брешуть на чрьленья щиты» [38, с. 124–125]. Дмитро Ліхачов припускав, що це були червоно-рожеві щити, пофарбовані фарбою, виготовленою із особливої комахи-червця [38, с. 125]. Такі щити, можливо, як от згадані гньоздовський та щецинський зразки, були вкриті фарбою поверх пергаментної або полотняної обклашки, а також якимись розпізнавальними символами. Зауважмо, що червоний колір щитів домінував і

мав важливе символічне значення, такі щити згадуються і в польських джерелах [38, с. 22].

Іконографічні джерела та згадка про «черлені щити» у «Слові» вказує на те, що у XII ст. вже мигдалевидний, а не круглий щит продовжує, як і в ранньому середньовіччі, відігравати розпізнавальне та символічне значення, поруч із бойовою функцією.

У Галицькій та Волинській землі так само були поширені мигдалеподібні щити із символічними зображеннями (та залізною оковкою?). На це вказує епізод Галицько-Волинського літопису під 1251 р.: «..вороужьшимься пѣшьцемь исо стана . щитѣ же ихъ аєко зара бѣ..» [39, стб. 813]. Можливо, тут йшлося саме про яскраві геральдичні сюжети, вміщені на щитах воїнів Данила Романовича, як от зображені нарельєфі з Юрієва Польського. Оскільки в епізоді йдеться про «пішців», бачимо, що практика такого розфарбовування щитів мала місце і в піших формуваннях. Важко судити, про який саме тип щита йдеться в тексті, але цілком можливо, що ним був якраз домінуючий впродовж усього середньовіччя мигдалеподібний.

Якщо ранньосередньовічний щит був сформований головним чином в реаліях пішого бою, то мигдалеподібний був узгодженим елементом в комплексі озброєння рицаря-вершника. Його функція полягала у пасивному захисті вершника від голови до коліна [9, s. 27]. Це відобразилось і у способах маніпулювання щитом і його кріплення. Вочевидь, із XI ст. для мигдалеподібних щитів вже була властива саме ремінна система кріплення [14, с. 38; 6, с. 38]. Це дозволяло вершнику зручніше утримувати такий щит прикріпленим до ліктя та кисті, і за потреби перекидати його за спину і орудувати зброєю обома руками [6, с. 38]. Це стало можливим завдяки додатковому ременю, який закидався за спину, шию чи плече, т.зв. «guige» [40, с. 318–319], довжину якого можна було коригувати. Він доповнював собою систему ременя-ліктя-кисті, т.зв. «enernes» [40, с. 319]. Така ремінна система характерна майже для всіх щитів, починаючи від мигдалеподібного (іл. 8).

Із середини XIII ст. на Русі та в сусідніх землях набуває поширення трикутний щит дещо менших розмірів. Вочевидь, в одну групу слід виокремити трикутні і наближені до них за розмірами та формою щити зі згладженим нижнім краєм, як от щит із печатки польського князя Генріка IV Старого (1379–1393 рр.) [11, tab. X, 54] та пінського князя Олександра Юрієвича Носа (1425 р.) (іл. 6). На думку А. Кірпічнікова, такі щити на Русі з'являються із другої чверті XIII ст. [8, с. 13–14]. Приблизно тоді ж – у польських землях [11, s. 23].

Базою для виокремлення трикутної форми, вочевидь, став поширений у Європі від початку XII ст. варіант мигдалеподібного щита із наближеною до вертикальної і згладженою формою верхньої частини щита [9, s. 35], що вже тоді починає тяжіти до трикутника. Саме трикутний щит стає найбільш поширеною основою для герботворення у пізньому середньовіччі.

Згадуваний німецький дослідник Я. Колморген на підставі відомих нині збережених зразків трикутних і наближених до них формою пізньосередньовічних щитів (23 екземпляри) із Центральної і Західної Європи, реконструював їхні конструктивні особливості і виробництво [9, 46–129]. Вертикально склеєні і прикріплені дошки (найчастіше із липи) зверху покривались полотном або пергаментом, поверх якого наносилась крейдяна основа для геральдичних фігур, за наявності золотого кольору на гербі використовувалось золочення листовим металом [9, s. 126]. Товщина таких щитів коливалась від 7 до 15 мм, кількість заклепок та ременів не була однаковою [9, s. 126].

Вочевидь, у Західній і Центральній Європі такі щити почали з'являтися від кінця XII ст. [9, s. 36]. Про це може свідчити збережений донині і датований орієнтовно 1185–1225 рр. щит Арнольда фон Брінца зі Швейцарії [9, s. 48–50], (іл. 4). Проте, його так само вважають перехідною формою від ранніх щитів, що знову ж вказує на перехід від мигдалеподібної до трикутної форми [37, s. 4].

Як і мигдалеподібні, трикутні рицарські щити мали варіантність форм. Поруч із щитами чіткої трикутної форми, від 1230-х рр. прослідковується поява форм, наближених до рівнобедреного трикутника, а з 1240-х рр. так звані іспанські щити дещо зменшених розмірів зберігають верхній рівний край, маючи заокруглену нижню частину, як на згаданих печатках Генріка IV Старого (1379–1393 рр.) та Олександра Юрійовича Носа (1425 р.) [41, с. 284, рис. 479]. Також особливий варіант трикутного рицарського щита XIV ст. із дещо випуклими бічними краями зображено у Codex Manesse (бл. 1300 р.).

Саме типовий трикутний рицарський щит із геральдичним зображенням уміщено у лівій руці рицаря на кінній печатці, яку часто пов'язують із Юрієм Львовичем, і яка відома з документа 1316 р., виданого галицько-волинськими князями Левом (1308–1323) і Андрієм (1308–1321) Юрієвичами, які ним продовжували союз із Тевтонським орденом [42, с. 275–276; 43, с. 140–149], (іл. 10.)

Польський дослідник Анджей Надольський зауважив, що трикутної форми щити виходять із ужитку впродовж XIV ст., проте таке зображення зберігає символічний, а саме геральдичний характер, та продовжує відображатись у пластиці [44, s. 93]. Натомість А.Кірпічніков вказує, що на Русі таким щитом продовжують користуватись аж до 60–70-х рр. XV ст. [8, с. 2].

Очевидно, на кінній печатці зі згаданого документа 1316 р. щит було уміщено, перш за все, як герб, оскільки на щиті видно зображення геральдичного лева, який спирається на скелю [42, с. 282]. Проте він, без сумніву, репрезентує реальні взірці, які використовувались і в галицько-волинських землях.

Мигдалеподібний щит є домінуючим видом щита у руському зображувальному мистецтві з кінця XI до XIV ст. [6, с. 37–39]. Його поява стала результатом диференціації родів військ [6, с. 37], це підтверджується і тим, що

нікуди не зникає круглий щит. Круглі щити повсюдно зустрічаються серед сюжетів Київського Псалтиря 1397 р. та Радзивілівського літопису [6, с. 36]. Проте, слід зауважити, що наявність щитів круглої форми серед деяких книжкових мініатюр чи печаток XI–XIII ст. може бути природно зумовлено не так відображенням дійсних видів озброєння того часу, як наслідуванням візантійської мистецької традиції [6, с. 36], де щити круглої конструкції домінували аж до XIII ст. [6, с. 37]. За висловом А. Кірпічнікова, круглий щит, майже забутий у XII ст., знову розповсюджується наприкінці XIV– у XV ст. [6, с. 44].

З огляду на давність традиції побутування у Європі круглого щита, треба припустити, що такі види захисту мали побутувати в озброєнні воїнів і у XI–XIII ст., коли повсюдно у Європі домінувала мигдалеподібна форма або її похідні (як от трикутна форма). Як відомо, скандинавська традиція використання круглого щита з умбоном не згасла і у період високого середньовіччя. Вона, ймовірно, розвиваючись у руслі укріплення конструкції залізними елементами, і дала поштовх для подальшого використання щитів такої архаїчної, але водночас практичної конструкції у Візантії та на Кавказі [45, с. 258–261]. Це пов'язують із формуванням у Візантії у 988 р. завдяки київському князю Володимирі Святославовичу варязької гвардії [45, с. 259].

Грузинський дослідник Мамука Цурцумія вважає, що вже удосконалені (укріплені залізом) круглі скандинавські щити, за посередництва скандинавських дружин візантійського імператора, потрапляють на озброєння грузинів, а згодом із Кавказу їх запозичують ординці [45, с. 260–261]. Проте і ординці на озброєнні мали щити круглої конструкції, так званій «калкан»– спірально сплетений з очеретяних тростин щит діаметром 50–70 см, у якому тростини зв'язуються одна з одною шовковими нитками, з металевим умбоном посередині [45, с. 253], давніший монгольський термін «халха» [46, с. 123]. Плетену конструкцію таких щитів описували Плано Карпіні та Рашид ад-Дін (XIII ст.) [46, с. 123]. Такі круглі щити мали випуклу форму (як і зображені на руських мініатюрах) і були укріплені залізним умбоном з хрестоподібними металевими накладками [46, с. 124].

Тому про те, які саме круглі щити вміщено в руських мініатюрах, важко достовірно говорити. Це могли бути як і запозичені від ординців плетені щити, так і круглі дерев'яні щити простої роботи. Круглий щит тримає у руках воїн з кістяної шахової фігурки XII–XIII ст. з Берестя [14, с. 75–76].

Хоча мигдалеподібна форма щита, без сумніву, була панівною у Східній Європі і в державі Русь зокрема, її генеза не обмежувалась зміною розміру та форми, як це було у випадку виокремлення трикутного щита. З кінця XII ст. відбувається принципове перетворення конструкції невеликих мигдалеподібних щитів у бік появи поздовжнього жолоба [13, с. 310], що надалі привело до формування перших кавалерійських павез (чи то павезок).

Павеза, щит з поздовжнім жолобом для захисту руки, який на зовнішньому боці виступав поздовжнім ребром, набув особливого поширення у гуситів та піхотинців-арбалетників XV ст., а назву прийнято пов'язувати з італійським містом Павія [13; 15]. Проте, це не відповідає регіону появи цього типу щита, яким було слов'яно-балтське пограниччя [13]. Хоча сформована масивна піхотна павеза з'явилась у Європі (очевидно, у Тевтонського ордену і в Богемії) в XV ст., її зменшений кавалерійський варіант, так звана мала павеза, формувався у Східній Європі і в Русі задовго до цього [13; 14; 48]. Ранніми свідченнями цього процесу є знахідка кістяної накладки гаманця із Пскова із зображенням міфічної істоти, що орудує схожим щитом (XII ст.), [13, с. 311], та шахової фігурки початку XIII ст. із Кракова [48, s. 203–205], (іл. 7). Як зауважив польський дослідник Даріуш Немец, найвірогідніше, що фігурка походить з Мазовії, де побутування «малої павези» підтверджено сфрагістично саме від початку XIII ст. [48, s. 197].

Відтак, схожа форма щитів відома у Східній Європі з рубежі XII–XIII ст. М. Плавінський, аналізуючи появу «протопавези» у Східній Європі, вказує на те, що цей тип щита міг сформуватись як шляхом формування поздовжнього жолоба у мигдалеподібного щита (на наш погляд, це найбільш імовірно), так і шляхом розвитку спочатку прямокутної форми щита [13, с. 311; 14, с. 77]. У кожному разі, сфрагістичні пам'ятки Новгороду XIV ст. засвідчують побутування як прямокутних щитів, так і вже сформованих павез [13, с. 311].

Чи не найбільш раннім свідченням вже сформованого такого щита є печатка князя Тройдена Мазовецького 1341 р. (іл. 9). Наприкінці XIII – на поч. XIV ст. цими щитами користувались у Русі, у Тевтонському Ордені та у польських землях.

Впродовж XIV–XV ст. на Русі використовували павези, наближені до мигдалеподібної форми [15, с. 277, 284], що, водночас, може відбивати певну архаїку формування на місцевому ґрунті щитів із поздовжнім жолобом на основі поширеного тут мигдалеподібного щита. Такі щити неодноразово зображені на численних сфрагістичних пам'ятках та у Радзивілівському літописі [15, с. 277], (іл. 12.2).

Такі невеликі щити, на відміну від більш масивних мигдалеподібних і невеликих трикутних, були оснащені Т- або Y-подібними ременями для кулачного хвату, що надавало цим щиту маневреності у захисних діях [15, с. 271].

Нині версія польського дослідника Анджея Новаковського, що вигляд вже сформованої павези був перейнятий з руських земель тевтонськими і мазовецькими рицарями за посередництвом балтів, видається найбільш переконливою [16, с. 80–81]. Крім того, відомо, що у чеських землях у XV ст. для означення цього типу щита використовувався термін «павезка литовська» [44, с. 94], що аж ніяк не може стосуватись якоїсь конкретної партії щитів, як на це вказують деякі російські дослідники [15, с. 278].

Вочевидь, новий тип щита був відомий і у королівстві Русі, на це вказує зображення на згаданій пішій печатці із документа 1344 р., яку пов'язують із Левом Даниловичем (іл. 10). На печатці бачимо рицаря, який правицею опирається на невисокий (до пояса) щит нечіткої форми, проте із чітким жолобом [42, с. 276]. Очевидно, тут ми бачимо аналогічний щит, як і на печатках мазовецьких князів, або на сторінках Радзивіллівського літопису.

У пізньому середньовіччі використовували три види павез: маленькі павези вершників (як зі згаданих печаток), павези середнього розміру, які надавались як кінноті, так і піхоті, і треті – пізніші, важкі піхотні павези XV ст. [15, с. 276].

Деякі західноєвропейські зображення XI–XII ст. демонструють появу поздовжнього жолобу у мигдалеподібних щитів ще у ранньому середньовіччі (іл. 13. 1, 3-4). Проте, поява таких елементів у ранньосередньовічних щитів може бути радше їхнім природнім розвитком у межах типу мигдалеподібних щитів, оскільки виокремлення вже сформованої павези із характерними атрибутами (поздовжній жолоб та форма, наближена до прямокутника) сформувався у Східній Європі.

А. Кірпи́чников на підставі низки зображень щитів із пізньосередньовічної руської сфрагістики та мініатюр Радзивіллівського літопису констатує поширення у пізньосередньовічній Русі різноманітних форм щитів, як от прямокутні, серцеподібні і так звані рицарські тарчі із правостороннім упором для списа [8, с. 45]. З іншого боку, тарчі, які 15 разів зображені у Радзивіллівському літописі [8, с. 45], особливо типові для Центральної Європи із 1350-х рр., де набувають різноманітних форм, можливо у зв'язку із традицією рицарських турнірів [9, с. 130–131, 134]. Цілком можливо, що так звані серцеподібні щити, як це видно на мініатюрах Радзивіллівського літопису, на аркуші 97 (іл. 12. 1) мали вигини країв назовні, і були певним варіантом тарчі [15, с. 276].

Окрім того, А. Кірпи́чников вказує на овальні і прямокутні форми щитів, зображені на згаданих мініатюрах [8, с. 43–44]. Їх можна зіставити із овальними пізньосередньовічними щитами, як от зі щитом великого магістра Тевтонського ордену Карла фон Трієра¹ (іл. 11), який хоч, як і більшість збережених донині середньовічних щитів, був радше символічним, аніж бойовим щитом, але на думку Я. Колморгена, такий щит є прикладом проміжної ланки між мигдалеподібним щитом і тарчею.

З огляду на строкатість різних форм щитів на іконографічних джерелах Східної Європи у XIV–XV ст., слід погодитись з думкою А. Кірпи́чникова, що впродовж цього часу вони співіснували поруч [8, с. 45].

Поруч із тарчею, такі овальні щити, найбільш імовірно, також стали прототипом так званої угорської тарчі, або угорського щита. Саме такі щити можна побачити на картині «Битва під Оршею» (20–30-і рр. XVI ст.), (іл. 15).

¹ Привертає увагу те, що на щиті зображено повний герб, тобто герб зі щитом і шоломом разом.

Цей щит закривав ліву частину тулуба і голови вершника. Такі щити особливо характерні для Східної Європи [9, s. 134–135].

Щити пізнього середньовіччя не втрачають символічного значення. Це особливо характерно у випадку т.зв. поховальних щитів, таких, що поміщались у церкві на пам'ять про померлу особу, на них могли зображати родові або особисті герби, серія таких щитів походить із церкви св. Лаврентія в Нюрнберзі [49, s. 79–81].

Як бачимо, з огляду на нечисленні археологічні знахідки та дані історичної реконструкції, виготовлення щитів було доволі бюджетним (говорячи про бойові зразки рядового воїнства).

Без сумніву, майстри, які виготовляли щити, мали робити це на місці, замовлення на велику кількість щитів здійснювалось у місцевих майстрів, які обслуговували залоги замків чи дружин певного міста чи регіону. Хоча траплялись випадки широких поставок щитів, про що свідчить інформація, що для міського арсеналу німецького міста Цвікау у 1441 р. зроблено замовлення на виготовлення 40 щитів (павез) зі гербовим зображенням міста у майстернях богемського міста Хомотау [49, p. 84].

Не виключено, що виготовлення щита, яке поєднувало у собі ремесло столяра, кушніра та художника, могло відбуватись почергово цими майстрами, але й можливо також, що й одним, який спеціалізувався на виготовленні щитів і володів частково цими ремеслами. У XIII ст. у Новгороді існувала навіть щитна вулиця (можливо, вулиця щитників?) [6, с. 40].

Цікаво, що з огляду на специфіку виготовлення щитів у пізньому середньовіччі, їх виробляли різні міські ремісники, такі як ковалі, столярі чи малярі. Для прикладу, відомо про випадок, коли малярі Кракова, приймаючи громадянство міста, замість грошового внеску пожертвували міському арсеналу міста щит (власної роботи?) [50, s. 185]. Зазвичай, у міських ремісничих осередках виготовлення та зокрема розпис щитів був прерогативою світських малярів [50, s. 186].

Значно рідше документи засвідчують «щитників» як таких. Під 1488 р. у містечку Городок в Руській землі згадується щитник Ян або Іоханес [50, s. 187]. Ця згадка, водночас, свідчить про тяглу традицію місцевого виготовлення і використання цього захисного спорядження як угалицько-волинських земель зокрема, так і в східній Європі загалом.

У кожному разі, говорячи про матеріали, варто зазначити, що непарадні щити рядового воїнства, які були призначені для війни, мали бути доволі бюджетними виробами. Окрім того, з урахуванням використання щитів як на війні, так і на тренуваннях, навряд чи ці вироби були довговічними. А, отже, існувала необхідність часто ремонтувати, або замінювати старі щити. Наголосимо ще раз, що тут не йдеться про коштовні розписні геральдичні щити, які могли коштувати удекілька разів більше, ніж щит простої роботи. Наприклад, у 1480 р. за 600 металевих шпильок щита мазовецького князя

Януша II, коваль отримав три гроші, що еквівалентно ціні звичайного щита [44, s. 266].

Нескладна технологія виробництва простих щитів зумовила те, що їхнім виготовленням могли займатись різні опосередковано дотичні майстри, як от теслярі чи ковалі.

Сам корпус щита виготовлявся зі склеєних органічним клеєм, припасованих дощочок (могли використовуватись паралельно й інші кріплення), а у випадку наявності вигину, краї дощочок підпилювались для того, щоб надати корпусу необхідної форми. Цілком можливо, що з цією метою могли використовуватись і стягнення ременями. Висихати склеєний щит міг на відповідної форми підставці, що знову ж забезпечувало збереження необхідного вигину. Такий спосіб пропонує Я. Колморген для виготовлення репліки пізньосередньовічного щита [9, s. 141, 151–155]. Відомо, що у виготовленні щитів використовувався казеїновий клей [37, р. 16]. Майже всі відомі щити мали незмінну дощату конструкцію. Використовувались такі породи дерев як вільха, дуб, сосна та різні види шкіряного покриття [37, р. 14, 17]. Першочерговим завданням майстра було виготовити щит, який би поєднував у собі пружність, міцність та легкість. Вочевидь, саме цим і можна пояснити невелику товщину деяких згаданих щитів. Гарно збалансований щит зрідка важив більше 5 кг [37, р. 13–14].

Отже, ранньосередньовічні щити, виконуючи важливу утилітарну (бойову) функцію, мали вагоме символічне навантаження, про що свідчить їхнє місце у поховальному обряді та практика їхнього прикрашання. Щит, поруч із мечем, виступає як символ професійного дружинника, символ перемоги, як бачимо це з епізоду походу князя Олега 907 р. на Царгород.

Така роль щита зберігається й у вже мигдалеподібних щитів високого середньовіччя, що видно зі згадки про «черлені щити» у «Слові о полку Ігоревім». Саме мигдалеподібна форма щита під впливом еволюційних змін у загальному комплексі озброєння та захисного спорядження стала основою для виокремлення різних варіантів форм рицарського щита, як, наприклад, трикутний рицарський щит. Усі ці форми впродовж високого і пізнього середньовіччя співіснували одна з одною. Як видно з низки зображувальних джерел, у пізньому середньовіччі на Русі та в Європі співіснували ранні форми круглого та мигдалеподібного щита із т.зв. тарчами та павезами. Останні, найімовірніше, сформувались на базі невеликих мигдалеподібних щитів на Русі або у Балтських землях.

Усі згадані форми щитів використовувались і у Галицько-Волинській державі, про що свідчить зображення невеликої павези та трикутного рицарського щита на має статичних печатках з документа 1316 р.

Виготовленням щитів, яке поєднувало у собі технологію кількох ремесел, могли займатись майстри широко плану, або світські малярі у міському середовищі, також зрідка майстри-щитники, які спеціалізувались на

виготовлені суто щитів. З огляду на недовговічність щита та необхідність періодичної його заміни, такі майстри повинні були бути на обслуговуванні окремих дружинних чи міських центрів або замків. Закупівля щитів з інших регіонів була можливою хіба що епізодично і у широкому масштабі.

Цілком можливо, що різноманіття форм є результатом індивідуальної творчості окремих ремісників, яка згодом набула регіональних масштабів та інтерпретацій.

Пізньюсередньовічний щит зберігає символічне значення як візуальна репрезентація власника, тло для зображення гербів, і нерідко як просто цінний ремісничий виріб.

Список використаних джерел та літератури

1. Козак Д.Н. Венеди. Київ: Інститут археології НАН України, 2008. 470 с. 247 рис.
2. Козак Д.Н. Могильник пшеворської культури поблизу с. Гринів на Верхньому Подністров'ї. Археологія. Вип. 52. 1985. С. 52–64.
3. Козак Д.Н. Військова справа давніх германців на землях України. *Військово-історичний альманах*. 2000. Ч. 1. С. 90–97.
4. Казакивичюс В. Оружие балтских племен II–VIII веков на территории Литвы. Вильнюс: Моклас, 1988. 160 с.
5. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копия, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36. Москва–Ленинград: Наука, 1966. 186 с.
6. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36. Москва–Ленинград: Наука, 1971. 92 с.
7. Harke H., Dickinson T.M. Early Anglo-Saxon Shields. London: Society of Antiquaries of London, 1992. 94 p.
8. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. Ленинград: Издательство «Наука», 1976. 104 с.
9. Kohlmorgen J. Der mittelalterliche Reiterschild. Historische Entwicklung von 957 bis 1350 und Anleitung zum Bau eines kampftauglichen Schildes. Karfunkel Verlag, 2002. 192 s.
10. Strzyż P. Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Vol. 52. Łódź, 2006. S. 7–272.
11. Wawrzonowska Z. Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV wieku. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Vol. 25. Łódź, 1976. S. 7–143.
12. Ławrynowicz O. Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Vol. 51. 2005. S. 7–177.
13. Плавінські М. Да пытання аб ранняй павезе. *Castrum, urbis et bellum: Зборнік навуковых прац*. Мінск, 2002. С. 310–319.
14. Плавінські М.А. Узбраенне беларускіх земляў X–XIII стагоддзяў. Мінск: Галіяфы, 2013. 106 с.
15. Панкратов А.Г. Павеза в комплексе русского вооружения. *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Седьмой Международной научно-практической конференции 18–20 мая 2016 г.* СПб., 2016. Ч. I. С. 270–286.
16. Nowakowski A. Arms and Armour in the Medieval Teutonic Order's State in Prussia. *Studies on the history of ancient and medieval art of warfare*. Vol. II. Łódź: Oficyna Naukowa MS, 1994.
17. Петков. С. Зброя вікінгів. *Історія зброї*. Запоріжжя, 2008. № 1. С. 79–91.
18. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси (Домонгольский период). Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 259 с.

19. Синиця Є. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя. Київ: Темпора, 2012. 276 с.
20. Тацит Корнелій. О происхождении германцев и местоположении Германии. *Анналы. Малые произведения*. Пер. А.С. Бобовича, ред. М.Е. Сергеевко. Соч. в 2-х томах. Т.1. Ленинград: Наука, 1970. С.353–373.
21. Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. *Вестник древней истории*. 1941. № 1. С. 230–280.
22. Урган В.А. Древние щиты на территории Латвийской СССР. *Советская археология*. 1961. № 1. С. 216–224.
23. Nicolaysen N. The Viking ship discovered at Gokstad in Norway. (Reprinted 1971 Gregg International Publ.: Westmead UK). Christiana: Oslo, 1882. 78 p.
24. Bonde N., Christensen A.E. Dendrochronological dating of the Viking Age ship burials at Oseberg, Gokstad and Tune, Norway. *Antiquity*. Vol 67 (256). 1993.P. 575–583.
25. Arbman H. Birka I: Die Gräber. Untersuchungen und Studien. Tafeln. *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1940. 7 s., 287 taf.
26. Arbman H. Birka I: Die Gräber. Untersuchungen und Studien. Text. *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1943. 586 s.
27. Томенчук Б.П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. 328 с.
28. Щеглова О. Еще раз о функциях «мартыновских фигурок». *Краеугольный камень. Археология, искусство, культура России и сопредельных стран*. В 2-х т. Т. II. Под. ред. Е.Н. Новова, С. Белецкого. Москва: Ломоносовъ, 2010. С. 514–533.
29. Lester-Makin A. The Lost Art of the Anglo-Saxon World: The Sacred and Secular Power of Embroidery. Ancient Textiles. Oxford: Oxbow Books, 2019. 256 p.
30. Bradbury J. The Routledge Companion to Medieval Warfare. London-NY: Routledge, 2004. 381 p.
31. Hines J. The Anglo-Saxons from the migration period to the eighth century. Woodbridge: Boydell Press, 1997. 488 p.
32. Bullock H., Baldwin A., Hood J., Fern C., Cartwright C., Lang J., Wang Q. Evidence for shield construction from the early Anglo-Saxon cemetery site of Tranmer House, Bromeswell, Suffolk. *The British Museum Technical Research Bulletin*. Vol. 5. 2011. S.15–24.
33. Рыбель Д., Волков К. Появление миндалевидных щитов в Западной Европе: анализ изображений из манускриптов конца X–XI веков. *Гуманитарный научный вестник*. 2020. № 11. С. 143–148.
34. Арциховский А.В. Русское оружие X–XIII вв. *Доклады и сообщения Исторического факультета МГУ*. Москва, 1946. Вып. 4. С. 3–17.
35. Царевская Т. Магдебургские врата Новгородского Софийского собора. Москва: Северный паломник, 2001. 44 с.
36. Głosek M., Uciechowska-Gawron A. Wczesnośredniowieczna tarcza z podgrodzia w Szczecinie An early medieval shield from the borough in Szczecin. *Materiały Zachodniopomorskie. Nowa Seria*. T. VI/VII. 2009/2010. Z.1. Archeologia. S. 269–283.
37. Downen K., Marek L., Słowiński S., Uciechowska-Gawron A., Myśkow E. Two Twelfth-Century Kite Shields from Szczecin, Poland. *Arms & Armour*. 2019. S.1–28
38. Котляр М. Нариси военного мистецтва Давньої Русі. Київ: Наш час, 2010. 280 с.
39. Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Т.2. Санкт-Петербург, 1908. XVI с. 938 стлб. 87 с.
40. Окшотт Э. Археология оружия. Пер. с англ. М. Якушина. Москва: Центрполиграф, 2006. 398 с.
41. Однороженко О.А. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII – XVI ст. *Monumenta Rutheniae Heraldica*. Vol. II. Харків: Мадрид, 2009. 320 с.

42. Козак М. Військова справа Королівства Русі у сфрагістичних джерелах XIII–XIV ст. *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації* / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2020. С.274–291.
43. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Львів: НТШ імені Шевченка, 2004. 1283 с.
44. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*. Pod red. A. Nadolskiego. Łódź: Polska Akademia Nauk, 1990. 530 s.
45. Цурцумія М. Эволюция средневековых щитов, укрепленных металлом. *Военная археология. Сборник материалов научного семинара*. Вып. 4. Москва: ИА РАН, 2018. С. 252–267.
46. Горелик М.В. Монгольский костюм и оружие в XIII–XIV веках: традиции имперской культуры. *Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения*. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского Форума (Казань, 30 марта 2011 г.). Казань, 2011. С. 121–137.
47. Горелик М. Армии монголо-татар X–XIV вв. Москва: Восточный горизонт, 2002. 86 с.
48. Niemiec D. Czy Konrad Mazowiecki grał wszachyna Wawelu? (Did Konrad of Mazovia play chess at the Wawel?). *Po drugiej stronie... Raporty przyjaciół-archeologów dla Wojtka Cholewy "Jonesa"*. Pełkowice, 2011. S. 195–206.
49. Dirk H. Breiding. Late Medieval Shields in the Philadelphia Museum of Art – A Survey. *Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Kunstgeschichte in München*. B. 46. Schriften der Forschungsstelle Realienkunde B. 4. Passau: Dietmar Klinger Verlag, 2019. S. 65–95.
50. *Uzbrojeniew Polsce średniowiecznej 1450–1500*. Pod red. A. Nadolskiego. Torun: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1998. 361 s.

References

1. Kozak, D. (2008). *Venedy* [Venedi]. Kyiv: Instytut arkeoholii NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
2. Kozak, D. (1985). Mohyl'nyk pshevors'koi kul'tury poblyzu s. Hryniw na Verkh'n'omu Podnistrov'i [Cemetery of Przeworsk culture near the village of Hryniw in the Upper Transnistria]. *Arkheolohiia* [Archaeology]. Vol. 52, pp. 52–64. [In Ukrainian].
3. Kozak, D. (2000). Vijs'kova sprava davnikh hermantsiv na zemliakh Ukrainy [Military affairs of the ancient Germans in the lands of Ukraine]. In: *Vijs'kovo-istorychnyj al'manakh* [Military-historical almanac]. t. 1, pp. 90–97. [In Ukrainian].
4. Kazakyavichyus, V. (1988). *Oruzhie baltских племен II–VIII vekov na territorii Litvy* [Weapons of the Baltic tribes of the II–VIII centuries on the territory of Lithuania]. Vil'nyus: Mokslas. [In Russian].
5. Kirpichnikov, A. (1966). Drevnerusskoe oruzhie. Kopiia, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni IX–XIII vv. Vol. I. [Ancient Rus' weapons. Copy, darts, battle axes, maces, flails IX–XIII centuries.]. In: *Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov* [Archeology of the SSSR. Collection of archaeological sources]. Moskva–Leninigrad: Nauka. [In Russian].
6. Kirpichnikov, A. (1971). Drevnerusskoe oruzhie. Dospek, kompleks boevykh sredstv IX–XIII vv. Vol. III. [Ancient Rus' weapons. Armor, a set of combat equipment of the IX–XIII centuries.]. In: *Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov* [Archeology of the SSSR. Collection of archaeological sources]. Moskva–Leninigrad: Nauka. [In Russian].
7. Harke, H., Dickinson, T.M. (1992). *Early Anglo-Saxon Shields*. London: Society of Antiquaries of London. [In English].
8. Kirpichnikov, A. (1976). *Voennoe delo na Rusi v XIII–XV vv.* [Military affairs in Rus' in the XIII–XV centuries]. Leningrad: Izdatel'stvo "Nauka". [In Russian].
9. Kohlmorgen, J. (2002). *Der mittelalterliche Reiterschild. Historische Entwicklung von 957 bis 1350 und Anleitung zum Bau eines kampftauglichen Schildes*. [The medieval equestrian shield. Historical development from 957 to 1350 and instructions for building a battle-ready shield]. Karfunkel Verlag, 2002. 192 s. [In German].

10. Strzyż, P. (2006). Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce [Weaponry in Early Medieval Małopolska]. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Vol. 52, Łódź, pp. 7–272. [In Polish].
11. Wawrzonowska, Z. (1976). Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV wieku [Armament and knightly clothes of the Silesian Piasts from the XII to the XIV century]. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Vol. 25, Łódź, pp. 7–143. [In Polish].
12. Ławrynowicz, O. (2005). Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich [Ideological content of knightly weapons in Poland of the middle ages]. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Vol. 51, pp. 7–177. [In Polish].
13. Plavinski, M. (2002). Da pytannya ab rannaj paveze. In: *Castrum, urbis et bellum*. Minsk, pp. 310–319. [In Belarusian].
14. Plavinski, M. (2013). *Uzbraenne belaruskikh zemlyauX–XIII stagoddzyau* [Armament of the Belarusian lands of the X–XIII centuries]. Minsk: Galiyafy. [In Belarusian].
15. Pankratov, A. (2016). Paveza v komplekse russkogo vooruzheniya [Paveza in the complex of Rus' weapons]. In: *Vojna i oruzhie: Novye issledovaniya i materialy. Trudy Sed'moj Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii 18–20 maya 2016 g.* [War and weapons: New research and materials. Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Conference May 18–20, 2016]. Sankt-Peterburg, Vol. I, pp. 270–286. [In Russian].
16. Nowakowski, A. (1994). Arms and Armour in the Medieval Teutonic Order's State in Prussia. In: *Studies on the history of ancient and medieval art of warfare*. Vol. II, Łódź: Oficyna Naukowa MS. [In English].
17. Pietkov, S. (2008). Zbroia vikinhi [Viking weapons]. In: *Istoriia zbroi* [History of weapons]. Zaporizhzhia, № 1, pp. 79–91. [In Ukrainian].
18. Kolchin, B. (1953). *Chernaya metallurgiya i metalloobrabotka v drevnej Rusi (Domongol'skij period)* [Ferrous metallurgy and metalworking in ancient Rus' (Pre-Mongolian period)]. Moskva: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].
19. Synytsia, Ye. (2012). *Perunovi dity. Vijs'kova sprava slov'ian na pochatku Seredn'ovichchia* [Perun's children. Military affairs of the Slavs in the early Middle Ages]. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
20. Tacit Kornelij (1970). Tacit Kornelij. *O proiskhozhdenii germancev i mestopolozhenii Germanii* [On the origin of the Germans and the location of Germany]. In: *Annaly. Malye proizvedeniya* [Annals. Small works]. Transl. A. Bobovicha, ed. M. Sergeenka. V 2-kh tomakh. Vol. 1, Leningrad: Nauka, pp. 353–373. [In Russian].
21. Mishulin, A. (1941). Drevnie slavyane v otryvkakh greko-rimskikh i vizantijskikh pisatelej po VII v. n. e. [Ancient Slavs in fragments of Greco-Roman and Byzantine writers in the VII century n. e.]. *Vestnik drevnej istorii* [Messenger of ancient history], 1, pp. 230–280. [In Russian].
22. Urtan, V. (1961). Drevnie shchity na territorii Latvijskoj SSSR [Ancient shields on the territory of the Latvian SSSR]. In: *Sovetskaya arkeologiya* [Soviet archeology], 1, pp. 216–224. [In Russian].
23. Nicolaysen, N. (1882). *The Viking ship discovered at Gokstad in Norway*. (Reprinted 1971 Gregg International Publ.: Westmead UK). Christiana: Oslo. [In English].
24. Bonde, N., Christensen, A. (1993). Dendrochronological dating of the Viking Age ship burials at Oseberg, Gokstad and Tune, Norway. *Antiquity*, Vol. 67 (256), pp. 575–583. [In English].
25. Arbman, H. (1940). Birka I: Die Gräber. Untersuchungen und Studien. Tafeln [Birka I: The graves. investigations and studies. Table]. In: *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien* [Royal History of Witness and the Academy of Antiquities]. Stockholm: Almqvist & Wiksell. [In Swedish].
26. Arbman, H. (1943). Birka I: Die Gräber. Untersuchungen und Studien. Text [Birka I: The graves. investigations and studies. Text]. In: *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*

- [Royal History of Witness and the Academy of Antiquities]. Stockholm: Almqvist & Wiksell. [In Swedish].
27. Tomenchuk, B. (2006). *Arkheolohiia nekropoliv Halycha i Halyts'koi zemli. Oderzhavlennia. Khrystyianizatsiia* [Archeology of the necropolises of Halych and Halych land. Nationalization. Christianization]. Ivano-Frankivs'k: Hostynets'. [In Ukrainian].
 28. Shcheglova, O. (2010). Eshche raz o funkciyakh "martynovskikh figurok" [Once again about the functions figurines of "Martynivka"]. In: *Kraeugol'nyj kamen'*. *Arkheologiya, iskusstvo, kul'tura Rossii i sopredel'nykh stran* [Foundation stone. Archeology, art, culture of Russia and neighboring countries]. V 2-kh t. Vol.II. Ed. E. Novov, S. Beleckij. Moskva: Lomonosov, pp. 514–533. [In Russian].
 29. Lester-Makin, A. (2019). *The Lost Art of the Anglo-Saxon World: The Sacred and Secular Power of Embroidery. Ancient Textiles*. Oxford: Oxbow Books. [In English].
 30. Bradbury, J. (2004). *The Routledge Companion to Medieval Warfare*. London-NY: Routledge. [In English].
 31. Hines, J. (1997). *The Anglo-Saxons from the migration period to the eighth century*. Woodbridge: Boydell Press. [In English].
 32. Bullock, H., Baldwin, A., Hood, J., Fern, C., Cartwright, C., Lang, J., Wang, Q. (2011). Evidence for shield construction from the early Anglo-Saxon cemetery site of Tranmer House, Bromeswell, Suffolk. In: *The British Museum Technical Research Bulletin*. Vol. 5, pp. 15–24. [In English].
 33. Rybel', D., Volkov, K. (2020). Poyavlenie mindalevidnykh shchitov v Zapadnoj Evrope: analiz izobrazhenij iz manuskriptov konca X–XI vekov [The emergence of kite-shields in Western Europe: analysis of images from manuscripts from the late X–XI centuries]. In: *Gumanitarnyj nauchnyj vestnik* [Humanitarian Scientific Bulletin], 11, pp. 143–148. [In Russian].
 34. Arcikhovskij, A. (1946). Russkoe oruzhie X–XIII vv. [Rus' weapons of the X–XIII centuries]. In: *Doklady i soobshcheniya Istoricheskogo fakul'teta MGU* [Reports and messages of the Faculty of History of MSU]. Moskva, Vol. 4, pp. 3–17. [In Russian].
 35. Carevskaya, T. (2001). *Magdeburgskie vrata Novgorodskogo Sofijskogo sobora* [Magdeburg Gates of Novgorod Sophia Cathedral]. Moskva: Severnyj palomnik. [In Russian].
 36. Głosek, M., Uciechowska-Gawron, A. (2009/2010). Wczesnośredniowieczna tarcza z podgrodzia w Szczecinie [An early medieval shield from the borough in Szczecin]. In: *Materiały Zachodniopomorskie* [West Pomeranian Materials]. Nowa Seria, T. VI/VII, Z.1, *Archeologia*, pp. 269–283. [In Polish].
 37. Downen, K., Marek, L., Słowiński, S., Uciechowska-Gawron, A., Myśkow, E. (2019). Two Twelfth-Century Kite Shields from Szczecin, Poland. In: *Arms & Armour*, pp. 1–28.
 38. Kotlyar, M. (2010). *Narisi voennogo mistectva Davn'oi Rusi* [Essays on the martial arts of ancient Rus']. Kiiv: Nash chas. [In Ukrainian].
 39. Ipat'evskaya letopis' [Ipatiev Chronicle]. (1908). *Polnoe sobranie russkikh letopisej* [Complete collection of Rus' chronicles]. T. 2. Sankt-Peterburg, 1908. [In Russian].
 40. Okshott, E. (2006). *Arkheologiya oruzhiya* [Archeology of weapons]. Trans. M. Yakushin. Moskva: Centrpoligraf. [In Russian].
 41. Odnorozhenko, O. (2009). Rus'ki korolivs'ki, hospodars'ki ta kniazivs'ki pechatky XIII – XVI st. [Russian royal, economic and princely seals of the XIII - XVI centuries.]. In: *Monumenta Rutheniae Heraldica*. Vol. II. Kharkiv: Madryd, 2009. [In Ukrainian].
 42. Kozak, M. (2020). Vijs'kova sprava Korolivstva Rusi u sfragistichnykh dzherelakh XIII–XIV st. [Military affairs of the Kingdom of Rus' in sfragistic sources of the XIII-XIV centuries]. In: *Liudyna, suspil'stvo, vlada v davnij ta rann'omodernij Ukraini: konteksty istorychnoi prezentatsii* [Human, society, power in ancient and early modern Ukraine: contexts of historical presentation]. Ed. V. Smolij. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, pp. 274–291. [In Ukrainian].
 43. Kupchyns'kyj, O. (2004). *Akty ta dokumenty Halyts'ko-Volyn's'koho kniazivstva XIII – pershoi polovyny XIV st.* [Acts and documents of the Galicia-Volyn principality XIII – first half of the XIV century]. L'viv: NTSh imeni Shevchenka. [In Ukrainian].

44. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*. (1990). [Weapons in medieval Poland 1350–1450]. Ed. A. Nadolskij. Łódź: Polska Akademia Nauk. [In Polish].
45. Curcumiya, M. (2018). Ehvoluyuciya srednevekovykh shchitov, ukreplennykh metallom. In: *Voennaya arkhologiiya. Sbornik materialov nauchnogo seminaru*. Vol. 4. Moskva: IARAN, pp. 252–267. [In Russian].
46. Gorelik, M. (2011). Mongol'skij kostyum i oruzhie v XIII–XIV vekakh: tradicii imperskoj kul'tury [Mongolian costume and weapons in the XIII–XIV centuries: traditions of imperial culture]. In: *Voennoe delo Zolotoj Ordy: problemy i perspektivy izucheniya. Materialy Kruglogo stola, provedennogo v ramkakh Mezhdunarodnogo Zolotoordynskogo Foruma (Kazan', 30 marta 2011 g.)* [Military affairs of the Golden Horde: problems and prospects of study. Materials of the round table held within the framework of the International Golden Horde Forum (Kazan, March 30, 2011)]. Kazan', pp. 121–137. [In Russian].
47. Gorelik, M. (2002). *Armii mongolo-tatar X–XIV vv.* [The armies of the Mongol-Tatars of the X–XIV centuries]. Moskva: Vostochnyj gorizont. [In Russian].
48. Niemiec, D. (2011). Czy Konrad Mazowiecki grał wszachynaWawelu? [Did Konrad of Mazovia play chess at the Wawel?]. In: *Po drugiej stronie... Raporty przyjaciół-archeologów dla Wojtka Cholewy "Jonesa"* [On the other side ... Reports of friends-archaeologists for Wojtek Cholawa "Jones"]. Pękowoice, pp. 195–206. [In Polish].
49. Dirk, H. (2019). Breiding. Late Medieval Shields in the Philadelphia Museum of Art – A Survey. In: *Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Kunstgeschichte in München. B. 46. Schriften der Forschungsstelle Realienkunde*. [Publications of the Central institute for art history in Munich. B. 46. Writings of the Research center real science]. B. 4. Passau: Dietmar Klinger Verlag, pp. 65–95. [In English].
50. *Uzbrojeniew Polsce średniowiecznej 1450–1500*. (1998). [Weapons in medieval Poland 1450–1500]. Ed. A. Nadolskij. Torun: Uniwersytet Mikołaja Kopernika. [In Polish].

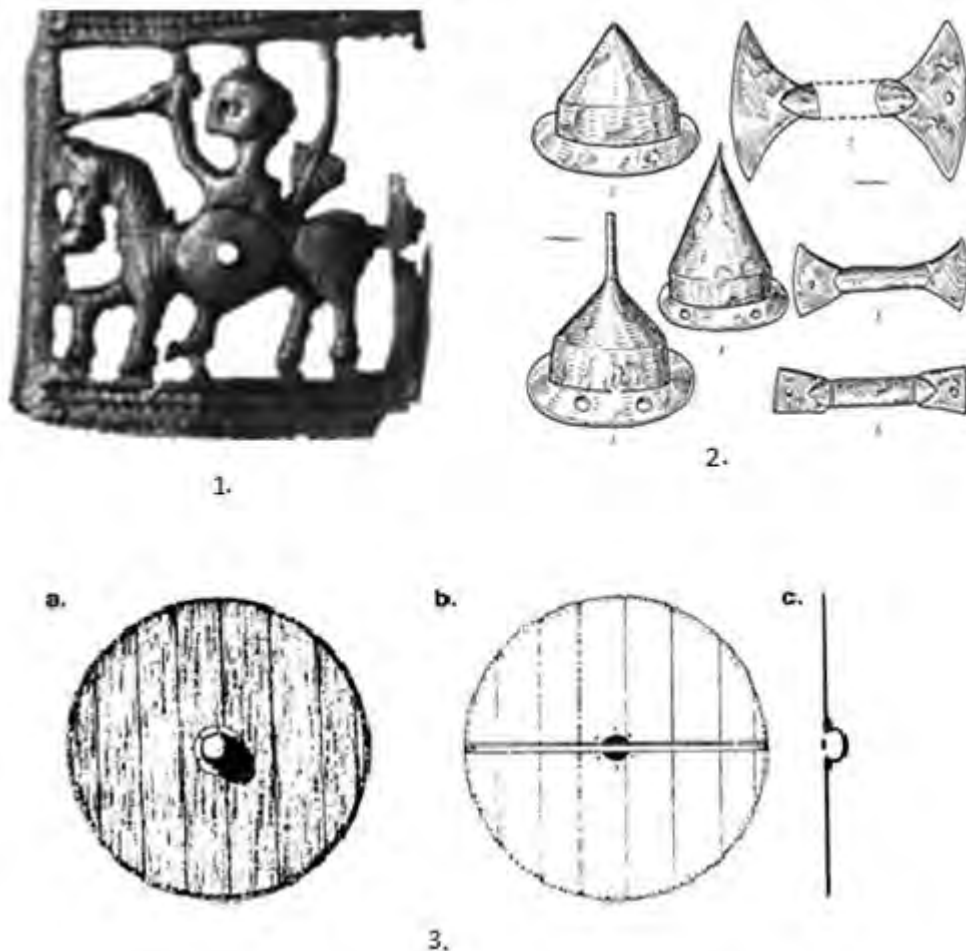
Kozak M. Medieval Shields of Europe and Rus' (Construction, Military Symbolic Significance, Development)

The article considers the problem of the development of shields, the main element of medieval protective equipment, and an important military and heraldic symbol in Ukrainian medieval state of Rus' and in Europe in general. The state of the research and the source base are outlined. The main trends in the development of the design and symbolic significance of shields in Europe during the Middle Ages are outlined. At the same time, emphasis was placed on sources concerning Rus' lands and adjacent territories. The author draws attention to the need to compare archaeological, written and iconographic sources in one study. The study focuses on the most representative sources, especially those that can be to apply on material from the Rus' lands. It is emphasized that the shield as a basic element of protective equipment during the Middle Ages, in Rus' lands largely developed in line with European trends. Which in turn makes it impossible to isolate local features about to beginning of the XIII century. At the turn of the XII–XIII centuries in some regions of Eastern Europe, namely the Rus'-Baltic-Polish border, a relatively new type of shield is being formed, the so-called "protopaveza". This in turn had a direct impact on the armaments of Rus' and the Teutonic Order in the XIII–XIV centuries. The author analyzes the main interactions and borrowings of types of shields between different regions of Eastern Europe during the Middle Ages. It is noted that in the Ukrainian medieval state of Rus', which was at the intersection of Eastern and Western military traditions, shields of both European types and the eastern "kalkan" could be used. However, given the available sources, it is safe to say that the European trend of development of this protective equipment had an advantage. The author came to the conclusion that the shields used in Rus' and Europe in the X–XII centuries generally belonged to the same types. In particular, it is round, almond-shaped and triangular shields. The issue of shields of the XIII–XV centuries remains more complicated. During this period can be observed as the influence of Western Europe on Rus', for example, the spread of the

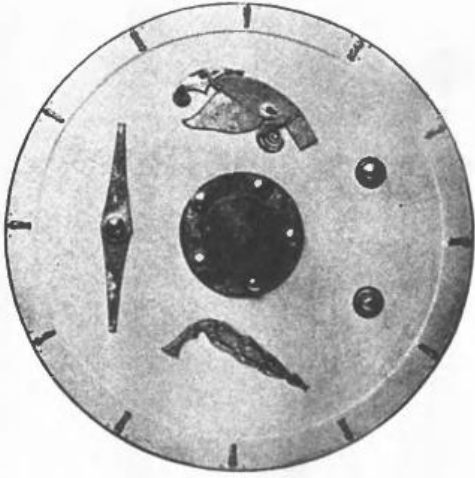
knight's "tarch". And trends that began in Eastern Europe, namely the spread of pavises in the XIV–XV centuries.

Keywords: armament complex, armor, almond-shaped shield, triangular shield, pavise, tarch, "cherleni shchyty".

Ілюстрації

Іл. 1. 1) Фрагмент бронзового окуття меча з поховання Пшеворського типу № 3 с. Гринів Львівська обл. (ліворуч); 2) Давньогерманські умбони та руків'я щитів із Західної України (праворуч) (за Д. Козаком); 3) Щит із поховання в Гокстаді (Норвегія) X ст., реконструкція (за Н. Ніколайсеном).

Іл. 2. Щит із Сатон Ху, Британський музей, Англія (за Е. Окшоттом).

Іл. 3. Печатки сілезьких П'ястів. Ліворуч: печатка Генріка I Бородатого (1234 р.), праворуч: печатка Болеслава I Високого (1175 р.) (за З. Вавроновською).

Іл. 4. Щит Арнольда фон Брінца зі Швейцарії.

Пл. 5. 1) Щит зі Щецина (Польща), реконструкція Р. Камінські, с. 276; 2), 4) істяні шахові фігурки з Білорусі, 2-Вавкавись (с.77), 4-Гродно; 3) Щит св. Юрія із рельєфу св. Георгія в Юрієві Польському (Росія), за. А. Кірпічніковим; 5) Не фарбований щит зі Щецина (фото Л. Марек).

1.

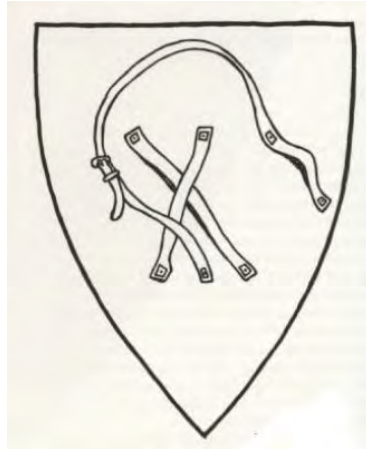

2.

Іл. 6. 1) Щит із печатки польського князя Генріка IV Старого (1379–1393 рр.);
2) Печатка Олександра Юрієвича Носа 1425 р. (зарисовка О. Однороженка).

Іл. 7. Ліворуч, зображення з кістяної обклашки гаманця XII ст. із Пскова (за А. Кірпічниковим).
Праворуч шахова фігурка початку XIII ст. із Кракова (за Д. Немцем).

Лл. 8. Варіант ремінного кріплення.

1.

2.

Лл. 9. 1) Печатка Зимовіта Мазовецького, 1344 р.; 2) Печатка Тройдена Мазовецького, 1341 р.

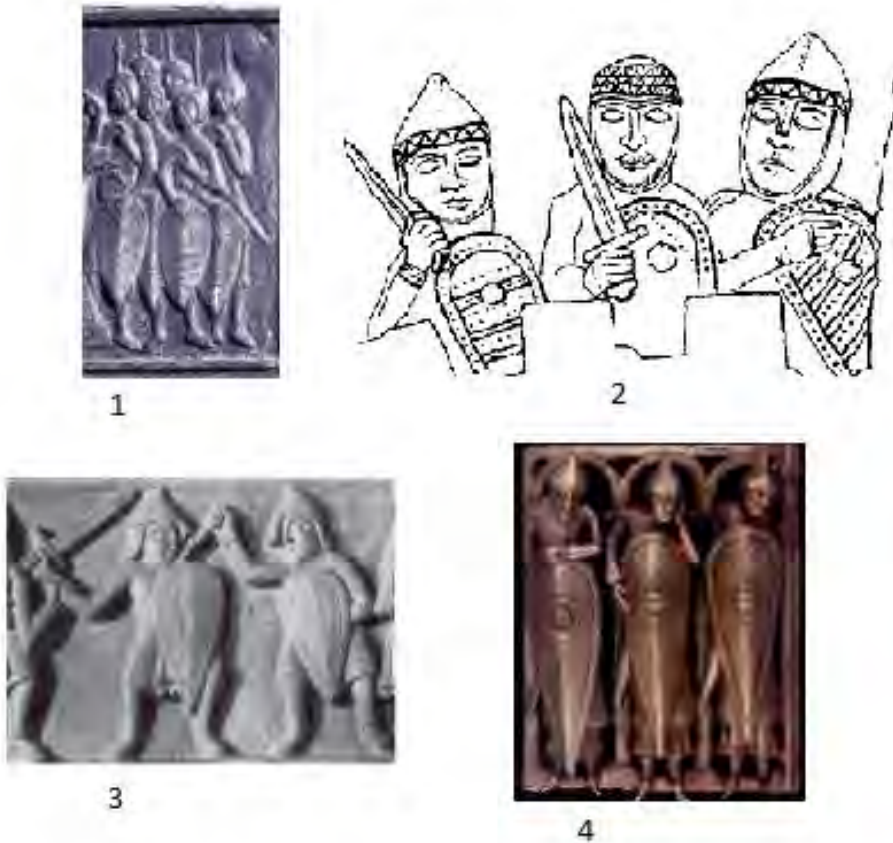
Іл. 10. Зображення воїнів із печаток правителів Королівства Русь. Ліворуч: печатка Лева Даниловича, 1316 р. Праворуч: печатка Юрія Львовича (?) на документі Юрія Тройденовича (варіант печатки з документу 1334 р.)

Іл. 11. Щит великого магістра Тевтонського ордену Карла фон Трієра.

Іл. 12. Зображення щитів на мініатюрах Радзивілівського літопису: 1) аркуш 97; 2) аркуш 21.

Іл. 13. Зображення щитів у дрібній пластиці. 1) Бронзові двері південного порталу собору Гнезно (1170–1190); 2) Зображення з правого крила дверей з Плоцька (XII–XIII ст.) (за З. Вавроновскою); 3) Рельєф будівлі міністерства у Цюріху (перша половина XII ст.); 4) бронзова дароносиця (сер. XII ст.) з галереї мистецтв у м. Глазго (Велика Британія).

Іл. 14. Рештки позолоти зі щита з поховання у Галичині Могилі (Кринос). Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею. № інв КН 104161-А17468. (фото автора).

Іл. 15. Угорські щити на озброєнні гусар, фрагмент картини невідомого художника «Битва під Оршею», поч. XVI ст. (Національний музей у Варшаві, Польща. № МР 2575)

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 355.318.2:355.343(4+73+520)|(091)"187/193"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-18-2>

Фалько С.А.

<https://orcid.org/0000-0002-8266-2643>

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЄННО-ІНСТРУКТОРСЬКИХ МІСІЙ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН І США В АРМІЯХ ДЕРЖАВ, ЩО РЕФОРМУВАЛИ ЗБРОЙНІ СИЛИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.): ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ¹

*Присвячується моєму батькові,
підполковнику Фальку Анатолію
Івановичу, який в 1983-1986 рр.
виконував обов'язки воєнного
інструктора у ВПС лівійської армії.*

Вивчення роботи військових професіоналів, надісланих у складі місії з передових європейських держав і США до армій країн Європи, Азії, Африки і Латинської Америки, що реформувалися, в останній третині ХІХ – першій третині ХХ ст., неодноразово було об'єктом уваги досліджень професійних істориків.

Дослідження інструкторської діяльності воєнних місій у вище зазначений період дозволяє побачити загальні та окремі проблеми історії військової модернізації. Завдяки значному проміжку часу і різним регіонам світу, в яких виконували обов'язки офіцери місії, можна побачити наукові перспективи та проблеми вивчення воєнно-інструкторської діяльності, використовуючи компаративний метод. Порівняння інструкторської діяльності місії із різних країн сприяє аналізу національних військових шкіл. Цей факт, надає вирішального значення роботі воєнних інструкторів. При порівнянні більш чітко простежується регіональна специфіка професійної роботи членів воєнних місій.

Порівняльна методика дозволяє завдяки безлічі історичних прикладів простежити еволюцію інструкторської діяльності офіційних воєнних місій в історичній ретроспективі. Чималий проміжок часу дозволяє побачити, що саме і чому залишилося поза межами аналізу в

¹ Автор висловлює щире подяку професору, доктору Східноазійського інституту сучасного Китаю Лейпцизького університету Елізабет Каске, дослідження не могло бути завершено без її допомоги, адже вона надала у вигляді «гуманітарної допомоги» значну частину наукової літератури, що аналізується. Автор висловлює глибоку вдячність військовому історикові, докторові історичних наук, науковому співробітникові Інституту стратегічних досліджень міністерства оборони Сербії Далібору Денда за допомогу. Висловлює щире вдячність докторові історичних наук, співробітникові Баварського військового музею (Kuratoram Bayerischen Armeemuseum) Оліверу Штейну за наукову консультацію. Також автор вдячний за доречні поради й сприяння в написанні статті, доктору історичних наук Михайлові Басханову (м. Глазго, Велика Британія).

дослідженнях багатьох істориків, і які напрями розглядалися авторами як обов'язкові для вивчення.

Дослідження виявляє найбільш вдалі роботи науковців з проблематики, що вивчається. Однією із цілей статті є визначення найважливіших напрямів вивчення роботи військових професіоналів зі складу місій у чужих арміях та шляхи їх розкриття.

Наукове дослідження є актуальним у зв'язку з постійним інтересом професійних істориків до теми військової модернізації та використання воєнних місій для більш швидких реформ збройних сил у складні періоди розвитку деяких країн.

Ключові слова: військова модернізація, офіцери, воєнні інструктори, військові радники, воєнні місії

Дослідження, присвячені діяльності воєнних місій, спрямовані на останню третину XIX – першу третину XX ст., з європейських країн і США в армії різних країн світу, що реформуються, в науковому контексті цікаві як тема, що вивчає історію військової модернізації. Наздоганяючі реформи в арміях країн Південно-Східної, Східної Європи, Азії, Африки та Латинської Америки, зазвичай, не могли бути ефективними без допомоги воєнних місій. У статті досліджуються процеси вивчення діяльності іноземних воєнних місій на різних континентах.² Утім обмеженість обсягу статті не дозволяє нам претендувати на повний аналіз історіографії теми. Позначимо основні тенденції досліджень та перспективи напрямів роботи.

В останні десятиліття XXI ст. по всьому світу активізувалася військово-технічна допомога урядів провідних держав країнам, які потребують реформування армії. У цьому контексті історія воєнно-інструкторської діяльності, що відбувалася у XIX – першій третині XX ст., є актуальною науковою проблемою. Зазвичай, модернізація здійснювалася за допомогою як воєнних інструкторів, так і воєнних радників³ (консалтингові послуги).

Тема впливу військової освіти, яку отримували як майбутні, так і чинні офіцери командного корпусу різних реформованих армій в хронологічний період, що вивчається, залишається поза увагою нашого дослідження. Це велика та окрема проблематика. Не входить також у рамки дослідження діяльність військово-морських місій як значна та специфічна наукова тема, що стосується історії військово-морських сил.

Наше дослідження охоплює період активного поширення європейського військового досвіду на інші країни після чергового витка промислової революції у середині XIX ст., що змінив зброю, транспорт, засоби зв'язку та

² Далі у статті буде використано термін «військова місія» щодо досліджуваного поняття проведення військової модернізації, тобто організації реформ за допомогою «військово-інструкторської місії». Місії, що мають інструкторські цілі, місії радників (така назва з'явилася в 30-х рр. XX ст.), зазвичай, незважаючи на різні назви мають кілька напрямків діяльності: навчання бойових частин та діяльність у військово-навчальних закладах; збирання даних про країну перебування; лобювання закупівель зброї; зміцнення внутрішньополітичного впливу за допомогою місії.

³ Військовий радник – термін, що з'явився на початку XX ст. До цього часу зазвичай використовувався термін військовий інструктор.

вплинув на способи організації європейських армій. Цей період є нижньою межею нашого дослідження. Друга половина XIX ст. – це активна фаза промислової революції в Європі, яка мала значний вплив на перетворення армій провідних (в економічному відношенні) країн. Верхній період процесу, який вивчається, – це діяльність воєнних місій у міжвоєнне двадцятиліття початку XX ст. Ми відносимо до цього періоду і Першу світову війну 1914-1918 рр. як процес активної діяльності воєнних місій у низці країн які воювали, з метою поліпшення боєздатності армій союзників. Цей період змінює багато принципів роботи військових із передових армій світу у країнах, де діяли воєнних місій. Змінилися після Першої світової війни масштаби та обсяги військової допомоги. Збільшилася кількість країн Європи, які надсилали свої місії на інші континенти. З метою позначення основних тенденцій еволюції діяльності воєнних місій у повоєнний час у зону нашого вивчення потрапляє період 20-30-х рр. XX ст.

У фахівця, який познайомиться з матеріалами статті, можуть справедливо виникнути питання щодо великого хронологічного періоду, який залучено до даного дослідження. Зокрема, аналізується період від Кримської війни 1853-1856 рр. до початку активної фази мілітаризації Німеччини в 1933-1939 рр. Автор дослідження в результаті багаторічної роботи над зазначеною проблематикою дійшов висновку, що узагальнення такого значного обсягу інформації дозволить уточнити рівень вивчення історії діяльності воєнних інструкторів і знайти нові підходи та перспективи дослідницької роботи. Завдяки такому тривалому періоду можна дійти до узагальнення багатьох аргументів, які допомагають вивчити історію воєнно-інструкторської справи в різних країнах світу. Ми ставимо як завдання визначення наукових напрямів та перспектив, виявлених щодо історії роботи місій.

Наше дослідження має дві мети. По-перше, оскільки обсяг статті не дозволяє охопити всю історіографію діяльності воєнних місій, проаналізуємо найцінніші роботи дослідників з історії воєнних місій. По-друге, визначимо вже розкриті напрями робіт істориків шляхом узагальнення найцікавіших питань в контексті нашої історичної тематики.

Потрібно з'ясувати, що таке воєнна місія? Чи можна вважати відправку кількох офіцерів до армії третьої країни воєнною місією? Чи є певні показники, які дозволяють назвати групу офіцерів воєнною місією?

Як бачимо, приклади невизначеності щодо терміну «воєнної місії» існують [1, с. 28]. Так, історик О.В. Полутов, у своїй роботі під терміном «воєнна місія» має на увазі діяльність японської розвідувальної місії у Росії, що, на нашу думку, вимагає конкретних уточнень [2, с. 71]. Цікаве філологічне трактування назви місії з армії Німеччини під керівництвом генерала Лимана фон Сандерса, що працювала в Османській імперії з 1913 р., – «військова комісія в Туреччині» [3, р. 30]. Німецька воєнна місія, що діє в Китаї з 1928 р., офіційно називалася

«консультаційна рада», оскільки діяльність німецьких військових, як інструкторів в іноземних арміях була заборонена [4, р. 16].

Таким чином, однозначного трактування поняття «воєнна місія» в сучасній науці нині немає. Для більш точного розуміння означеної проблематики під терміном, «воєнно-інструкторська місія» у контексті даного дослідження автор пропонує розуміти насамперед офіційні або таємні інструкторські функції воєнних місій, що були спрямовані урядами європейських країн або США до інших країн, в досліджуваній період. Водночас, будь-яка воєнна місія виконує політичні, військово-технічні, розвідувальні, культурні, фінансові та інші завдання, які ставить керівництво країни, яка посилає місію.

Важливим є питання щодо кількості військовослужбовців, які перебувають в складі офіційної місії. Пропонується вважати, що у складі місії має бути декілька офіцерів, які є фахівцями в різних сферах військової справи.

Багато істориків активно працюють над темою участі у воєнній модернізації армій різних епох іноземних воєнних місій. Зазвичай, наукові публікації, крім теоретичних викладок [5, р. 1-10] про особливості роботи військових професіоналів за кордоном, містять вузькоспеціалізовані статті про конкретні місії. Прикладом таких публікацій може бути збірка наукових статей, присвячена історії діяльності окремих місій. Вона видана в 2008 р. за редакцією Д. Стокера і становить значний інтерес для вивчення історії воєнних місій [5]. Подібна збірка статей, присвячена діяльності тільки італійських місій, була видана військово-історичним відділом італійської армії у 2000 р. [6]. У цій збірці місії різного характеру поєднані під назвою «воєнних місії». Це дуже змістовний та інформаційний науковий матеріал. Такі роботи, зазвичай, є частиною більших наукових праць і апробують теми досліджень вчених.

Хотілося б наголосити, що автор дослідження не перший рік займається вивченням історії воєнних місій.⁴ Опубліковані статті присвячені діяльності воєнно-інструкторських місій, надісланих з Європи до Азії [7] та на Балканський півострів [1]. Ця робота узагальнює попередні дослідження та показує суб'єктивну думку щодо частини вивченої літератури з означеної тематики.

Для більш детального розуміння нашої проблематики коротко опишемо географію воєнно-інструкторської діяльності місій європейських та американської (США) армій у різних країнах світу в досліджуваному періоді. Зазначимо, що в дослідженні у визначений період часу організацію і стан американської і європейських армій можна віднести до європейської військової культури.

Слід наголосити, незважаючи на зазначений нами нижній часовий рубіж – Кримську війну 1853-1856 рр., що вже на початку XIX ст. воєнні інструктори з Франції брали активну участь у військових перетвореннях в Єгипті [8], Ірані

⁴ Наше дослідження присвячене діяльності офіційних чи таємних воєнно-інструкторських місій. Надалі для скорочення буде використано найменування – воєнна місія, місія.

[9, с. 44-49], Тунісі [10, с. 143], Сикхській державі [11, с. 274-276] та інших країнах. Англійці посилали свою воєнну місію до Тегерану з метою підготовки армії шаха до війни з Російською імперією [12, с. 144-206]. Росія створила за допомогою своїх генералів та офіцерів збройні сили у Дунайських князівствах [13].

Саме успіхи в організації збройних сил, які пов'язані з перемогами французької зброї в Криму в 1854-1855 рр., в Італії в 1859 р. під час війни з Австрією, створили імідж французькому військовому мистецтву як найбільш передовому у світі. Цей успіх французької армії призвів до організації кількох воєнних місій, спрямованих Францією на прохання влади низки країн для допомоги у військових перетвореннях їх збройних сил.

У цей період ми можемо побачити французьких офіцерів в арміях Єгипту [5, р. 10-25], Османської імперії [14], Чилі [15], Японії [16; 17], Ірану [18], Румунії [19]. Варто зазначити, що не лише французи у 60–70-ті рр. ХІХ ст. навчали військових у різних регіонах світу. Так, в Японії спочатку армію сьогуна реформували голландські та німецькі військові [20]. У Тегерані в 1879 р. на прохання шаха з'являється місія з Австрійської імперії [18, с. 46-47]. Англійські та американські офіцери під керівництвом Уорда та Гордона допомагали організувати та навчити озброєну за європейським зразком так звану «Завжди перемагаючи армію», що входила до складу військ цинського Китаю [21, р. 35-40]. У подальшому, британська воєнна місія навчала в таборі Фенхуаншань маньчжурську армію, підпорядковану Лі Хунчжану в 1862-1873 рр. [22, с. 90].

Поразка Франції у війні з Північнонімецьким союзом в 1870-1871 рр. призвела до початку періоду панування німецької школи у військовому мистецтві. Це викликало зацікавленість багатьох країн до організації Німецької імперської армії та призвело до численних запитів щодо Берліна з проханням щодо надсилання воєнних місій із Німеччини. З 80-х рр. ХІХ ст. військові професіонали з Берліна були спрямовані до Чилі, Аргентини [15], Китаю [23], Японії [17], Османської імперії [24].

Слід зазначити, що інші країни Європи також спрямовували воєнні місії до азійських, африканських та латиноамериканських армій. Французькі місії продовжували свою роботу в Перу [25, р. 30-33], Греції [26, р. 225] та Японії [17]. У Тегеран в 1978 р. було спрямовано воєнну місію з Росії [27]. Американські офіцери, змінивши французьку воєнну місію, з'явилися у казармах армії хедива в Єгипті [28]. З 1888 р. у Кореї з'являються американські військові професіонали [29, с. 192]. У 1896 р. російські офіцери запрошені до Сеулу з метою створення сучасної армії; зазначимо, раніше таку спробу робили місії з Китаю, навіть Японії [30; 31]. Наприкінці ХІХ ст. англійці створюють т.зв. «суданські батальйони» [32] єгипетської армії, виділивши своїх офіцерів з англійської армії у Каїрі, яка з моменту завоювання Єгипту Великою Британією також тренувалась британськими офіцерами [33].

Нове ХХ ст. прискорює темпи військових модернізацій армій. Французи активно готують збройні сили Греції у 1911-1914 рр. [26, с. 226]. Російська воєнна місія бере участь в організації збройних формувань Монголії [34], Абіссинії [35, с. 33] та Чорногорії [36]. З'являються воєнно-поліцейські місії в Османській імперії [37, с. 52], Ірані [38], Албанії [39], Греції [6, р. 321-343]. Їхня мета – створення воєнізованих підрозділів за зразком французької жандармерії або італійських карабінерів.

Перша світова війна 1914-1918 рр. повністю змінює масштаби, значення та результати роботи військових професіоналів-інструкторів в арміях, де вони навчали військових та проводилися реформи збройних сил за європейськими методиками.

У Туреччині [40] та Румунії [41] воєнні місії з Німеччини та Франції успішно модернізують національні армії. Ці армії відтягують значні сили супротивника на фронті Першої світової війни, що утримуються ними у Малій Азії, на Балканах та Румунії. Французькі місії реформують збройні сили Греції [26, р. 229] та відновлюють боєздатність армії Сербії у 1915-1917 рр. [42].

Варто зауважити, що не всі місії діяли успішно. Місія російської армії у Кореї 1896-1898 рр. була згорнута через зміну зовнішньополітичного курсу [31, с. 240]. Зазначимо і факти невдалої роботи воєнних місій Росії у Румунії 1916-1917 рр. [43, с. 97]. Це сталося через протидію місцевої політичної еліти Румунії, соціальну революцію в Росії 1917 р. та конкурентну допомогу більш ефективно організованої французької місії під керівництвом генерала Беретло [41]. Невдачею закінчилася й італійська воєнна місія до Словаччини 1918 р. Риму довелося її відкликати з Братислави у зв'язку з переорієнтацією Чехословаччини на французьку військову допомогу [44]. Місія з Італії діяла з багатьма складнощами в Польщі [6, р. 261-273]. Після Першої світової війни з 1928 по 1938 рр. із великими проблемами функціонувала німецька «консультаційна місія» у Китаї [45]. Болівійський уряд у 1933 р., під час війни з Парагваєм, припинив діяльність німецької місії та запросив військових із Чехословаччини [46]. Будь-якому досліднику під час роботи з матеріалами тематики важливі такі факти, що дозволяють бачити багатогранність і складність роботи офіцерів з місій.

Після закінчення Першої світової війни з 1918 р. змінюються численні політичні умови роботи місій. Нерідко більш відкрито зневажаються норми міжнародного права та дипломатії при відрядженні місії. Участь військових інструкторів у бойових діях (таємна до цього) стає майже нормою [4]. З'являються нові політичні мотивації для інструкторської діяльності [5, р. 2]. Саме в цей період радянські інструктори, які прибули з розореної війною країни, допомагають націоналістам генерала Чан Кайши у громадянській війні в Китаї з 1923 р. [46]. У 20-ті рр. ХХ ст. офіцери-інструктори Червоної армії Радянського союзу з'являються в Афганістані [47] та Туреччині [48]. Незважаючи на заборону Вестфальського миру військові професіонали з

Німеччини з'являються в бойових порядках болівійської армії напередодні та під час війни Чако 1932-1934 рр. [49]. Німецькі офіцери організують військовий опір Китайської армії Чан Кайши на полях боїв у Маньчжурії та в центральному Китаї у 1928-1938 рр. [4, р. 106-116].

Слід зазначити, що після Першої світової війни воєнно-інструкторська діяльність стала мати яскраво окреслені політико-економічні риси, способом політичного впливу були більшість місій і до Першої світової війни.

За підсумками перемоги Антанти в 1918 р. французька армія як армія-переможець знову стала найбільш авторитетною у військовій сфері. Тому починали надходити прохання про надсилання воєнних місій з Парижа до країн Східної Європи. Кількість воєнних місій із Парижа просто вражає. У 1918-1919 рр. офіцери Франції з'являються у Варшаві [26, s. 13], Празі [44], Ризи [26, s. 192], Гельсінкі [50]. У Перу знову з'являється французька місія [15, р. 157]. Водночас прибували військові професіонали до Бразилії [51].

Багато країн в Африці, Азії та Латинській Америці намагаються найняти європейські воєнні місії з менш впливових європейських країн, наприклад, зі Швеції та Бельгії. Місії з цих країн були спрямовані до Абіссинії в 20-30-х рр. ХХ ст.

Через Першу світову війну відбувається подальше ускладнення військової справи. Механізація армії впливає на трансформацію діяльності військових інструкторів. З'являються технічні авіаційні воєнні місії з Франції та Англії, які допомагають становленню військового повітряного флоту Японії [52]. Радянські військові радники в Афганістані брали участь у створенні національної військової авіації країни [53]. Італійських авіаторів запрошують у 1933-1937 рр. до Китаю, а в 1935-1939 рр. влада Саудівської Аравії приймає у себе льотчиків-інструкторів із Риму [6, р. 395-418]. У 1936 р. військово-технічні місії були спрямовані з СРСР до Іспанії [54, с. 56].

Ще одним напрямком інструкторської діяльності у досліджуваній період є створення таємних воєнних місій, що практикувалося ще наприкінці ХІХ ст., коли після офіційної заборони О. фон Бісмарком на відправку воєнної місії до Китаю німецька влада заплустила очі на вербування звільнених з армії офіцерів [23, р. 3]. У 20-х рр. ХХ ст. німці через заборону Версальським договором 1919 р. воєнно-інструкторської діяльності вдалися до таємної відправки колишніх німецьких офіцерів до Болівії, використовуючи нейтральний статус міста Данциг [55, р. 695]. Німецькі місії, нібито економічні, по суті, воєнно-інструкторські, були направлені до Китаю на прохання Нанкінського уряду Чан Кайши в 1928-1938 рр. та отримали милозвучну назву «консультаційних місій» [4].

Таким чином, Перша світова війна 1914-1918 рр. призвела до трансформації воєнно-інструкторської діяльності у досліджуваній період.

Підсумовуючи короткий опис історії воєнно-інструкторської діяльності європейських та американських місій за досліджуваний період, пропонується наступна періодизація проблематики:

– 1856–1871 рр. становлення воєнно-інструкторської діяльності місій передових армій світу в Азії, Африці та країнах Латинської Америки. Характеризується як період активної, майже монопольної діяльності військових із Франції у країнах трьох континентів;

– у 1871–1914 рр. відбувається різка активізація воєнно-інструкторської діяльності у світі з виходом на перші позиції у багатьох країнах німецьких військових фахівців, що було пов'язано зі зміцненням німецької армії та успіхами останньої на полях боїв у Європі в 1864-1871 рр.; відбувається процес інтернаціоналізації воєнно-інструкторської діяльності; з'являються військові фахівці з Франції, США, Росії, Італії, Японії, Австро-Угорщини у багатьох арміях світу;

– у 1914-1918 рр. воєнні місії з Франції та Німеччини спрямовуються до союзних країн і беруть активну участь у процесі модернізації збройних сил Румунії, Туреччини, Греції під час бойових дій на фронтах Першої світової війни; у Російській імперії допомагає у зміцненні армії та налагодженні виробництва боєприпасів французька місія; масштаби та ефективність діяльності місій за умов війни значно зростають, засвідчуючи великі можливості такого виду допомоги;

– у 1919-1939 рр. воєнні місії активно використовуються в усьому світі для перетворень армій, як у мирний час, так і під час локальних воєн. Розширилася зона дій та можливості роботи місій; на міжнародній арені з'являються нові гравці від імені Італійського королівства, Бельгії, Швеції, СРСР; у складі місій збільшується цінність офіцерів – спеціалістів штабних структур та технічних військ; до функції воєнних місій додається новий пункт – випробування нових тактичних нововведень та видів зброї на полях локальних війн.

Розкриємо основні напрями дослідницької роботи, які присвячені вивченню історії інструкторської діяльності в означений період.

Сюжет, до якого найчастіше звертаються дослідники, – політичний контекст запрошення місій. Популярними є теми обставин та мотивацій звернення до тієї чи іншої країни з проханням про направлення воєнної місії. Зазвичай, всередині цієї теми – обставини та умови контракту з членами воєнної місії. Нерідко військова загроза або поразка у війні створювала ілюзію у владі, країн які приймали місії: іноземні офіцери зможуть у стислі терміни модернізувати армію і в разі війни змінити ситуацію на полі бою. Це ретельно розглянуто у працях Ф. Нанна [15], Й. Уллаха [56], А. Сіліна [57], Е. Каске [23], а також колективному дослідженні, що присвячене роботі інструкторів у Китаї [4]. Окремо в політичних питаннях вивчається мотивація влади європейських країн під час відправлення воєнної місії для участі в реформах армії країни, яка

запросила іноземних військових. Такі напрями роботи є основою більшості публікацій.

Воєнні місії як елемент політичного впливу – один із улюблених сюжетів досліджень вчених. Політичні та дипломатичні документи архівів допомагають із роботою саме в зазначених напрямках. Наприклад, вдало такі важливі пункти в діяльності німецьких інструкторів зобразив у своїй праці Й. Начі [58].

Важливим чинником успіху може слугувати гарна взаємодія зовнішньополітичного відомства та місії країни, звідки військові, або розбір випадків непорозуміння та конфліктів, що описані дослідниками історії діяльності місій у Туреччині [56] та Китаї [4].

До політичних проблем можна віднести і вивчення умов роботи військових у країні, що запросила іноземних офіцерів. Нерідко аналізується питання щодо прагнення уникнути впливу європейських країн на країну, яка запросила військових професіоналів. Так, Лі Хуньчжан наприкінці XIX ст. звертається до Німеччини за допомогою: надсилати офіцерів саме з метою уникнення підвищення впливу, насамперед, Великої Британії в Цинській імперії. Цей історичний факт розкриває професор Е. Каске з Лейпцігського університету у своїй монографії [23, р. 145-154]. Це, по суті, обов'язковий напрям вивчення роботи офіцерів місії в будь-якому дослідженні і є його логічною основою. Водночас, цей напрям вкрай насичений різноманітною інформацією і є своєрідною міждисциплінарною країнознавчою проблематикою. Так, Ф. Нанн перед кожним розділом своєї книги, в якій описує роботу інструкторів, подає детальне пояснення щодо політико-країнознавчого контексту певного історичного періоду [15, р. 13]. Книга Й. Уллаша має багато цікавого матеріалу про особливості служби місії під керівництвом Лімана фон Сандерса в Туреччині [56]. Автор доводить, що без розуміння керівником особливостей національної культури робота місії може закінчитися великим ускладненням, що й сталося під час Першої світової війни у 1917 р. з генералом Сандерсом на фронті. Дуже докладно описує умови роботи місії та причини її успіхів дослідник із Стамбула Й. Начі. На думку історика, це пов'язано з досконалим знанням культури Туреччини генералом фон дер Гольцем [58]. Докладні описи наведено його французьким колегою Ж.-Н. Грандом праці, у якій аналізуються успіхи роботи французької місії під керівництвом А. Бертело в Румунії [41]. Детально проаналізовано досягнення німецької місії Е. Кернера в Чилі дослідником із США Ф. Нанном [15]. Сюжети, що пов'язані з певними успіхами та невдачами німецької місії в Туреччині, розкривають у своїх працях історики Е. Еріксон та М. Уяр [59; 60].

Ще одним із найбільш вивчених напрямів є дослідження допомоги офіцерів місій у лобюванні збройових поставок до країни, де вони виконують обов'язки. Масштаби збройового бізнесу, якому сприяють військовослужбовці найбільш відомих воєнних місій, значні (йдеться про мільярдні суми) [57, с. 138-164] та становлять невід'ємну складову воєнно-інструкторської діяльності [61]. При

використанні архівних матеріалів приватних фірм та урядових установ дослідник здатний наповнити свою роботу значними цифровими аргументами. Дуже показовими є обсяги торгівлі зброєю Німецької імперії в Латинській Америці напередодні Першої світової війни, які розкриті Ю. Шафером [62]. Не менш вражають масштаби продажу зброї з Німеччини до Туреччини, розкриті турецьким істориком Й. Начі [58, р. 129]. На підставі архівних документів, автор аргументовано розглядає особисту роль голови місії генерала фон дер Гольца у закупівлях зброї Туреччиною. Цю тему детально розкриває історик А.С. Силін [57, с. 141-146].

Обов'язковим пунктом дослідження роботи місій є вивчення порядку добору та особливостей роботи конкретних членів місії. Діяльність місій, як успіхи так і невдачі, нерідко пов'язують із особистими характеристиками їхніх керівників. Це питання педантично розглядається в роботах Ф. Нанна [15] і Г. Керста [16]. Вдало розкрив особливості керівництва французькою військовою місією в Румунії генералом А. Бертелом дослідник із Ельзасу Ж.-Н. Грандом [41]. Важливо ставитись до цієї проблематики з критичної точки зору, що завжди важко через суб'єктивну думку дослідника. Вважаємо, типовим прикладом тут може бути портрет генерала Лімана фон Сандерса, описаний у праці Й. Уллаша [56]. Інформативна дисертація Р. Родрігеса, яка розкриває роль військових лідерів німецької місії 1928-1938 рр., захищена в університеті штату Огайо [45]. Автор послідовно, крок за кроком, створив психологічні портрети керівників німецької консультаційної місії, яка працювала при уряді генерала Чан Кайши з 1927 по 1938 рр. Родрігес, ретельно вивчивши джерела, довів, що в 30-х рр. XX ст. роль керівника місії трансформувалася. Офіцер, який керує місією, мав бути тонким політиком, дипломатом, орієнтуватися в питаннях військової економіки та довести Чан Кайши свою лояльність Китаю. Автор зазначив, що ставка на військово-тактичні заходи підполковника Г. Крібеля та генерала Г. Ветцеля призвели до негативних результатів. Післявоєнна реальність 1930-х рр. вимагала збільшення військово-економічної допомоги від Німеччини, на що сподівався Чан Кайши та розуміння китайської психології під час роботи в складі місії [45, р. 106-151]. Зауважимо, ці особливості, які не розуміли офіцери-тактики, перебуваючи на чолі місії, призвели до багатьох невдач у їхній роботі. Цей сюжет майстерно розкритий у дослідженні Р. Родрігеса.

Зауважимо, прізвища керівників відомих місій генералів – А. Бертело, Е. Кернера, Я. Меккеля почали асоціювати з успішними військовими перетвореннями національних збройних сил Румунії, Чилі та Японії. І, навпаки, низка особистих якостей генерала Г. Кундта, його захоплення участю в політичних іграх у цій країні стали однією з причин провалу роботи німецьких військових професіоналів, як це сталося в 1933 р. під час війни Болівії з Парагваєм у провінції Гранд-Чако [63; 55].

Найскладніше питання нашого дослідження – проблема культурного впливу воєнної місії на національні збройні сили. Аргументи, що переконливо

доводять вплив військових професіоналів на збройні сили, здавалося б, очевидні. Це керівні документи та директиви, введені у службовий обіг членами місій, форма одягу, особливості стройової підготовки, культура організації тієї чи іншої армії, прищеплені місією, культура командування військовослужбовцями та інші особливості військової організації. Але є праці, які більш докладно занурюються у таку складну тему. До успішної роботи у цьому напрямі можна віднести дослідження Ф. Нанна щодо європейського культурного впливу на військову думку офіцерів різних країн Латинської Америки. Це стосується аналізу публікацій у чилійській, перуанській, аргентинській та бразильській військовій пресі, що, на наш погляд, вдало показав американський історик [15]. Як переконливо стверджує дослідниця В.Б. Хлебнікова, саме культурні проблеми національної ментальності лежать в основі не надто успішної роботи російської воєнної місії під керівництвом генерала Н.М. Потапова, що діяла в Чорногорії з 1911 по 1915 рр. [64, с. 352]. Дуже цікаві нотатки про роль французької мови при виборі другої воєнної місії, запрошеної з Франції у 1872 р. до Японії [16; 17]. На думку французьких офіцерів, які працювали в Бразилії, показовою є роль культурної експансії, про що свідчать виявлені бразильським істориком Х. Суппо архівні документи, які належали місії з Парижа, яка функціонувала у 20-30-ті рр. ХХ ст. [51, р. 8].

Зазвичай, питання вивчення впливу військової культури на ефективність реформ у цій країні, де працювала місія, нам вбачаються значно важчими, ніж здаються на перший погляд. Це пов'язано з труднощами аргументації та складнощами побудови логічних схем. Успішно з цим завданням упорався колишній американський офіцер та відомий сучасний історик османської армії Е. Еріксон. Він детально та педантично опрацював окремі військові питання, що стосуються військово-історичної тематики. Це такі, як: організація так званих «трикутних» дивізій у турецькій армії, покращення організації штабної служби, особливості практичної підготовки на полігонах у військових училищах турецької армії, які запропановували німецькі офіцери [65, р. 27].

Варто зазначити, що масштаби та тривалість роботи інструкторів мають першочергове значення для ефективності оцінки діяльності місій дослідниками. Так, французи на прохання мікадо, спорядили до Японії чотири місії, які працювали там із перервами понад 15 років [17]. Вісім французьких місій діяли з перервами з 1896 по 1939 рр. в Перу [15], німецький офіцер Е. Кетлер у Чилі протягом 25 років керував військовими реформами у складі місії. Росіяни служили у складі воєнної місії у Перській козачій бригаді з 1878 по 1921 рр. Та, з 1878 по 1885 рр. за допомогою більш ніж 400 офіцерів-інструкторів будували збройні сили у Болгарії [66]. Відомий факт багаторічної служби німецької місії під керівництвом генерала фон дер Гольца в Туреччині [67]. І навпаки, в Кореї, у 1896 р. російські офіцери через невеликі терміни роботи не змогли помітно вплинути на боєздатність військ кождона Кореї. Можна стверджувати, що багаторічна робота воєнної місії змінювала обороноздатність країни, яка

закликала іноземну воєнну місію. Але, як стверджують деякі довідники, це не гарантувало воєнно-політичний вплив назавжди, як це було в Болгарії після політичного розриву з Росією в 1885 р. Але, водночас, місія нерідко створювала культурно залежну військову еліту від німців, як це було в Чилі, Аргентині, Бразилії [15], або від французів у Перу та Греції [26].

Участь місій Першої світової війни 1914-1918 рр. – одна із ключових тем істориків, які працювали над нашою проблематикою. Тільки на війні можна оцінити ефективність впливу роботи місій на національні збройні сили. Війна, – це своєрідний екзаменатор роботи іноземних професіоналів. Вивчення впливу роботи німецької місії в Китаї на покращення боєздатності її армії напередодні Першої світової війни розглянуто Е. Каске [68]. Часто військова поразка або перемога слугували своєрідними символами невдач і успіхів інструкторів, як це було описано в праці турецького воєнного історика М. Уяра [40]. Дослідник стверджує, що успіх французької місії у Греції під керівництвом генерала Ж. Ейду сприяв заклику нової воєнної місії з Німеччини до Туреччини у 1913 р. та детальному вивченню діяльності попередньої місії під керівництвом фон дер Гольца до Балканської війни 1912-1913 рр. [60, р. 96-116]. Таких висновків дійшов і історик Т. Шрамм, аргументовано стверджуючи, що місія Ж. Ейду перемогою грецької армії у війні на Балканах 1912-1913 рр., підтвердила ефективність французької військової школи [26, р. 226-227].

Детально проаналізовані у дослідженні Ж.-Н. Грандома заходи та робота інструкторів місії під керівництвом генерала А. Бертело. Автором підкреслено вплив французів на успіхи відродження румунської армії у 1917 р. [41]. Корисна щодо історії діяльності французької місії в Румунії 1916-1917 рр. праця американського вченого Г. Торейя [69]. Особливо важливо, що дослідження пов'язане з Першою світовою війною 1914-1918 рр., яка стала своєрідним вододілом і початком нової епохи, пов'язаної з моторизацією армії [59, р. 230]. З роботою Ж.-Н. Грандома перегукується праця істориків А.Ю. Павлова і Ф. Гельтона, присвячена французькій воєнній місії, яка діяла в Росії протягом 1914-1918 рр. [70]. Також багато зробила у вивченні історії французької місії Ю.В. Галкіна [71]. Історик із Сербії Б. Стойчева вивчала діяльність французької місії під керівництвом генерала Піаррона де Мондесіра, що допомагала сербській армії подолати наслідки військового розгрому військами Австро-Угорщини, Німеччини та Болгарії у 1915 р. [72].

Період Першої світової війни 1914-1918 рр. засвідчив величезний потенціал можливостей воєнних місій і призвів до переоцінки ставлення правлячих кіл європейських країн до роботи військових інструкторів. Підсумовуючи дослідження Е. Еріксона, підкреслимо: німецькі місії стали однією з причин втягування Османської імперії у світову війну [59, р. 230]. Французькі місії активно брали участь у відновленні боєздатності румунської, грецької та сербської армій, що вдалося відобразити дослідникам [41].

Однією із складних проблем для істориків є розкриття питання збору розвідувальних матеріалів про збройні сили країни, де діяли місії. За повідомленням дослідника початку ХХ ст. П.Ф. Рябікова, вже під час написання його роботи, військовим професіоналам було зрозуміло, що воєнні місії мають поряд з іншими й розвідувальні цілі [73, с. 153]. Дослідження автора статті [74] та матеріали з архівів [75, л. 7] підтверджують розвідувальну складову багатьох воєнно-інструкторських місій, як з метою можливого використання країни для політичних інтересів уряду, який надіслав місію, так і для військово-економічних інтересів, пов'язаних із продажем зброї.

Сюжет спостереження за місіями іноземців, як і системне суперництво між сильними європейськими державами, нерідко зустрічається в роботах істориків. Цікавим є факт вимоги багатьох впливових країн до закріплення монополії за своїми місіями, що зазначалося в умовах контракту. Це підтверджують факти документальної політичної вимоги щодо заборони присутності в армії місій із інших країн [36, с. 458]. Але, нерідко у досліджуваний період зустрічалися і поєднання іноземних місій, що були спрямовані з різних країн до однієї країни. Так, французька, а згодом німецька місії діяли в армії Японії [17]. Одночасно флот мікадо готували англійці. Схожа ситуація була напередодні Першої світової війни у Туреччині, де діяла німецька місія в армії, одночасно на турецьких кораблях працювала британська місія під керівництвом адмірала А. Лімпуса [57, с. 107]. У Греції з 1911 по 1914 рр. королівську армію готувала місія з Франції, керована генералом Ж. Ейду, а флот був у руках британської військово-морської місії. Американська військово-технічна місія прибула з Вашингтона з метою надання допомоги в роботі з береговою артилерією у Бразилії, коли в країні функціонувала воєнна місія з Франції [15, р. 249].

Дуже цікава для нашої роботи тема нереалізованих місій. Такою проблематикою цікавився історик О.О. Гоков, який вивчив планування та спробу надсилання воєнної місії до Тегерану в 50-ті рр. ХІХ ст. [76]. Про планування Головного штабу Російської імперії та направлення невеликої місії до Китаю та Кореї наприкінці ХІХ ст. писали китаєзнавці А.Н. Хохлов [77] і В.Г. Дацишен [78]. Досконало опрацьована сходознавцем А.І. Андрєєвим доля невдалої російської воєнно-інструкторської місії до Тибету [79, с. 57]. Автор статті вивчав матеріали нереалізованої місії з частин російської імператорської гвардії в Черногорію, спорядженої, але скасованої з політичних мотивів напередодні її відправлення до столиці князівства Цетинье [80, л. 125]. Матеріали з нереалізованих місій вкрай корисні для дослідників, як свідчення політичних та військових взаємин між владами різних країн, і є важливою сторінкою вивчення історії воєнних місій.

Важливою темою щодо історії воєнного інструкторства є сюжет, який досліджує опір консервативної, внутрішньої військової культури новим перетворенням із боку місій. Таку тему щодо спротиву офіцерів османської армії розкриває у своїх роботах Е. Еріксон [65, р. 366]. Професор Е. Каске при

вивченні роботи німців у Китаї приходять до важливої думки про силу опору конфуціанської культури. Китайці гальмували заходи діяльності німецьких інструкторів в армії, що, як стверджує Е. Каске, призвело до неякісної праці офіцерів [23, р. 118-132]. О.О. Гоков при дослідженні історії козацької місії Росії в Ірані детально, на фактах, довів опір іранських культурних традицій перетворенням російських офіцерів у перській козацькій бригаді [27, с. 182-194]. Цей етнокультурний чинник як перешкода для роботи французів з грецькою армією, що виникла в 1924 р., розкривається в роботі польського професора Т. Шрамма [26, с. 244].

Слід згадати щодо нового поділу напрямів роботи воєнних місій, що виникли у 30-х рр. ХХ ст. Це фактичний поділ у їхніх функціях на інструкторів тактичного рівня, які навчають солдатів і офіцерів та старших офіцерів і генералів, які були начолі місій і взяли на себе місію, окрім контролю над інструкторами. Вони називалися радниками. Радники спостерігали за спільним керівництвом реформами у збройних силах, де вони працювали. Ці керівники місій почали ідентифікуватись у керівних документах під новим поняттям – «радники». Ці нові особливості поділу функцій місій подано у роботі М. Брюса та М. Кьезона в описах діяльності американців під керівництвом генерала Д. Макатура в 30-х рр. ХХ ст. на Філіппінах [81], або у службових документах радянських інструкторів, яких відправив Сталін до Іспанії у 1936-1939 рр. [54].

На завершення, неможна не вказати на поділ наукової літератури, яка стосується досліджуваної проблематики, на узагальнюючі роботи щодо діяльності воєнних місій в окремих регіонах та дослідження, присвячені окремим країнам. Наприклад, дослідження Е. Каске про діяльність німецьких інструкторів у Китаї з 1870 по 1914 рр. [68]. Латинська Америка, зважаючи на свою специфіку, так само потрапила до зони уваги з використанням узагальнюючих робіт [15; 49]. Вивчаючи питання стосовно мікроісторії, корисними будуть роботи з детальним аналізом конкретної місії, зокрем ацікавою є праця німецьких дослідників під керівництвом Б. Мартіна [4]. Узагальнюючі роботи допомагають простежити еволюцію воєнно-інструкторської діяльності за тривалі періоди часу в цілих регіонах і навіть на окремих континентах і дозволяють вводити в науковий обіг нові поняття та нові тенденції. Найбільш показові в цьому контексті праці дослідників Ф. Нанна [15], Ж.-Н. Грандома [41], Й. Уллаша [56].

Підсумовуючи, зауважимо, що наше дослідження дозволяє дійти висновку, що узагальнення підсумків вивчення історії діяльності місій воєнно-інструкторського характеру покращить перспективи роботи над багатьма деталями деяких недостатньо вивчених процесів військової модернізації. Дослідження використовує метод порівняння з метою оцінювання праць авторів щодо ефективності роботи низки місій. Вивчення історіографії діяльності місій дає змогу виявити критерії аналізу роботи офіцерів-інструкторів в історичній ретроспективі. Узагальнення та аналіз найбільш

повних наукових праць із зазначеної тематики уточнюють складні та недостатньо освітлені сторони роботи військових професіоналів із Європи та Америки в досліджуваній період.

Для подальшої роботи щодо вивчення функціонування воєнних інструкторів з європейських країн та США у різних арміях світу визначено найважчі напрямки досліджень. До них можна віднести розвідувальні дії з боку інструкторів, ступінь впливу культури регіону на діяльність місій, питання оцінки ефективності роботи місій щодо проведення реформ у країні своєї діяльності, вплив роботи місій на поліпшення професіоналізму командних кадрів армії, що реформується, політичні наслідки роботи місій у тих чи інших регіонах, вплив знань, отриманих армією внаслідок роботи місії, на формування військової субкультури. Цікава та перспективна тема впливу участі в роботі місії на кар'єру офіцерів та їхню майбутню діяльність.

Вирішенням багатьох труднощів для роботи дослідників автор вважає залучення до співпраці над науковими матеріалами воєнних істориків, які в минулому служили у збройних силах на офіцерських посадах. Військові історики, які виконували обов'язки в армії, знайомі з багатьма особливостями військової служби, розуміють специфіку воєнно-історичної проблематики. До речі, Е. Еріксон, який здійснив найцікавіші дослідження про історію турецької армії і звернув увагу на роль німецьких місій в Османській армії [59, р. 230-235], у минулому був офіцером армії США. Професор університету Анталії М. Уяр зробив вдалу кар'єру в сучасній турецькій армії. Його роботи з історії німецького військового впливу та доля німецьких воєнних місій у турецькій армії під час Першої світової війни дуже пізнавальні для вивчення [40]. Дослідник Ф. Гельтон, нині доктор історії Сорбонського університету, раніше служив в Історичній службі Міністерства оборони Франції. Він також вивчав історію діяльності воєнних місій Франції в Росії [70]. Ці дослідники звернули увагу на специфічні воєнно-історичні питання, використовуючи свій військовий досвід: історія армійської штабної служби, організаційні особливості національної військової школи у конкретні часи, особливості роботи інструкторів у військово-навчальних закладах, навчання сержантського складу, причини невдач національних армій це специфічні воєнно-історичні питання, що вимагають не лише історичної освіти. Вони більш зрозумілі військовим історикам через їхній досвід армійської служби.

До того ж, талант дослідника дозволяє проаналізувати багато проблемних питань на професійному рівні і без служби, як це ми бачимо в працях Ф. Нанна, Й. Начі, Е. Каске, Р. Родрігеса, Т. Шрамма, Ж.-Н. Грандома, Г. Торрея та багатьох інших істориків. Ці роботи сміливо можна віднести як до категорії найцікавіших і найкорисніших із історії воєнно-інструкторської діяльності, так і наукових методів роботи з матеріалами.

У подальшій роботі істориків ці дослідження можуть допомогти під час осмислення різних проблем. Автор вважає, що до недостатньо вивчених

напрямів діяльності військових професіоналів досліджуваного періоду належить: діяльність французьких місій у Туреччині в середині XIX ст.; діяльність російських воєнної місії у королівстві Чорногорії у 1911-1915 рр. та королівстві Румунії у 1916-1917 рр. На наш погляд, незважаючи на наявність величезної кількості оприлюднених документальних матеріалів, недостатньо досліджено роботу радянської воєнної місії в Іспанії в 1936-1939 рр. тощо.

Підкреслимо, нині досліджень, присвячених узагальненню еволюції діяльності воєнно-інструкторських місії з Європи та США в інші країни у визначений період, ще не створено. Вивчення елемента проведення військової модернізації є важливим для розуміння цього феномену в історії воєнної справи.

Список використаних джерел та літератури

1. Фалько С.А. Деятельность европейских военно-инструкторских миссий в странах Юго-Восточной Европы в начале XX в. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2021. № 1 (13). С. 24-53.
2. Полутов А.В. Японские военные миссии в Маньчжурии, Сибири и на Дальнем Востоке России (1918-1922 гг.). *Вестник ДВО РАН*. 2012. № 4. С. 71-85.
3. Uyar Mesut. Sanders Askerî Yardım Misyonu (1913-1918). *Cumhuriyet tarihi araştırmaları dergisi*. 2019. Year 15, Issue 30. P. 29-84.
4. Die deutsche Beraterschaf in China: 1927-1938; Militär – Wirtschaft – Außenpolitik. The German advisory group in China. Bernd Martin. Herausgegeben in Verbindung mit dem Militärgeschichtl. Forschungsamt. Düsseldorf: Droste. 1981. 503 p.
5. Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization 1815-2007. Edited by Donald Stoker. N.Y.: Routledge. 2008. 265 p.
6. Missioni militari italiane alestero in tempo di pace (1861-1939). Atti del Convegno di Studi tenuto a Milano presso la Scuola Militare dell'Esercito nei giorni 25-26 ottobre 2000, Roma, 2001. 427. p.
7. Фалько С.А. З історії воєнної модернізації на Сході в другій половині XIX ст.: діяльність інструкторських місій військового міністерства Російської імперії в Азії. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. К.: ВІР УАН. 2018. Вип. 130. (№ 3). С. 141-151.
8. Богомолов С.А. «Военная революция» Мухаммеда Али в Египте в 20-е гг. XIX в. *Minbar. Islamic Studies*. 2019. № 12(3). С. 645-664.
9. Кругов А.И., Нечитайлов М.В. Персидская армия в войнах с Россией. 1796-1828 гг. М., 2016. 248 с.
10. Роган Ю. Арабы. История. XVI-XXI вв. М.: Альпина нон-фикшн, 2019. 769 с.
11. Фурсов К.А. Львы Пятиречья: сикхи - великие воины Азии. М.: КМК, 2011. 474 с.
12. Иоаннисян А.Р. Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX века. Ереван: Академия наук Армянской ССР. Институт истории, 1958. 446 с.
13. Гросул В.Я. Россия и формирование национальных регулярных армий Молдавии и Валахии. *Вопросы истории*. 2001. № 5. С. 141-146.
14. Erickson Edward J., Uyar Mesut, A Military History of the Ottomans: From Osman to Ataturk. Oxford: ABC-CLIO, History, 2009. 379 p.
15. Nunn F. M. Yesterday's Soldiers: European Military Professionalism in South America, 1890-1940. University of Nebraska Press, 1983. 365 p.
16. Kerst G. Jacob Meckel, sein Leben, sein Wirken in Deutschland und Japan. Gottingen, Zurich. Frankfurt: Musterschmidt, 1970. 164 s.
17. Masaya N. Les missions militaires françaises au Japon entre 1867 et 1889: Thèse de doctorat de l'Université Sorbonne. Masaya Nakatsu. Paris. Université Sorbonne, 2018. 466 p.

18. Тер-Оганов Н.К. Персидская казачья бригада 1879-1921 гг. М., 2012. 352 с.
19. Georgescu Maria. La mission militaire française dirigée par les frères Lamy. *Revue historique des armées*. № 244. 2006. P. 30-37. URL: <http://journals.openedition.org/rha/5832>
20. Кр-ь А. Прусские инструкторы в Японии. *Военный сборник*. 1872. Т. 83. С. 194-199.
21. Garrett R. General Gordon. London: Book Club Associates, 1974. 236 p.
22. Каткова З.Д. Ли Хун-чжан и его иностранные советники. *Общество и государство в Китае: XXXVI научная конференция. К 70-летию А.А. Бокшанина*. М., 2006. С. 84-93.
23. Kaske Elisabeth. Bismarcks Missionare: deutsche Militarin-strukteure in China 1884-1890. Wiesbaden: Harrassowitz, 2002. 293 s.
24. Силин А.С. Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века. М.: Наука, 1971. 256 с.
25. Bullick Lucie. Pouvoir Militaire Et Societe Au Perou Aux XIXe Et XXe Siecles. Paris, 2000. 350 p.
26. Schramm Tomasz. Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej 1919-1938. Poznan: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1987. 315 s.
27. Гоков О.А. Очерки истории Персидской казачьей бригады (1878-1895): по русским источникам. М., 2018. 416 с.
28. Лекс И.М. Румыния и Египет в 1860-1870-е гг. Письма российского дипломата И.И. Лекса к Н.П. Игнатьеву. М. Индрик, 2016. 296 с.
29. Волков С.В. Деятельность иностранных военных инструкторов и реформы корейской армии в конце XIX – начале XX вв. *Российское корееведение. Альманах*. Вып.5. М.: «Восток – Запад», 2007. С. 31-57.
30. Вебель Ф.М. Поездка в Корею Генерального штаба подполковника Вебель, летом 1889 года *Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии*. 1890. Вып. 41. С. 143-196.
31. Ким Ен-Су. Русские военные инструкторы в Корее и Корейская армия. *Русский сборник : исслед. по истории России*. М., 2006. Т. 2. С. 218–244.
32. Abbas Ibrahim Muhammad Ali. The British Military Officers and the Sudan, 1886-1896. *Sudan Notes and Records*. Vol. 54. 1973. P. 17-31.
33. Черчилль У. Индия, Судан, Южная Африка. Походы Британской армии, 1897-1900. М.: ЭКСМО, 2004. 556 с.
34. Жалсапова Ж. Деятельность русских военных инструкторов в Монголии (1912-1916 гг.). *Власть*. 2008. № 12. С. 120-123.
35. Хренников А.В. Россия и Эфиопия: развитие двухсторонних связей (от первых контактов до 1917 г.) М.: Ин-т Африки, 1992. 200 с.
36. Потапов Н.М. Русский военный агент в Черногории. Донесения, рапорты, телеграммы, письма 1902-1915 гг. Т. 1. Москва – Подгорица, 2003. 780 с.
37. Сквозников А.Н. Македония в конце XIX - начале XX в. – яблоко раздора на Балканах. Самара: Самар. гуманитар. акад., 2010. 172 с.
38. Cronin Stephanie. An experiment in military modernization: constitutionalism, political reform and the Iranian Gendarmerie, 1910-21. *Middle Eastern Studies*. Vol. 32. 1996. P. 106-138.
39. Ruis Edwin. Vechtmisssie Nederlandse militairen in Albanie 1913-1914. Just Publishers, 2013. 256 p.
40. Uyar M. The Ottoman Army and the First World War. Description: Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2021. 466 p.
41. Grandhomme Jean-Noël. Le général Berthelot et l'action de la France en Roumanie et en Russie méridionale (1916-1918): genèse; aspects diplomatiques, militaires et culturels avec leurs incidences; prolongements et perspectives. Vincennes: Service historique del'Armée de Terre, 1999. 1120 p.

42. Стојић Љ. Билана. Генерал Пијарон де Мондезир и српска голгота. *Век српске голготе (1915-2015). I-III. Књига I. Историја. Тематски зборник међународног значаја*. Филозофски факултет Универзитета у Приштини. Косовска Митровица, 2016. С. 405-427.
43. Федоров В. Русская военная миссия в Румынии во время 1-й мировой войны 1914-1918 гг. *Вопросы истории*. 1947. № 8. С. 94-99.
44. Mares A. Mission militaire et relations internationales: l'exemple franco-tchécoslovaque 1918-1925 *Revue d'histoire moderne et contemporaine*. 1983. Т. XXX. P. 559-586.
45. Rodriguez Robyn L. Journey to the East: The German Military Mission in China, 1927-1938. for the Degree Doctor of Philosophy. In the Graduate School of The Ohio State University. The Ohio State University, 2011. 297 p.
46. Šnidl Vladimír. Zapomenuté vojenské mise československé armády. *Ekonom*. 14.07.2011. URL: <https://ekonom.cz/c1-52293190-zapomenute-vojsenske-mise>.
47. Шаяхметов Ф.Ф. Кудашев У.Н. Военно-техническое сотрудничество советской России / Советского Союза и Афганистана (1919-1929 гг.). *Проблемы востоковедения*. № 4. 2017. С. 32-37.
48. Цыплин В. Советско-турецкие контакты по военным вопросам в начале 1920-х годов. *Извест. Саратовского унив-та. Серия «История. Международные отношения»*. 2019. Т. 19. Вып. 1. С. 68-75.
49. Fischer F. La expansión (1885–1918) del modelo militar alemán y su pervivencia (1919–1933) en América Latina, *Revista del Cesla*, Uniwersytet Warszawski. 2008. № 11. P. 135-160
50. Clerc Louis. Entre influence allemande et imbroglio russe: la mission militaire française en Finlande, 1919-1925. *Revue historique des armées*. 2009. № 254. P. 39-52.
51. Suppo H. Les enjeux français au Brésil pendant l'entre – deux – guerres : la mission militaire (1919-1940) *Dans Guerres mondiales et conflits contemporains*. 2004. № 3 (215). P. 3-24.
52. Polak Christian. La mission militaire française de l'aéronautique au Japon (1919-1921). *Ebisu* 51 1/2014. URL: <http://journals.openedition.org/ebisu/1459>
53. Лашков А.Ю. Красные авиаторы на «перекрестке Азии» (1921-1929 гг.) *«Авиапанорама»*. 2011. № 6. С. 36-38.
54. РККА и Гражданская война в Испании. 1936-1939 гг.: Сборники информационных материалов Разведывательного управления РККА: в 8 т. М.: Политическая энциклопедия, 2019. Том 1: Сборники № 1-15. 2019. 591 с.
55. Hancock Eleanor. Ernst Röhm versus General Hans Kundt in Bolivia, 1929-30? The Curious Incident. *Journal of Contemporary History*. 2012. Vol. 47, № 4. P. 691-708.
56. Wallach Jehuda L. Anatomie einer Militärhilfe. Die Preuisch–deutschen Militärmissionen in der turkei 1835-1919. Dusseldorf, 1976. 326 p.
57. Силин А.С. Экспансия германского империализма на Ближнем Востоке накануне первой мировой войны. М.: Наука, 1976. 359 с.
58. Naci Yorulmaz. Arming the Sultan: German Arms Trade and Diplomacy in the Ottoman Empire before World War I. London and New York: I.B. Tauris & Co., 2014. 349 p.
59. Erickson E.J. Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study (Military History and Policy). Praeger Security International, 2007. 256 p.
60. Uyar Mesut. Sanders Askerî Yardım Misyonu (1913-1918). 2019. *CTAD: Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. Sayı 30. S. 29-84.
61. Фалько С.А. Поставки зброї з Європи та США в Азію у другій половині XIX – початку XX ст.: порівняльний аналіз. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. Вип. 4(30). НУОУ ім. Івана Черняхівського. С. 19-31.
62. Schaefer Jürgen. Deutsche Militärhilfe an Südamerika: Militär- und Rüstungsinteressen in Argentinien, Bolivien und Chile vor 1914. Bertelsmann Universitätsverlag, 1974. 310 s.
63. Bieber E. Leon. La Política Militar Alemana En Bolivia, 1900-1935. *Latin American Research Review*. 1994. Vol. 29. P. 85-106.

64. Хлебникова В.Б. Модернизация и «европеизация» по-балкански (к вопросу о причинах недолговечности черногорской государственности на рубеже XIX-XX вв.). *Человек на Балканах. Особенности «новой» южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878-1920 гг. Коллективная монография.* М.: Институт славяноведения РАН, 2016. С. 261-369.
65. Erickson Edward J. *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913.* London: Westport, Connecticut. 2003. 403 p.
66. Овсяный Н.Р. Болгарское ополчение и Земское войско. К истории гражданского управления и оккупации в Болгарии 1877-78-79 гг. СПб.: Изд-во Военно-исторической комиссии Главного Штаба, 1904. 175 с.
67. Силин А.С. Фон дер Гольц и его военная миссия в Турции. *Германский империализм и милитаризм. Сборник статей.* М.: Наука, 1965. С. 64-91.
68. Kaske Elisabeth. Teachers, Drillmasters or Arms Dealers? German Military Instructors in China 1870-1914. *2nd International Convention of Asia Scholars, August 9–12, 2001.* Berlin. P. 90-98.
69. Torrey E.G. Henri Mathias Berthelot. Soldier of France, defender of Romania. Iasi, Oxford, Portlend, 2001. 399 P.
70. Павлов А.Ю. Гельтон. Ф. В кабинетах и окопах. Французские военные миссии в России в годы Первой мировой войны. СПб.: РХГА, 2019. 248 с.
71. Галкина Ю.М. Французская военная миссия в России в годы Первой мировой войны: дис. ..., кандидата ист. наук : 07.00.03. Галкина Юлия Михайловна. Екатеринбург, 2019. 211. с.
72. Стојић Љ. Биљана. Генерал Пијарон де Мондезир и српска голгота. *Век српске голготе (1915-2015). I-III. – Књига I. Историја. Тематски зборник међународног значаја.* Филозофски факултет Универзитета у Приштини. Косовска Митровица, 2016. С. 405-427.
73. Рябиков П.Ф. Разведывательная служба в мирное и военное время. *Антология истории спецслужб: Россия, 1905-1924.* М., 2007. С. 111-411.
74. Фалько С.А. Военно-инструкторская миссия под руководством полковника К.В. Церпицкого в Бухарский эмират (1884 г.). *Гілея: науковий вісник.* 2016. Вип. 109. С. 106-115.
75. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА), Ф.400. Оп.1.Д.912. О командировании полковника Церпицкого, 13.12.1883 – 04.05.1885. 48 л.
76. Гоков О.А. Русская военная миссия 1853-1854 гг. в Персию в контексте «Восточного вопроса». *Русский сборник: исследования по истории России.* М., 2012. Вып. 13. С. 74-96.
77. Хохлов А.Н. Д.В. Путята и его план модернизации корейской армии (1896-1898). *Вестник Центра корейского языка и культуры.* Вып. 15. СПб., 2013. 172-202.
78. Дацышен В.Г. Русский военный советник в Китае полковник П.П. Воронов. *Военно-исторический журнал.* 2012. № 5. С. 38-44.
79. Андреев А.И. Тибет в политике царской, советской и постсоветской России. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та: Нартанг, 2006. 463 с.
80. РГВИА, Ф. 401 Военно-ученый комитет Главного штаба, Оп. 4 Д. 43 О командировании инструкторов в Черногорию о назначении воспитателя наследнику Черногорского престола, 13.08.1885-30.12.87. 128. л.
81. Bruce M.R., Manuel L. Quezon. Douglas MacArthur, and the Significance of the Military Mission to the Philippine Commonwealth. *Pacific Historical Review.* 2001. № 2. (70). P. 255-292.

References

1. Falko, S.A. (2021). Deyatel'nost evropejskikh voenno-instruktorskih missij v stranah Yugo-Vostochnoj Evropy v nachale XX v. *Problemi vsesvitnoyi istoriyi: naukovij zhurnal*, 1 (13), pp. 24-53. [In Ukrainian].

2. Polutov, A.V. (2012). Yaponskie voennye missii v Manchzhurii, Sibiri i na DalnemVostoke Rossii (1918-1922 gg.). *Vestnik DVO RAN*, 4, pp. 71-85. [In Russian].
3. Uyar, M. (2019). Sanders Askeri Yardim Misyonu (1913-1918). *Cumhuriyet Tarihi Arastirmalari Dergisi*. Year 15, Issue 30. P. 29-84. [In Turkish].
4. (1981). *Die deutsche Beraterschaft in China: 1927-1938; Militar – Wirtschaft – Aussenpolitik. The German advisory group in China*. Bernd Martin. Herausgegeben in Verbindung mit dem Militargeschichtl. Forschungsamt. Dusseldorf: Droste. [In German].
5. (2008). *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization 1815-2007*. Edited by Donald Stoker. N.Y.: Routledge. [In English].
6. (2001). *Missioni militari italiane alestero in tempo di pace (1861-1939)*. Atti del Convegno di Studi tenuto a Milano presso la Scuola Militare dell'Esercito nei giorni 25-26 ottobre 2000, Roma. [In Italian].
7. Falko, S.A. (2018). Z istoriyi voyennoyi modernizaciyi na Shodi v drugij polovini XIX st.: diyalnist instruktorskih misij vijskovogo ministerstva Rosijskoyi imperiyi v Aziyi. *Gileya: naukovij visnik. Zbirnik naukovih prac*. K.: VIR UAN, 13. (№ 3), pp. 141-151. [In Ukrainian].
8. Bogomolov, S.A. (2019). “Voennaya revolyuciya” Muhammeda Ali v Egipte v 20-e gg. XIX v. *Minbar. Islamic Studies*, 12(3), pp. 645-664. [In Russian].
9. Krugov, A.I., Nechitajlov, M.V. (2016). *Persidskaya armiya v vojnah s Rossiej. 1796-1828 gg*. Moskva. [In Russian].
10. Rogan, Yu. (2019). *Araby. Istoriya. XVI–XXI vv*. Moskva: Alpina non-fikshn. [In Russian].
11. Fursov, K.A. (2011). *Lvy Pyatirechya: sikhi – velikievoiny Azii*. Moskva: KMK. [In Russian].
12. Ioannisyan, A.R. (1958). *Prisoedinenie Zakavkazya k Rossii i mezhdunarodnye otnosheniya v nachale XIX veka*. Erevan: Akademiya nauk Armyanskoj SSR. Institut istorii. [In Russian].
13. Grosul, V.Ya. (2001). Rossiya i formirovanie nacionalnyh reguljarnyh armij Moldavii i Valahii. *Voprosy istorii*, 5, pp. 141-146. [In Russian].
14. Erickson, E.J., Uyar, M. (2009). *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk*. Oxford: ABC–CLIO, History. [In English].
15. Nunn, F.M. (1983). *Yesterday's Soldiers: European Military Professionalism in South America, 1890-1940*. University of Nebraska Press. [In English].
16. Kerst, G. (1970). *Jacob Meckel, sein Leben, sein Wirken in Deutschland und Japan*. Gottingen, Zurich. – Frankfurt: Musterschmidt. [In German].
17. Masaya, N. (2018). *Les missions militaires francaises au Japon entre 1867 et 1889: These de doctorat de l'Universite Sorbonne*. Masaya Nakatsu. Paris. Universite Sorbonne. [In French].
18. Ter–Oganov, N.K. (2012). *Persidskaya kazachya brigada 1879-1921 gg*. Moskva. [In Russian].
19. Georgescu, M. (2006). La mission militaire francaise dirigee par les freres Lamy. *Revue historique des armees*. No. 244. P. 30-37. [Online]. Available from: <http://journals.openedition.org/rha/5832> [In French].
20. Kr- A, (1872). Prusskie instruktory v Yaponii. *Voennyj sbornik*. T. 83. P. 194-199. [In Russian].
21. Garrett, R. (1974). *General Gordon*. London: Book Club Associates. [In English].
22. Katkova, Z.D. (2006). Li Hun–chzhani ego inostrannye sovetniki. *Obshestvo I gosudarstvo v Kitae: XXXVI nauchnaya konferenciya. K 70–letiyu A.A. Bokshanina*. Moskva, pp. 84-93. [In Russian].
23. Kaske, E. (2002). *Bismarcks Missionare: deutsche Militarin–strukteure in China 1884-1890*. Wiesbaden: Harrassowitz. [In German].
24. Silin, A.S. (1971). *Ekspansiya Germanii na Blizhnem Vostoke v konce XIX veka*. Moskva: Nauka. [In Russian].
25. Bullick, L. (2000). *Pouvoir Militaire Et Societe Au Perou Aux XIXe Et Xxe Siecles*. Paris. [In French].
26. Schramm, T. (1987). *Francuskie misje wojskowe w panstwach Europy Srodkowej 1919-1938*. Poznan: Wydawnictwo Naukowe UAM. [In Polish].

27. Gokov, O.A. (2018). *Ocherki istorii Persidskoj kazachej brigady (1878-1895): po russkim istochnikam*. Moskva. [In Russian].
28. Leks, I.M. (2016). *Rumyniya i Egipet v 1860-1870-e gg. Pisma rossijskogo diplomata I.I. Leksa k N.P. Ignatevu*. Moskva: Indrik. [In Russian].
29. Volkov, S.V. (2007). Deyatel'nost' inostrannyh voennyh instruktorov i reformy korejskoj armii v konce XIX – nachale XX vv. *Rossijskoe koreevedenie. Almanah*. Vyp. 5. Moskva: “Vostok – Zapad”, pp. 31-57. [In Russian].
30. Vebel, F.M. (1890). Poezdka v Koreyu Generalnogo shtaba podpolkovnika Vebel, letom 1889 goda. *Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii*, 41, pp. 143-196. [In Russian].
31. Kim, En-Su. (2006). Russkie voennye instruktory v Koree I Korejskaya armiya. *Russkij sbornik: issled. po istorii Rossii*. Moskva. T. 2. pp. 218–244. [In Russian].
32. Abbas, I. M.A. (1973). The British Military Officers and the Sudan, 1886-1896. *Sudan Notes and Records*. Vol. 54. P. 17-31. [In English].
33. Cherrchill, U. (2004). *Indiya, Sudan, Yuzhnaya Afrika. Pohody Britanskoj armii, 1897-1900*. Moskva: EKSMO. [In Russian].
34. Zhalsapova, Zh. (2008). Deyatel'nost' russkikh voennyh instruktorov v Mongolii (1912-1916 gg.). *Vlast*, 12, pp. 120-123. [In Russian].
35. Hrennikov, A.V. (1992). *Rossiya i Efiopiya: razvitie dvuhstoronnih svyazej (ot pervyh kontaktov do 1917 g.)*. Moskva: In-t Afriki. [In Russian].
36. Potapov, N.M. (2003). *Russkij voennyj agent v Chernogorii. Doneseniya, raporty, telegrammy, pisma 1902-1915 gg.* T. 1. Moskva – Podgorica. [In Russian].
37. Skvoznikov, A.N. (2010). *Makedoniya v konce XIX - nachale XX v. – yabloko razdora na Balkanah*. Samara: Samar. gumanitakad. [In Russian].
38. Cronin, S. (1996). An experiment in military modernization: constitutionalism, political reform and the Iranian Gendarmerie, 1910-21. *Middle Eastern Studies*. Vol. 32, pp. 106-138. [In English].
39. Ruis, E. (2013). *Vechtmissie Nederlandse militairen in Albanie 1913-1914*. Just Publishers. [In Dutch].
40. Uyar, M. (2021). *The Ottoman Army and the First World War*. Description: Abingdon, Oxon; New York: Routledge. [In English].
41. Grandhomme, J.-N. (1999). *Le general Berthelot et l'action de la France en Roumanie et en Russie meridionale (1916-1918): genese; aspects diplomatiques, militaires et culturels avec leurs incidences; prolongements et perspectives*. Vincennes: Service historique de l'Armee de Terre. [In French].
42. Stojih, Љ.Б. (2016). General Pijaron de Mondezir i srpska golgota. *Vek srpske golgote (1915-2015). I-III. – Kњiga I. Istorija. Tematski zbornik meunarodnog znachaja*. Filozofski fakultet Univerziteta u Prishtini. Kosovska Mitrovica, S. 405-427. [In Serbian].
43. Fedorov, V. (1947). Russkaya voennaya missiya v Rumyni i vo vremya 1-j mirovoj vojny 1914-1918 gg. *Voprosy istorii*, 8, pp. 94-99. [In Russian].
44. Mares, A. (1983). Mission militaire et relations internationales: l'exemple franco-tchecoslovaque 1918-1925 *Revue d'histoire moderne et contemporaine*. T.XXX. P. 559-586. [In French].
45. Rodriguez, R.L. (2011). *Journey to the East: The German Military Mission in China, 1927-1938*. for the Degree Doctor of Philosophy. in the Graduate School of The Ohio State University. The Ohio State University. [In English].
46. Snidl, V. (2011). Zapomenutě vojenské mise československé armády. *Ekonom*. 14.07.2011. [Online]. Available from; <https://ekonom.cz/c1-52293190-zapomenute-vojenske-mise> [In Czech].
47. Shayahmetov, F.F. Kudashev, U.N. (2017). Voенно-technicheskoe sotrudnichestvo sovetskoy Rossii / Sovetskogo Soyuza i Afganistana (1919-1929 gg.). *Problemy vostokovedeniya*, 4, pp. 32-37. [In Russian].

48. Cyplin, V. (2019). Sovetsko-tureckie kontakty po voennym voprosam v nachale 1920-h godov. *Izvest. Saratovskogo univ-ta. Seriya "Istoriya. Mezhdunarodnyeyotnosheniya"*. T. 19. Vyp. 1. pp. 68-75. [In Russian].
49. Fischer, F. (2008). La expansion (1885–1918) del modelo militar aleman y su pervivencia (1919–1933) en America Latina, *Revista del Cesla, Uniwersytet Warszawski*, 11, pp. 135-160. [In English].
50. Clerc, L. (2009). Entre influence allemande et imbroglie russe: la mission militaire francaise en Finlande, 1919–1925. *Revue historique des armees*, 254, pp. 39-52. [In French].
51. Suppo, H. (2004). Les enjeux francais au Bresil pendant l'entre – deux – guerres: la mission militaire (1919–1940). *Dans Guerresmondiales et conflits contemporains*, 3 (215), pp. 3-24. [In French].
52. Polak, C. (2014). La mission militaire francaise de l'aeronautique au Japon (1919-1921). *Ebisu* 51.1. [Online]. Available from: <http://journals.openedition.org/ebisu/1459> [In French].
53. Lashkov, A.Yu. (2011). Krasnye aviatory na "perekrestke Azii" (1921-1929 gg.) *Aviapanorama*, 6, pp. 36-38. [In Russian].
54. (2019). *RKKA i Grazhdanskaya vojna v Ispanii. 1936-1939 gg.: Sborniki informacionnyh materialov Razvedyvatelnogo upravleniya RKKA: v 8 t.* Moskva: Politicheskaya enciklopediya, Tom 1: Sborniki № 1–15. 2019. [In Russian].
55. Hancock, E. (2012). Ernst Rohm versus General Hans Kundt in Bolivia, 1929-30? The Curious Incident. *Journal of Contemporary History*, Vol. 47, 4, pp. 691-708. [In English].
56. Wallach, J.L. (1976). *Anatomie einer Militarhilfe. Die Preuisch-deutschen Militarmissionen in der turkei 1835-1919.* Dusseldorf. [In German].
57. Silin, A.S. (1976). *Ekspansiya germanskogo imperializma na Blizhnem Vostoke na kanune pervoj mirovoj vojny.* Moskva: Nauka. [In Russian].
58. Naci, Y. (2014). *Arming the Sultan: German Arms Trade and Diplomacy in the Ottoman Empire before World War I.* London and New York: I.B. Tauris & Co. [In English].
59. Erickson, E.J. (2007). *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study (Military History and Policy).* Praeger Security International. [In English].
60. Uyar, M. (2019). Sanders Askeri Yardim Misyonu (1913-1918). *CTAD: Cumhuriyet Tarihi Arařtirmalari Dergisi. Sayı 30.* P. 29-84. [In Turkish].
61. Falko, S.A. (2019) Postavki zbroji z Yevropi ta SShA v Azii u drugij polovini XIX – pochatku XX st.: porivnyalnij analiz. *Voyenno-istorichnij visnik*, 4 (30). NUOU im. Ivana Chernyakovskogo. pp.19-31. [In Ukrainian].
62. Schaefer, J. (1974). *Deutsche Militarhilfe an Sudamerika: Militar- und Rustungsinteressen in Argentinien, Bolivien und Chile vor 1914.* Bertelsmann Universitats verlag. [In German].
63. Bieber, E.L. (1994). La Politica Militar Alemana En Bolivia, 1900–1935. *Latin American Research Review*, Vol. 29, pp. 85-106. [In Spanish]
64. Hlebnikova, V.B. (2016). Modernizaciyai "evropeizaciya" po-balkanski (k voprosu o prichinah nedolgovechnosti chernogorskoj gosudarstvennosti na rubezhe XIX–XX vv.). *Chelovek na Balkanah. Osobennosti "novoj" yuzhnoslavjanskoj gosudarstvennosti: Bolgariya, Serbiya, Chernogoriya, Korolevstvo SHS v 1878–1920 gg. Kollektivnaya monografiya.* Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN, pp. 261-369. [In Russian].
65. Erickson, E.J. (2003). *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913.* London: Westport, Connecticut. [In English].
66. Ovsyanyj, N.R. (1904). *Bolgarskoe opolchenie I Zemskoe vojsko. K istorii grazhdanskogo upravleniya I okkupacii v Bolgarii 1877–78–79 gg.* SPb.: Izd-vo Voенно-istoricheskoy komissii Glavnogo Shtaba. [In Russian].
67. Silin, A.S. (1965). Fon der Golci ego voennaya missiya v Turcii. *Germanskij imperialism i militarizm. Sbornik statej.* Moskva, Nauka, pp. 64-91. [In Russian].

68. Kaske, E. (2001). Teachers, Drillmasters or Arms Dealers? German Military Instructors in China 1870–1914. *2nd International Convention of Asia Scholars, August 9–12*, Berlin. pp. 90–98. [In German].
69. Torrey, E.G. (2001). *Henri Mathias Berthelot. Soldier of France, defender of Romania*. Iasi, Oxford, Portlend. [In English].
70. Pavlov, A.Yu. Gelton, F. (2019). *V kabinetah I okopah. Francuzskie voennye missii v Rossii v gody Pervoj mirovoj vojny*. SPb.: RHGA. [In Russian].
71. Galkina, Yu.M. (2019). *Francuzskaya voennaya missiya v Rossii v gody Pervoj mirovoj vojny: dis., kandidataist. nauk: 07.00.03*. Galkina Yuliya Mihajlovna. Ekaterinburg. [In Russian].
72. Stojih, Љ.B. (2016). General Pijaron de Mondezir i srpska golgota. *Vek srpske golgote (1915–2015). I–III. – Књига I. Istorija. tematski zbornik meunarodnog znachaja*. Filozofski fakultet Univerziteta u Prishtini. Kosovska Mitrovica, pp. 405–427. [In Serbian].
73. Ryabikov, P.F. (2007). *Razvedyvatelnaya sluzhba v mirnoe i voennoe vremya Antologiya istorii specslužhb : Rossiya, 1905–1924*. Moskva. [In Russian].
74. Falko, S.A. (2016). Voенно–instruktorskaya missiya pod rukovodstvom polkovnika K.V. Cerpickogo v Buharskij emirat (1884 g.). *Gileya: naukovij visnik*, 109, pp. 106–115. [In Russian].
75. (1885). *Rossijskij gosudarstvennyj voенno-istoricheskij arhiv* (dali – RGVIA), F. 400. Op. 1. D. 912. O komandirovanii polkovnika Cerpickogo, 13.12.1883 - 04.05.1885. 48 l. [In Russian].
76. Gokov, O.A. (2012). Russkaya voennaya missiya 1853–1854 gg. v Persiyu v kontekste “Vostochnogo voprosa”. *Russkij sbornik: issledovaniya po istorii Rossii*, 13, pp. 74–96. [In Russian].
77. Hohlov, A.N. (2013). D.V. Putyatai ego plan modernizaciikorejskojarmii (1896–1898). *Vestnik Centra korejskogo yazyka i kultury*. Vyp. 15. SPb., 172–202. [In Russian].
78. Dacyshen, V.G. (2012). Russkij voennyj sovetnik v Kitae polkovnik P.P. Voronov. *Voенno-istoricheskij zhurnal*, 5, pp. 38–44. [In Russian].
79. Andreev, A.I. (2006). *Tibet v politikecarskoj, sovetskoj I postsovetskoj Rossii*. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta: Nartang. [In Russian].
80. (1887). *RGVIA*, F. 401 Voенno-uchenyj komitet Glavnogo shtaba, Op. 4 D. 43 O komandirovanii instruktorov v Chernogoriju o naznachenii vospitatelja nasledniku Chernogorskogo prestola, 13.08.1885–30.12.1887. 128. l. [In Russian].
81. Bruce, M.R., Manuel, L.Q. (2001). *Douglas MacArthur, and the Significance of the Military Mission to the Philippine Commonwealth*. *Pacific Historical Review*, 2, (70), pp. 255–292. [In English].

Falko S. Activities of Military Training Missions of European Countries and the United States in the Armies of States, Transforming the Armed forces (the last third of the XIXth – the first third of the XXth Centuries): Problems and Prospects of Research.

The study of the work of military professionals sent as part of missions from the advanced European states and the United States to the reformed armies of the countries of Europe, Asia, Africa and Latin America in the last third of the 19th – the first third of the 20th centuries has repeatedly been the focus of research by professional historians.

The study of the training activities of military missions at the time under study allows us to see general and particular problems of the history of military modernization. A significant time span and various regions of the world in which mission officers served, allow for the scientific prospects and problems of studying military training activities using a comparative method. Comparison of training activities of missions from different countries contributes to the analysis of national military schools. This factor, along with other causes, has a decisive importance for the work of military instructors. By comparison, the regional specifics of the professional work of members of military missions are more clearly visible.

The comparative methodology allows us to trace specifically the evolution of training activities of official military missions in historical retrospect through a set off historical examples. The extensive time span enables us to see what and why in the studies of a number of historians remained outside the scope of analysis, and which are as a reconsidered by the authors as mandatory for study.

The study reveals the most successful works of researchers on the issues understudy. One of the aims of the article is to determine the most difficult areas for study the work of military professionals from missions in foreign armies and the ways of their disclosure.

The study is relevant due to the constant interest of professional historians in the topic of military modernization and the use of military missions for faster reforms of the armed forces during difficult periods of development in some countries.

Keywords: *military modernization, officers, military instructors, military advisers, military missions.*

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94: 327(94)"1930/1970"

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-18-3>

Ветринський І.М.

<https://orcid.org/0000-0003-2867-291X>

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА АВСТРАЛІЇ В УМОВАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена становленню зовнішньополітичної традиції Австралії та її утвердженню в якості суб'єкта міжнародних відносин. Вагомий внесок домініонів у перемогу Британії в Першій світовій війні активізував їхню боротьбу за незалежність. Результатом тривалих зусиль домініонів, стало проголошення у 1926 р. декларації Бальфура, що згодом була підкріплена Вестмінстерським статутом (1931 р.) де закріплювалось право домініонів на незалежну зовнішню політику. Проаналізовано розвиток австралійської зовнішньої політики напередодні та під час Другої світової війни. Прослідковано еволюцію відносин Австралії з Великою Британією в контексті подій Другої світової війни, зокрема особливості союзницьких відносин двох країн. Показано регіональний вимір Другої світової війни в рамках Азійсько-Тихоокеанського регіону, зокрема співпрацю Австралії та США в контексті протистояння японській агресії. Проаналізовано особливості впливу зовнішніх загроз на трансформацію зовнішньополітичної стратегії Австралії, зокрема в сфері національної безпеки. Головною загрозою для п'ятого континенту була агресивна та експансіоністська політика Японії в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Значну кількість бійців та техніки Австралії було направлено для допомоги Великій Британії. Але стратегічна ситуація в Європі, викликала великі сумніви, що британські війська та флот зможуть ефективно допомогти австралійцям у випадку нападу Японії. Розглянуто політику Австралії щодо забезпечення національної безпеки та оборони в рамках її участі у Другій світовій війні. В умовах очевидної загрози вторгнення японців, а також відсутності перспектив отримання підтримки з боку Великої Британії, австралійський уряд почав працювати над укладенням військового союзу зі Сполученими Штатами Америки. Виявлено ключові наслідки Другої світової для соціально-економічної системи Австралії.

Ключові слова: Австралія, Велика Депресія, Друга світова війна, Дарвін, Перл-Гарбор, Японія, США

Нажаль, війна є невід'ємною частиною зовнішньої політики держав протягом всієї історії людства. Друга світова війна стала справжнім випробуванням для політиків та дипломатів всього світу і Австралія не стала виключенням. Зважаючи, що до 30-х рр. ХХ ст. уряди Австралійського Союзу та інших домініонів опікувалися лише внутрішніми питаннями, а всю зовнішню політику імперії здійснював Лондон, задача щодо захисту національних інтересів Австралії напередодні та під час Другої світової війни була дуже непростою. Перші кроки молодій австралійській дипломатії довелося робити в умовах міжнародно-політичного шторму та безпосередньої зовнішньої загрози, проте можна з упевненістю констатувати, що свої випробування Австралія

витримала гідно, досягнувши важливих для країни результатів. Якщо за наслідками Першої світової вона виборола право здійснювати самостійну зовнішню політику, що фактично означало набуття повної державної незалежності, то після Другої світової, Австралія змогла суттєво покращити своє міжнародно-політичне становище, здобути геополітичну суб'єктність та зміцнити свої позиції на міжнародній арені.

Нині наша держава має надзвичайно складні виклики, оскільки змушена захищати своє право на незалежність та суб'єктність на міжнародній арені в умовах прямої військової агресії з боку РФ. Тож, досвід формування стратегічного курсу Австралії під час Другої світової війни, насамперед, в контексті пошуку союзників та захисту національних інтересів під час побудови відносин з ними, є надзвичайно актуальним для дослідження.

Метою статті є аналіз особливостей зовнішньої політики Австралійського Союзу напередодні та під час Другої світової війни, а також соціально-економічні передумови та наслідки його участі в глобальному конфлікті.

Закінчення Першої світової війни призвело до тектонічних змін на світовій арені – розпад більшості імперій, деколонізація, утворення нових країн, зміна ролей серед держав-лідерів тощо. Проте, не дивлячись на усі жахи глобального зіткнення, конфліктний потенціал в міжнародній системі нікуди не зник, а лише нарощувався. Результатом цього став початок 1 вересня 1939 р. Другої світової війни, серед передумов якої можна виділити наступні: криза популярності демократичних урядів на тлі економічних негараздів, зокрема, Великої депресії; прихід до влади тоталітарних шовіністичних та мілітаристських режимів (СРСР, Італія, Німеччина, Японія та ін.); агресивний експансіонізм цих режимів на тлі антивоєнних й пацифістських настроїв серед держав-переможниць Першої світової; мілітаризм й реваншизм авторитарних режимів, зокрема, Німеччини, Італії та Японії, а також рішучість їх дій в умовах неспроможності Ліги Націй, політики умиротворення агресорів європейцями та самоізоляції США. Ці чинники зробили початок війни невідворотнім, оскільки заохочення агресорів лише спонукало їх до подальшої експансії, тож на певному етапі, а саме після захоплення Польщі, рівень ескалації стало неможливо ігнорувати і союзники Варшави оголосили війну Німеччині, вступивши до нового конфлікту, який швидко набув глобального масштабу [1].

Економічна нестабільність та соціальна незахищеність 1920-30-х рр. зумовили появу та поширення право-радикального політичного екстремізму в багатьох країнах Європи, оскільки громадяни почали розглядати авторитарних політиків як альтернативу існуючій владі. Після приходу в 1922 р. до влади в Італії лідера фашистів Б. Муссоліні, в країні було встановлено жорсткий авторитарний режим, внаслідок чого практично всі аспекти соціального життя опинилися під контролем держави. В свою чергу в Німеччині А. Гітлер, що став канцлером у 1933 р., заснував однопартійну тоталітарну систему управління з нацистами на чолі. Будь-яку опозицію було придушено, а популярність Гітлера

зростала на тлі його реваншистської риторики й обіцянок відновлення економіки та національного відродження після перегляду Версальського договору, який сприймався суспільством як приниження Німеччини. В якості перших кроків на посту голови уряду, в 1933 р. Гітлер вивів Німеччину з Ліги Націй, а у 1935 р. оголосив про переозброєння держави та повернув раніше заборонену Версальським договором військову службу.

Ультраправі уряди Італії та Німеччини здійснювали агресивну експансіоністську зовнішню політику, що з рештою призвела до руйнації світопорядку, встановленого за підсумками Першої світової війни. В жовтні 1935 р. Італія вторглася в Абіссінію (східна Африка), війна тривала сім місяців і завершилась перемогою фашистів Муссоліні. Обидві країни були членами Ліги Націй, але спроба організації вплинути на ситуацію, запровадивши жорсткі економічні санкції, фактично провалилася. Результатом війни стала анексія Італією Абіссінії, яку вона приєднала до інших своїх африканських колоній. Італійська окупація тривала понад 5 років [2]. Нерішуча реакція Франції та Британії у вигляді часткових обмежень лише заохотила Італію до тіснішого союзу з Гітлером. Успіхи Італії, а головне слабка реакція на них міжнародного співтовариства, надихнула Гітлера на агресію в Європі. 7 березня 1936 р. Німеччина відправляє війська до Рейнської області – в демілітаризовану зону, яка була створена згідно Версальського договору і мала виконувати роль буферу між Німеччиною та Францією. Лондон вирішив не давати військовій відповіді на дії нацистів, а Париж мало що міг протиставити машині вермахту самостійно. Тож, не отримавши гідної відсічі в Рейнській області, Гітлер продовжив агресивні дії в регіоні: до весни 1939 р. він здійснив аншлюс Австрії, анексував Чехословаччину та підготував вторгнення до Польщі. Він зміцнив зв'язки з Японією, яка являла головну загрозу Великій Британії і Австралії на далекому Сході та в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, а також в травні 1939 р. підписав угоду про військовий союз з Італією [2].

Хоча держави-переможці, зокрема Велика Британія та Франція, були цілком свідомі того, що гітлерівський експансіонізм є реальною загрозою, низка внутрішніх проблем та викликів суттєво впливала на пріоритети політиків. Розміри та склад британської імперії, яка простягалася від Південної Африки до Сінгапура, поступово ставали тягарем для Лондона. Корінні народи прагнули свободи та боролися проти метрополії, тож уряд постав перед дилемою: або нарощувати кількість важкого озброєння для боротьби з Німеччиною, або більше уваги приділити легким поліцейським силам для підтримки правопорядку в колоніях. Коливання між внутрішніми викликами та зовнішньою загрозою призвели до того, що британське керівництво відчайдушно шукало шляхів як запобігти війні, наслідком чого стала низка поступок Гітлеру, пізніше відома як «політика замирення» [3].

Водночас, Франція не мала жодної технічної змоги протистояти Німеччині через величезне військово-технічне відставання – Гітлер мав у своєму

розпорядженні вдвічі більшу та набагато краще оснащену армію. Рішення французького уряду полягало у тому, щоб створити величезний комплекс оборонних укріплень на кордоні з Німеччиною, яка була покликана компенсувати нестачу сил. Споруда отримала назву «Лінія Мажино» і стала справжнім витвором військово-архітектурного мистецтва з десятками бомбосховищ, системами вентиляції, прихованими вогневими точками тощо. Французи були впевнені, що лінія оборони стримає навіть потужну ударну силу німецької армії. Проте ці сподівання були хибними, оскільки Гітлер, замість штурму, з рештою зумів обійти «Лінію Мажино» через Ардени [3].

Не менш згубною виявилася й політика США напередодні Другої світової: потерпаючи від власних, насамперед, економічних проблем, американське суспільство було дуже скептично налаштоване щодо участі у війні в Європі. Навіть стрімкі перемоги Гітлера не змогли побороти ізоляціоністських настроїв в США і будь-які зусилля президента Ф. Рузвельта на цьому напрямку були марними. Принципова зміна американської позиції відбулася лише після атаки японців на Перл-Гарбор, наслідком якої став вступ США до війни. Таким чином, зрозуміло, що слабка та короткозора політика колишніх союзників, які прагнули не помічати бурі, яка насувається, створила ідеальні умови для активного просування Гітлером і його союзниками агресивної та експансіоністської політики, яка досить швидко досягла точки неповернення, за якою конфлікт з країнами Осі ставав невідворотним й набував глобального характеру [3].

Для австралійської зовнішньої політики міжвоєнний період мав особливе значення, оскільки саме за підсумками Першої світової, зважаючи на вагомий внесок та значні втрати, Австралія разом з іншими домініонами отримала достатньо аргументів для боротьби за юридичну та фактичну незалежність у всіх соціально-політичних сферах. Насамперед, боротьба точилася саме за свободу зовнішньої політики домініонів, оскільки внутрішніми питаннями вже давно опікувалися локальні уряди. Результатом тривалих зусиль домініонів стало проголошення у 1926 р. декларації Бальфура, що згодом була підкріплена Вестмінстерським статутом (1931 р.), відповідно до яких домініони отримували право здійснювати самостійну зовнішньополітичну діяльність. До того, статус домініону в Британській Співдружності передбачав, що зовнішні відносини країни в основному визначалися Сполученим Королівством. Ще з 1901 р. в структурі федерального уряду Австралії існував Департамент Зовнішніх Справ. З 1916 р. по 1921 р. його функції виконував Департамент Прем'єр-міністра. 21 грудня 1921 р. робота Департаменту Зовнішніх Справ, як окремого підрозділу в уряді, поновлюється [4]. До початку Другої світової зарубіжна присутність Австралії обмежувалася головним чином торговим представництвом та комерційною рекламою, політичними питаннями традиційно опікувався Лондон. Протягом 1930-х рр., в умовах зростання міжнародної напруженості, Австралія усвідомила необхідність створення

Служби уповноваженого з питань торгівлі (у 1934 р.) і поклала початок дипломатичного представництва за кордоном [4]. 8 січня 1940 р. у Вашингтоні відкривається перша закордонна дипломатична місія Австралії, в тому ж році було відкрито місію в Японії [5].

В міжвоєнний період зовнішня політика Австралії залишалася у зародковому стані, формування позиції держави на міжнародній арені відбувалося в умовах цілковитої орієнтації на політику Великої Британії. Це стосувалося й відношення до агресивних шовіністичних режимів Німеччини та Італії. Наслідуючи Лондон, австралійський уряд проводив подібну британській політику умиротворення агресорів, марно розраховуючи на механізми колективної безпеки та Лігу Націй. Хоча окремі австралійські політики активно закликали до більш ретельної підготовки держави до війни, подібна позиція не знаходила підтримки австралійської правлячої еліти. Одним з тих, хто найбільш активно критикував політику Гітлера й Муссоліні в Європі був міністр закордонних справ Австралійського Союзу У. Хьюз [6]. Також, не дивлячись на зростаючу загрозу з боку агресивної японської імперії, протягом тривалого часу австралійський уряд утримувався від будь-яких активних дій спрямованих проти агресорів, зокрема під час нападу Японії на Китай у 1937 р. замість санкцій чи ембарго було прийнято рішення «не критикувати Японію більш ніж це буде необхідно» [7]. Австралійці були впевнені, що британські союзники зможуть забезпечити мирне небо над п'ятим континентом, тож фактично не готувалися до бойових дій на власній території. Однак, усвідомлення масштабів конфлікту та ступеня загроз призвели до того, що з початку 1940 р. вся країна активно розпочала перехід до військової економіки. Одночасно, традиційною була готовність приймати активну участь у підтримці європейської кампанії Лондона всіма наявними засобами та ресурсами.

Звичайно, історична інерція також суттєво впливала на зовнішню політику: напередодні Другої світової війни дипломатія Австралії великою мірою залишалася віддзеркаленням британської. Це стосувалося як політики умиротворення напередодні початку Другої світової, так і підтримки Лондона у боротьбі проти агресорів, коли зіткнення стало вже неминучим. Тож, коли 3 вересня 1939 р. Британія оголосила Німеччині війну після її нападу на Польщу, Австралія так само підтвердила, що знаходиться в стані війни з Німеччиною. Того ж дня Прем'єр-міністр Австралійського Союзу Роберт Гордон Мензіс сказав наступні відомі слова, які транслювались на кожній національній та комерційній радіостанції країни: «Друзі австралійці, мій сумний обов'язок офіційно повідомити вас, що внаслідок наполегливості Німеччини в її вторгненні в Польщу, Велика Британія оголосила їй війну, і, як результат, Австралія також перебуває у стані війни. На долю демократичного лідера не може впасти більш важке завдання, ніж зробити таке оголошення» [8]. Представники австралійського уряду чудово розуміли, що Британія потребуватиме допомоги домініонів і були готові підтримати Лондон усіма

наявними засобами. Тож Р. Мензіс у своєму зверненні наголосив, що «ця війна вбере в себе не лише солдатів та матросів, але й припаси, продовольство та гроші» [9, с. 145]. В австралійців не було жодних сумнівів у справедливості своєї та британської антинацистської позиції, про що Р. Мензіс повідомив телеграмою Лондон вже наступного дня після оголошення війни. За три місяці в Європу відбули понад 20 тис. австралійських солдат. Частина добровольців відбула до Великої Британії, щоб увійти в групу мобільного резерву для протистояння потенційному вторгненню німецьких військ, зокрема до Сполученого Королівства були спрямовані дві бригади зі складу 6-ї дивізії Других австралійських імперських сил. Також, для допомоги Лондону, було відправлено бойові кораблі та авіацію Австралійського Союзу, перші забезпечували панування британського флоту в Середземному морі та захищали Суецький канал, а другі брали активну участь в драматичній повітряній «битві за Британію». Австралійці воювали в кампаніях проти Німеччини та Італії в Європі, Середземномор'ї і Північній Африці, а також проти Японії у Південно-Східній Азії та інших частинах Тихого океану [10].

Для австралійської економіки міжвоєнний період став справжнім випробуванням на міцність: Перша світова війна боляче вдарила по економіці Австралійського Союзу, зумовивши високу інфляцію та великий зовнішній борг. Післявоєнні запозичення ще більше посилили вразливість економіки до зовнішніх потрясінь, тож скочування слідом за США та Великою Британією у депресію 1930-х рр. було неминучим. Основними чинниками, що призвели до економічної депресії в Австралії, стали, зокрема, обвал цін на сировинні товари, які становили основу австралійського експорту й фактичне припинення міжнародного кредитування. Як наслідок, у 1930 р. австралійський уряд зіштовхнувся з катастрофічними проблемами із платіжним балансом та тиском з боку кредиторів. Погіршення економічної ситуації у 30-х рр. негативно вплинуло на демографічну ситуацію: приріст населення зменшився, як внаслідок зниження народжуваності, так і через скорочення імміграції.

В якості інструменту подолання кризи лейбористи на чолі з прем'єр-міністром Дж. Скалліном запустили кампанію, спрямовану на збільшення обсягів вирощування пшениці та передбачили стимулюючі тарифи. Проте, зважаючи на загальне падіння ринку, обіцяні виробникам кошти не були виплачені. У 1931 р. прем'єр-міністром було прийнято новий антикризовий план, в рамках якого було знижено пенсії та заробітні плати, а також знижено відсоткові ставки для внутрішніх власників облігацій. Водночас по зарубіжним боргам дефолт оголошений не був. У 1932 р. Австралія та інші домініони уклали з Великою Британією Оттавські угоди, що передбачали значні преференції для доступу низки продуктів на британський ринок. В свою чергу, австралійці йшли на поступки британським виробникам, зменшуючи імпортні тарифи для промислових товарів. Вихід Великої Британії з депресії сприяв також відновленню австралійської економіки, оскільки уряд останньої активно

сприяв британським та іншим іноземним корпораціям у відкритті виробництв на своїй території. Розширення локального виробництва допомагало знизити залежність від імпорту, тим самим покращивши ситуацію з платіжним балансом, а також зарадити проблемі безробіття, яке в найгірший період депресії становило близько 25% усього працездатного населення Австралії [11].

Низькі темпи розвитку економіки Австралійського Союзу зберігалися до початку Другої світової, оскільки глобальні фінансова і торгівельна системи, що до 1914 р. забезпечували процвітання держави, були знищені Великою війною. Разом з тим, прискорення темпів індустріалізації, а також зменшення частки імпорту, дозволили Австралії уникнути нищівних наслідків нового глобального конфлікту. Потужне місцеве виробництво обумовило сильні позиції для забезпечення власних збройних сил, а пізніше й сил союзників, зокрема США. У міжвоєнний період Австралія активно розвивала оборонну промисловість. Крім того, почали зростати такі галузі як виробництво електроенергії, автомобіле- та літакобудування, став розвиватися автомобільний та авіаційний транспорт, найбільші світові автомобільні компанії («Форд», «Дженерал Моторс», «Крайслер») відкривали в країні свої філіали. Завдяки фінансуванню участі у Другій світовій війні за рахунок оподаткування та продажу облігацій на місцевому рівні, вдалося уникнути надмірного зовнішнього боргу [11]. У 1939 р. Австралія завершила індустріалізацію: створення необхідних ключових галузей промисловості відбувалось зокрема шляхом об'єднання з промисловими компаніями на кшталт ВНР або Collins House, а також завдяки використанню власних технічних організацій, таких як Рада з постачання боєприпасів (Munitions Supply Board) Міністерства оборони [12].

Хоча традиційним гарантом безпеки Австралії вважалася Велика Британія, керівництво держави розуміло, що можливості Лондона є обмеженими з огляду на віддаленість та виклики в Європі, тож вже з 30-х рр. починається активний розвиток збройних сил Австралійського Союзу. Станом на 1937 р. в розпорядженні австралійських ВМС було 12 бойових кораблів, які були укомплектовані 1050 військовослужбовцями. Бойову основу армії складали 7 дивізій зі складу сухопутних сил. Військово-повітряні сили склалися з 8 ескадрилій й 96 літаків, однак в планах було збільшити їх майже в двічі – до 17 ескадрилій із 194 літаками. Виділення значних коштів на потреби оборонної промисловості відбувалося в рамках виконання рішення Імперської конференції 1923 р., де було погоджено, що головним обов'язком кожної частини Британської імперії є забезпечення її місцевої системи оборони. Щоправда, зважаючи на розміри та географічні особливості Австралії, військовий потенціал, який вдалося накопичити, навряд чи можна вважати достатнім для ефективної оборони континенту [9, с. 126]. Відповідно з початком війни економіку країни швидкими темпами почали переводити на військові рейки. Як наслідок до весни 1942 р. було створено достатньо озброєнь, щоб цілком

укомплектувати шість піхотних дивізій. Оскільки головною загрозою австралійці цілком слушно вважали напад з боку Японії, перед військовою промисловістю стояло завдання перевершити якість озброєння агресивного сусіда, що й було досягнуто. Австралійська артилерія значно переважала можливості японської, протитанкові гармати могли пробивати броню будь-якого японського танка в регіоні, що значно підвищувало ціну потенційного вторгнення [12].

Важливим напрямом зовнішньої політики Австралії була її активна підтримка союзників по антигітлерівській коаліції, як військова, так і матеріально-технічна. Насамперед, це стосувалося допомоги Великій Британії, на яку ліг основний тягар протистояння країнам Осі в перші роки війни. Важливо зазначити, що тісна взаємодія з Лондоном під час Другої світової досить умовно може вважатися для Австралії суто зовнішньополітичним процесом, оскільки століття відносин в рамках колоніальної парадигми сформували особливе сприйняття австралійцями Британії, як своєї «віддаленої Батьківщини». Відповідно й необхідність її захисту не викликала жодних сумнівів, незалежно від фактичної відстані між країнами. Зважаючи, що основні події початку Другої світової розгорталися в Європі, після оголошення про вступ до війни Австралія почала нарощувати збройні сили та формувати відповідні підрозділи для підтримки союзників за кордоном. Так само, як за 25 років до того, австралійці прийшли на допомогу Великій Британії – австралійські кораблі перейшли під контроль британського королівського флоту. Для служби за кордоном було створено Другі австралійські імперські сили, які здебільшого склалися з добровольців. Всього було сформовано чотири дивізії: 6-ту, 7-му, 8-му та 9-ту, дві з яких – 6-ту й 7-му – було спрямовано на Близькосхідний театр бойових дій у січні та жовтні 1940 р. [13].

Одночасно з організацією підрозділів для підтримки європейських союзників, було створено підрозділи ополчення для відправки на північ країни, щоб посилити оборону Північної Території і її столиці – м. Дарвін. Мобільні сили Дарвіна було сформовано ще у 1938 р. і відбули до місця призначення в березні 1939 р. на випадок, якщо загроза з боку Японії стане реальністю. На цей момент, відповідно до поставлених роком раніше цілей уряду, кількість ополчення в Австралії досягла 70 тис. На околицях усіх великих міст та у багатьох обласних районах було створено військові тренувальні табори, де досвідчені ополченці мали навчати добровольців для подальшої служби за кордоном. На перших етапах війни підготовка новобранців була ускладнена відсутністю необхідної кількості інструкторів, а також військового спорядження та одягу. Подекуди доходило до насправді курйозних випадків: в армійському таборі Інглберн в Новому Південному Уельсі курсантам для тренувань видали мітли замість гвинтівок. Проте всі ці проблеми було успішно вирішено після того як більшість сфер соціально-економічного життя Австралії перейшли на військові рейки [13]. Ще одним напрямом австралійської

зовнішньої політики, що входив до умовного «імперського спадку», було співробітництво з іншими домініонами. Якщо до війни ці відносини стосувалися переважно торгівельно-економічної сфери, то наприкінці 30-х рр. до них додалася військова співпраця. Ще напередодні Другої світової Австралія активно укріплювала контакти з Новою Зеландією – найближчим сусідом й потенційним союзником по регіону. Тісні зв'язки та обмін інформацією були традиційними для обох держав, уряди тримали один одного в курсі відносно строків та кількості озброєнь, які відправлялися за океан [9, с. 148]. Багато австралійських добровольців, що доєдналися до Королівських військово-повітряних сил Австралії, проходили підготовку в Канаді. Австралійські пілоти з кінця 1939 р. проходили навчання в рамках єдиної Імперської Програми Підготовки Пілотів, що була започаткована з метою створення в домініонах мобілізаційного резерву бойових пілотів для посилення Королівських військово-повітряних сил Великої Британії. Початкові етапи навчання відбувалися на території Австралії, потім пілоти відбували до Канади для підвищення кваліфікації й подальшої інтеграції в британські ВПС. Близько 28 тис. австралійських екіпажів отримали освіту в рамках Програми, що становило 9% від загальної кількості екіпажів, які воювали у складі Королівських ВПС на Середземноморському та європейському театрах військових дій у повітряному протистоянні з Німеччиною та Італією. Група пілотів з Королівських військово-повітряних сил Австралії вже перебувала на території Великої Британії коли почалася Друга світова, вони мали прийняти поставку нових літаків-амфібій «Сандерленд». Згодом, ці пілоти залишилися на території Сполученого королівства, ставши першою австралійською ескадрильєю в складі Королівських ВПС. В свою чергу австралійські пілоти, які пройшли навчання за Імперською Програмою, почали прибувати до Британії наприкінці 1940 р. [13].

Дивізії Австралійських Імперських Сил, спрямовані на допомогу Великій Британії, билися у найскладніших точках Близького Сходу, Європи та Північної Африки, зокрема саме австралійці взяли міста Бардія, Тобрук та Бенгазі на узбережжі Лівії, захопивши при цьому в полон десятки тисяч італійців та велику кількість військової техніки. Зважаючи на те, що на деяких фронтах австралійці воювали в одних військових з'єднаннях з новозеландцями, назва спільного австралійсько-новозеландського армійського корпусу (АНЗАК) знову почала фігурувати в офіційних документах. Бійців корпусу називали анзаками, вони брали участь у найзапекліших боях на фронтах Другої світової, зокрема, під час оборони Тобруку анзакам довелося зійтися в бою з німецькими частинами Е. Роммеля, які тримали місто в облозі протягом 240 днів, доки відправлені на підтримку британські частини його не деблокували [14]. Навесні 1941 р. дивізії анзаків разом з британськими військами та солдатами Вільної Франції вступили у протистояння з силами французького режиму Віши за контроль над Сирією та Ліваном, кампанія завершилася влітку перемогою

союзників. Проте, під час грецької кампанії, зокрема в Афінах, Коринфі та на Криті, австралійців та інших союзників спіткала невдача – зіткнення з німецькими військами закінчилося розгромом військ коаліції, під час якого австралійці втратили тисячі бійців убитими та полоненими. Три британських крейсери та шість есмінців було втрачено під час битви за Крит, а жакливу евакуацію з острова – під шквальним вогнем противника та без прикриття з повітря – порівнюють з аналогічною трагедією в Дюнкерку [14]. Після виводу основної групи австралійських військ з Північної Африки, в регіоні залишилися кілька ескадрилій, які підтримували наступ британської армії в Лівії та Тунісі. Крім того, у висадці в регіоні військ союзників брали участь два австралійських військових судна.

Протягом всієї війни різні австралійські підрозділи та з'єднання брали участь в обороні Великої Британії. Під час драматичних подій «битви за Британію», коли німецька авіація прагнула здобути панування в британському повітряному просторі та забезпечити можливість повномасштабного вторгнення на територію держави, більш ніж 100 льотчиків з Австралії билися разом з британськими ВПС [15]. В період з червня 1940 р. по січень 1941 р. на території Об'єднаного королівства розташовувалися дві австралійські піхотні бригади, що перебували в складі британських мобільних сил на випадок можливої висадки німців. Кілька австралійських ескадрилій захищали повітряний простір Британії від німецьких бомбардувальників та ракет Фау-2 починаючи з 1941 р. і до кінця війни. Австралійські пілоти підтримували британців також під час протистояння з німцями в Атлантиці, на їхньому рахунку більше десятка потоплених підводних човнів. Також австралійські бойові кораблі допомагали в ескортуванні караванів в Атлантиці. Анзаки брали активну участь в стратегічному бомбардуванні Німеччини, а також здійснювали авіапідтримку під час висадки в Нормандії [16].

Початок Другої світової ознаменував кризу міжнародного співробітництва в рамках багатосторонніх міждержавних організацій. Причиною цьому стала об'єктивна ситуація фактичного розділення світу на різноманітні союзнацькі альянси, і все це в рамках протистояння двох блоків – нацистського й антигітлерівського. Крім того, нейтральні держави прагнули максимально дистанціюватися від ворогуючих сторін і також зменшували кількість контактів з їхніми представниками. Співробітництво в рамках Ліги Націй, яка довела свою неспроможність у справі підтримання миру на глобальному рівні, також продовжувалась в обмеженому масштабі. По мірі зниження ефективності Ліги Націй Австралія втрачала інтерес до цієї організації, відповідно знижуючи обсяги її фінансування. За цих умов головними напрямками австралійської зовнішньої політики стало поглиблення та розбудова відносин з Великою Британією та її домініонами, а також зі Сполученими Штатами Америки.

В перші ж дні війни уряд Великої Британії звернувся з проханням про військову допомогу до урядів домініонів, в свою чергу Канада, Нова Зеландія та

Австралійський Союз продемонстрували готовність надати підтримку Лондону. Англіїці просили австралійський уряд відправити до Європи частину військово-морського флоту, а також низку спеціалістів різних військових спеціальностей. Окремо зазначалося, що все це буде актуальним за умови нейтралітету Японії. Те саме стосувалося й відправлення з Австралії експедиційного корпусу до Європи: не зважаючи, що головною задачею австралійської армії визначалася підтримка Великої Британії на європейському театрі військових дій, все це мало враховувати плани й дії Японії – головного союзника Німеччини в регіоні [9, с. 149].

Проте, на практиці вийшло по-іншому і Австралія опинилася в дуже непростому стратегічному становищі: з одного боку, зважаючи на союзницькі відносини та численні історико-культурні зв'язки, необхідно було допомогти Британії в її протистоянні агресорам в Європі, однак з іншого боку, головною загрозою для п'ятого континенту була агресивна та експансіоністська політика Японії в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. На допомогу Британії урядом Австралії було відправлено значну кількість бійців та техніки, але зовсім не було впевненості, що британські війська та флот зможуть ефективно допомогти австралійцям у випадку нападу Японії. Якщо до 1939 р. австралійці цілком обґрунтовано розраховували на захист з боку британський союзників, то після перших кількох місяців війни, коли Лондон в Європі фактично залишився наодинці з Німеччиною та країнами фашистського альянсу, які успішно використовували всі захоплені території в якості плацдармів та баз для атаки, стало зрозуміло, що британці скоріше самі потребують допомоги, аніж здатні когось захистити.

За цих умов основні зусилля творців австралійської зовнішньої політики були спрямовані на пошук додаткових союзників, здатних посприяти в тому, щоб дати відсіч можливій японській агресії. Після вступу Японії до Другої світової, її активної експансії в Азійсько-Тихоокеанському регіоні та навіть нападу японців на територію Австралійського Союзу, Лондон не сприяв поверненню австралійського контингенту на батьківщину, очікуючи від урядів Австралії та Нової Зеландії врахування важливості, насамперед, європейських подій. Така ситуація поставила австралійського прем'єра Дж. Кертіна в безвихідне становище, змусивши його шукати альтернативу підтримці традиційного союзника. Лейбористський уряд зробив ставку на своїх сусідів по регіону – Нову Зеландію і США [9, с. 163]. Більш тісний союз з американцями видавався найбільш логічним та природним рішенням, тож вже на початку 1940 р. австралійці інтенсифікували відносини та перемовини зі США. Ініціатором активного зближення з Америкою був особисто голова австралійського уряду Р. Мензіс, який навіть був готовий скласти повноваження прем'єр-міністра, щоб очолити дипломатичну місію в США. З рештою, в березні 1940 р. у Вашингтоні було відкрито посольство Австралійського Союзу, що підняло відносини держав на принципово новий

якісний рівень. Головою дипломатичного представництва став досвідчений дипломат Р. Кейнсі [9, с. 147]. Згодом, курс на зближення зі США продовжив також інший голова австралійського уряду Джон Кертін.

Не дивлячись на занепокоєння австралійців, уряд США – власне так само як і британський – не розглядав війну з Японією в якості високо вірогідної перспективи. Принципова зміна американської позиції відбулася лише після атаки японців на військово-морську базу США в Перл-Гарбор, яка стала для союзників «громом серед ясного неба» та змусила Вашингтон зрозуміти, що уникнути активної участі в глобальному конфлікті не вдасться. Вранці 7 грудня 1941 р. в 7:55 за місцевим часом 183 літаки Імператорського Флоту Японії атакували військово-морську базу США в Перл-Гарборі на острові Оаху (Гавайї). Метою атаки було знищення та пошкодження якомога більшої частини Тихоокеанського флоту США раніше, ніж він зможе відреагувати на японські операції проти британських, голландських та американських територій в Південно-Східній Азії, що тривали на той момент [17]. Перша хвиля атак почалася з бомбардування ангарів й літаків, що знаходилися на летовищах острова, одночасно під торпедним обстрілом опинилися військові кораблі США, пришвартовані в гавані. В перші п'ять хвилин атаки було уражено чотири лінкори, зокрема, американські бойові кораблі «Оклагома» та «Аризона». За кілька хвилин одна з бомб потрапила в порохові сховища «Аризони» і вибух потопив корабель та вбив 1177 чоловік екіпажу [18].

Після першої руйнівної атаки за півгодини пішла друга хвиля зі 170 японських літаків. Протягом двох годин було потоплено чи пошкоджено 18 американських військових кораблів, знищено 188 літаків та вбито 2403 американських військових. Пізніше чимало з пошкоджених кораблів було відновлено і вони брали участь в майбутніх боях. Головною ціллю японців були американські авіаносці Тихоокеанського флоту, але за збігом обставин всі три кораблі цього класу були відсутні в той день в Перл-Гарборі, тож уникнули будь-який пошкоджень і пізніше стали головною потугою тихоокеанської кампанії США. До нападу на гавайську базу американських ВМС участь США обмежувалася підтримкою союзних військ зброєю та припасами відповідно до угоди по ленд-лізу, оскільки більшість американців не бажали вступати у війну. Проте, вже на наступний день після атаки на Перл-Гарбор, президент США Ф. Рузвельт виступив в Конгресі з закликом офіційно оголосити війну Японії, що й було зроблено годиною пізніше. Вступ американців у Другу світову змінив стратегічну ситуацію в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, на що негайно відреагувала Австралія – прем'єр-міністр країни Дж. Кертін виказав підтримку США та оголосив про свою готовність найрадикальнішим чином переглянути військові й політичні доктрини Австралійського Союзу з метою напрацювання спільних оборонних планів з провідною роллю США, які дозволять змінити ситуацію та розбити ворога [9, с. 158].

Одразу після успішної атаки на Перл-Гарбор японці розпочали масштабну наступальну операцію в регіоні: 8 грудня імперські війська вторглися на територію Таїланду, що лежав на шляху до британських баз та територій, зокрема, у Бірмі, Малайї та Сінгапурі, захоплення яких, своєю чергою, відкривало шлях до Австралії. Того ж дня, японський десант висадився в гавані Кота-Бару на півночі Малайї, де окрім британського та індійського контингенту знаходились також австралійські сили в складі 8-ї піхотної дивізії та 4-ї авіаескадрильї. Для боротьби проти цього десанту з Сінгапуру вийшли лінкор «Принс оф Уельс» та лінійний крейсер «Ріпалс», але оскільки вони слідували без прикриття з повітря, то вже 10 грудня були потоплені японською авіацією, наслідком чого стало встановлення японського контролю над всією східною частиною Малайї та втрата британських сил в цьому районі [18]. 14 грудня імперськими військами було захоплено Вікторія-Пойнт в Бірмі, що поставило британців у дуже скрутне становище, оскільки там був розташований єдиний проміжний аеропорт між Індією та Сінгапуром. Тож логістичні ланцюги союзників для захисту цього надважливого стратегічного порту було зруйновано [18]. 14 січня 1942 р. австралійські війська, розташовані в Малайї, вступили в бойовий контакт з японською армією, але під натиском переважаючих сил 31 січня відійшли з боями в Сінгапур.

Сінгапур займав особливе місце у регіональній стратегії Великої Британії, яка ґрунтувалася на тому, що цей острів мав слугувати форпостом, який би захищав багаті на ресурси колонії Малайї та інші території Південно-Східної Азії від зовнішньої агресії, насамперед, з боку Японії. Необхідність подібних заходів була обумовлена змінами глобальної геостратегічної ситуації після Першої світової війни – військова могутність Великої Британії вже не була беззаперечною, а наявних у Лондона сил і засобів не вистачало для забезпечення безпеки всієї величезної імперії. Крім того, у 1922 р. між Великою Британією, Італією, США, Францією та Японією було укладено Вашингтонську морську угоду, згідно якої вводилися обмеження щодо морських озброєнь, що також зменшило військові можливості Лондона. Зокрема, Британія мала відмовитись від принципу «двох флотів», згідно якого британський флот мав бути більшим за сумарний флот двох наступних морських держав. Також, Угода обмежувала для США й Великої Британії можливості будівництва й укріплення своїх військових баз на Тихому океані, забезпечуючи збереження стратегічної переваги Японії в регіоні [19]. Таким чином стратегія Британії полягала в тому, щоб прибережні укріплення Сінгапуру надійно прикрили збудовані на півночі Малайї авіабази. Неприступна фортеця в Сінгапурі в разі нападу давала б можливість виграти час, необхідний для перекидання флоту з іншого театру військових дій. Одночасно, сухопутні сили та авіація мали запобігти будь-якому ворожому вторгненню на Малайський півострів. Сінгапурська стратегія демонструвала стратегічний розрахунок і розуміння недоліків з точки зору оборони британських володінь в регіоні. Лондон прагнув

максимізувати тактичні переваги, щоб компенсувати переваги потенційного агресора – Японії [20].

Японська атака на Сінгапур розпочалася з бомбардувань 8 грудня 1941 р. Втрати були вражаючими – до половини особового складу підрозділів дивізії. Залишки 8-ї австралійської дивізії за наказом командувача британськими військами в Сінгапурі А. Персиваля, були розміщені на північно-західній ділянці острова. Так сталося, що японці висадились саме на австралійській ділянці оборони після багатогодинної артилерійської підготовки та бомбардувань. Протягом двох днів точилися запеклі бої, але стримати переважаючи імперські сили не було жодного шансу.

Не дивлячись на активні бойові дії в Європі та Китаї, мало хто очікував вторгнення чи захоплення Сінгапуру, оскільки ця британська колонія позиціонувалася як неприступна фортеця. Водночас, японці планували напад на Сінгапур з боку Джохорської протоки, розраховуючи на слабкість оборони північного кордону острова. Вторгнення почалося 8 лютого 1942 р., японці вночі форсували протоку на штурмових катерах і баржах, за лічені години розбивши 22-у австралійську бригаду, що охороняла північне узбережжя [21]. 11 лютого японські війська захопили бензозаправні й нафтові склади в районі Букіт Тімах, вибивши з'єднання союзників. На території завод «Ford» облаштували штаб командувача 25-ю японською армією в Південно-Східній Азії генерала Томоюкі Ямасіта. Після втрати Букіт Тімаху, союзні війська отримали наказ відійти до периметру оборони вздовж території міста від хребта от Пасір-Панджанг до річки Калланг. Проте японські війська швидко здолали цей рубіж оборони і 15 лютого 1942 р. командувач силами Британської Співдружності в Малайї, генерал-лейтенант А. Персиваль офіційно здав Сінгапур японцям. Острів було перейменовано в Сьонан-То, або Світло Півдня, його окупація продовжувалася три роки й сім місяців [21]. Взяття Сінгапуру призвело до найбільшої в історії капітуляції військ під командуванням Британії – десятки тисяч індійських, австралійських та британських солдат потрапили в полон [18].

Звільнення Сінгапуру відбулося лише після капітуляції Японії, яке сталося 2 вересня 1945 р. і поклало край Другій світовій війні. Підписання акту капітуляції Японії відбулося в Токійській затоці на американському лінкорі «USS Missouri», а вже за два дні в Сінгапурі, генерал Сейширо Ітагакі підписав акт про капітуляцію на борту британського крейсера «HMS Sussex» в затоці Кеппель. 12 вересня 1945 р. генерал Ітагакі підписав 11 копій документів про капітуляцію в муніципальній будівлі, щоб офіційно повернути Сінгапур адміралу лорду Луї Маунтбеттену – британському верховному головнокомандувачу союзниками в Південно-Східній Азії [21].

Падіння Сінгапуру, який австралійці й британці вважали головним «щитом» проти Японії, відкрило нову драматичну сторінку в історії участі Австралійського Союзу у Другій світовій війні, коли під безпосередньою

агресією опинилася територія самого материка. У лютому 1942 р. одразу після взяття Сінгапуру, Японія починає повітряні атаки на Північну Територію Австралії, зокрема на її столицю – місто Дарвін. 19 лютого 1942 р. відбулася перша й найбільша атака на материкову частину Австралії: 188 літаків були запущені з чотирьох японських авіаносців. Варварські килимові бомбардування знайшли своє відображення в багатьох кінематографічних працях, присвячених історії Австралії [22, с. 16]. Оскільки австралійській армії фактично нічого було протиставити агресорові, шкода від цього нападу була величезною: сотні людей було вбито та поранено, знищено 8 кораблів та десятки військових літаків. Атаку на Дарвін називають також «австралійським Перл-Гарбором» [23, с. 16]. Протягом наступних 20 місяців японці здійснили 64 рейди на Північну Територію, з яких 46 припало на Дарвін – головну базу австралійських ВВС в цьому районі [9, с. 162].

Японська експансія в регіоні, падіння Сінгапуру та фактична відмова Лондона відправити війська на захист Австралії стали тими подіями, що зумовили докорінні зміни австралійської зовнішньополітичної стратегії. В умовах очевидної загрози вторгнення японців на територію Австралійського Союзу, а також відсутності перспектив отримання підтримки з боку головного військового союзника й гаранта безпеки – Великої Британії, австралійський уряд звернувся по військову допомогу до Сполучених Штатів. Наприкінці грудня 1941 р. в своєму зверненні до народу, прем'єр-міністр Австралійського Союзу Дж. Кертін наголосив, що «Австралія дивиться на Америку без будь-яких докорів сумління щодо традиційних зв'язків зі Сполученим Королівством». Ці події ознаменували зміну стратегічного вектору Австралійського Союзу, в рамках якого замість традиційної орієнтації на Лондон як основного союзника головним пріоритетом стала розбудова союзницьких відносин з Вашингтоном. Америка швидко відгукнулася на звернення Кертіна і невдовзі на території Австралії було розміщено штаб головнокомандувача американськими силами в південно-східній частині Тихого океану генерала Д. Макартура. Американський флот увійшов в австралійські води, крім того до Австралії було перекинуто близько 180 тис. американських військовослужбовців [7].

Організація спільних дій нових союзників не була безхмарним процесом, жорсткий стиль керівництва Д. Макартура не завжди знаходив розуміння серед його австралійських підлеглих. Також, зважаючи на кількість запрошеного американського контингенту, неминучими були провокації та зіткнення між представниками союзників. Проте співробітництво зі США було найкращим виходом для Австралійського Союзу, зважаючи на важку ситуацію на фронтах. В свою чергу американці вважали, що протистояти ворогові краще на чужій території, тож захищаючи Австралію вони прагнули не допустити просування сил Осі в напрямку своєї держави.

Військовий союз із США був більш ніж результативним: завдяки досвіду головнокомандувача, чіткій координації дії союзників, а також достатній кількості живої сили й матеріально-технічних засобів вдалося повністю відвернути безпосередню загрозу вторгнення в Австралію, а в травні 1942 р. в цілому переломити перебіг війни в регіоні, розбивши японські сили в Кораловому морі. Протягом всього періоду війни, союзницькі відносини між Австралійським Союзом і США продовжували поглиблюватись, зокрема, в рамках ленд-лізу 60% австралійського імпорту надходили з Америки [9, с. 164].

Практично паралельно з атаками на північ австралійського материка, в березні 1942 р. японці почали наземну операцію на території Нової Гвінеї, метою якої було захоплення головного австралійського адміністративного центру на острові – міста Порт-Морсбі. Взяття під контроль Папуа–Нової Гвінеї відкривало Японії прямий шлях для вторгнення на територію Австралії. Натомість, австралійське військове керівництво вважало одним з принципових пріоритетів зупинити наступ японців за межами території Австралійського Союзу, тож в Новій-Гвінеї агресор зустрів відчайдушний опір з боку австралійців та їхніх союзників. Хоча загальне керівництво військами здійснювали США, битви за Нову Гвінею вели здебільшого австралійські сили, причому були задіяні і сухопутні підрозділи, і авіація, і військовий флот. Спроби японців захопити Порт-Морсбі не обмежувались сухопутною операцією і на початку травня 1942 р. японське командування відправило велику ескадру, що включала авіаносці, для взяття під контроль адміністративного центру Нової Гвінеї. Японські сили зустрілися з флотом союзників в Кораловому морі, де й відбулася вирішальна битва. Втрати обох сторін були значними, але союзники здобули стратегічну перевагу, захистивши Порт-Морсбі та вивівши з ладу два ворожих авіаносця, які мали грати суттєву роль у подальшому просуванні японських військ в регіоні. Фактично, ця битва стала поворотним моментом протистояння в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, зупинивши просування Японії на південь [24].

Боротьба за Нову Гвінею тривала до 1945 р., але вже в 1943 р. союзникам вдалося вибити японців з декількох ключових позицій, що визначило результат кампанії. Втрати японської армії на новогвінейському театрі бойових дій сягнули 200 тисяч вбитих та поранених, водночас як союзники втратили близько 15 тисяч бійців. Починаючи з 1943 р. стратегічна ситуація в районі Тихого океану змінюється на користь союзників, Японія втрачає Нову Гвінею, Філіппіни та низку інших островів, рівень загрози для Австралії суттєво знижується і відповідно її участь в бойових діях також скорочується [9, с. 170].

Участь у Другій світовій війні дорого обійшлася Австралійському Союзу, хоча ці втрати були набагато меншими порівняно з Першою світовою. Загальна кількість австралійських військових, що брали участь у конфлікті на різних театрах військових дій сягає майже 1 млн., з яких 558 тисяч воювали за межами батьківщини. І хоча кількість загиблих була меншою, аніж у Першій світовій,

все одно цифри були вражаючими: так загальна кількість загиблих, зокрема внаслідок хвороб та поранень сягнула майже 40 тисяч чоловік (проти 60 тисяч у 1914-1918 рр.). Кількість поранених становила, відповідно, приблизно 30 тис. проти 155 тис. (включно з 16,5 тисячами отруєних газами). Водночас, кількість полонених за період 1939-1945 рр. майже в шість разів перевищила цей показник у 1914-1918 рр. і становила не менше 30 тис., з яких більше 30% так і не повернулися [25, с. 229].

Незважаючи на всі складності та небезпеку, пов'язані з війною, уряд навіть в процесі конфлікту активно займався стратегічним плануванням та впровадженням необхідних реформ. Так в грудні 1942 р. було створено Департамент післявоєнної реконструкції, який мав займатися плануванням нового порядку. Розширені у військовий час повноваження уряд планував зберегти протягом певного періоду після війни з метою налаштування економіки: на розширення промислового виробництва, імміграцію, забезпечення повної зайнятості, будівництва житла, охорону здоров'я, освіту й соціальне забезпечення тощо. Фактично, післявоєнне відновлення почалося ще під час війни, продовживши відновлення після Великої депресії, яке полягало в низці кроків щодо мобілізації ресурсів країни, які раніше не були затребувані [25, с. 232].

Економіка після війни стрімко розвивалася й потребувала більше робочої сили: до 1943 р. виробництво зросло на 40% порівняно з попереднім мирним роком. Одночасно, зважаючи на хаос, який панував в Європі після завершення Другої світової, з'явилася величезна кількість людей, які прагнули змінити країну проживання на більш стабільну та заможну. Обриси післявоєнної Європи формувалися Сполученими Штатами та Радянським Союзом: Німеччину було розділено та окуповано, низку країн центральної та східної Європи окупував СРСР, початок Холодної війни зробив реальністю загрозу ядерної війни. На цьому тлі чимало людей вважали Австралію більш безпечним місцем для проживання, аніж країни Старого світу чи Америки. Уряд Австралійського Союзу сприяв прискоренню імміграційних процесів. У 1945 р. міністр імміграції Австралії наголосив: «Австралія хоче й буде вітати нових здорових громадян, які сповнені рішучості стати хорошими австралійцями» [26]. В період між 1945 р. та 1965 р. до Австралії прибули більше двох мільйонів мігрантів, більшості з яких уряд Співдружності в якості допомоги оплатив більшу частину вартості проїзду до віддаленого континенту. У свою чергу новоприбулі мали щонайменше протягом двох років залишатися в Австралії та працювати на посадах, визначених урядом.

Перша хвиля післявоєнної міграції здебільшого включала переміщених осіб, що тікали зі своїх країн, які були зруйновані війною або захоплені Радянським Союзом. Між 1947 р. та 1953 р. австралійський уряд допоміг більш ніж 170 тисячам переміщених осіб мігрувати до Австралії. Друга хвиля післявоєнної міграції припала на період 1950-1960 рр. й складалася вже з тих,

хто прагнув кращих умов життя. Урядові програми сприяння імміграції мали великий успіх: чимало мігрантів користувалися можливістю проживання в спеціальних гуртожитках. Здебільшого мігранти знаходили собі роботу в промисловості, на заводах, ГЕС та ін. Кваліфікованим мігрантам знайти відповідну посаду було набагато важче, тож приходилося погоджуватися на ті посади, які були доступні [26]. Третя чверть ХХ ст. стала для Австралійського Союзу епохою розквіту – «золотим віком», небаченого з другої половини ХІХ ст. росту. Населення майже подвоїлось, економічна активність зросла більш ніж втричі, Всі хто потребував роботи, були нею забезпечені. Середня тривалість життя громадян збільшилась, так само як і його якість – люди стали жити з більшим комфортом, а заробляти на життя стало набагато легше. На тлі сталого зростання економіки, що подарувало австралійцям добробут, громадяни країни звикли не зупинятися на досягнутому і постійно прагнути до кращого. Більшості населення Австралії тепер вистачало грошей не лише на придбання найнеобхіднішого, але й на незаплановані покупки, більш різноманітним та цікавим ставало їхнє дозвілля [25, с. 234].

Австралійці усвідомили, що завдяки науці й прогресу можна досягти процвітання, а ефективність державних інститутів сприяли стабільності соціально-економічної системи держави. Саме в цей період з'явилися нові можливості для інтелектуального розвитку, набирала обертів креативна індустрія. Також, Австралія стала більш відкритою для оточуючого світу, зменшилася її замкненість на собі [25, с. 234]. Зокрема, Австралія стала одним з активних учасників Плану Коломбо (повна назва: План Коломбо для спільного економічного розвитку в Південній та Південно-Східній Азії) – багатосторонньої міжнародної угоди в рамках Співдружності Націй, яка була покликана сприяти економічному і соціальному розвитку країн регіону Південної та Південно-Східної Азії. Також, в рамках Плану узгоджувалася технічна й фінансова допомога більш економічно потужних країн Співдружності для проектів розвитку слабкіших країн. План Коломбо був ініційований та започаткований Великою Британією в Коломбо (Цейлон, пізніше Шрі-Ланка) в 1950 р. Основна увага в рамках Плану приділялася розвитку людських ресурсів, він став основою для двосторонніх домовленостей щодо іноземної допомоги в рамках регіону. План, що вступив в повну силу в 1951 р., не передбачав створення єдиного центрального фонду, з якого б виділялися кредити та гранти. Натомість фінансування проектів здійснювалося на двосторонній основі між окремими урядами або через Міжнародний банк реконструкції та розвитку [27]. Уряд Австралії просував План зокрема з метою покращення свого міжнародного іміджу, зокрема, щоб покращити відносини з країнами Азії. Згодом до Плану долучилися країни, що не входили до Співдружності. Серед держав, що надавали допомогу, були Австралія, Нова Зеландія, Канада, Велика Британія, Японія та США. Серед країн, що отримували допомогу, можна згадати Бангладеш, Індію, Індонезію, Лаос,

Малайзію, Пакистан та інші. Заможніші країни надавали гранти і кредити для допомоги іншим державам у розвитку їхньої промисловості й сільського господарства. Так, у 1983 р. Австралія надала 59 млн. доларів допомоги в рамках Плану Коломбо. Студентів з країн, що розвиваються, запрошували на навчання до Австралії. Здобувши освіту, вони поверталися на батьківщину, використовуючи набуті знання для допомоги своєму народу. Зокрема, у 1986 р. більше 3500 іноземних студентів та стажерів проходили навчання в Австралії коштом австралійського уряду [26].

Події Другої світової війни суттєво вплинули на зовнішньополітичну та безпекову стратегію Австралії, змінивши геополітичний розклад в регіоні на багато десятиліть вперед. Зокрема, роль ключового військового союзника Австралійського Союзу перейшла від Великої Британії до США, що стало наслідком вкрай обмежених можливостей Лондона ефективно виконувати союзницькі зобов'язання щодо підтримки її безпеки п'ятого континенту й захисту його від зовнішньої агресії.

Так само, після захоплення у лютому 1942 р. Сінгапуру було серйозно підірвано впевненість Нової Зеландії щодо можливостей Британії захистити свої віддалені частини імперії, тож держава також почала шукати засоби забезпечення власної безпеки [28]. Враховуючи непросту безпекову ситуацію в світі, зокрема, початок Холодної війни, а також домінуючу роль США в регіоні, 1 вересня 1951 р. в Сан-Франциско між Австралією, Новою Зеландією та США було укладено Тихоокеанський договір про безпеку, відомий також як пакт АНЗЮС (ANZUS). Метою договору було надання взаємної допомоги у випадку агресії, а також вирішення суперечностей мирним шляхом. Договір набув чинності у 1952 р. та став своєрідною компенсацією та безпековою гарантією, яку США запропонували Австралії в контексті перспективи переозброєння Японії. Після війни американці прагнули, щоб Японія грала роль сильного бар'єру на шляху розповсюдження комунізму у Східній Азії, проте Австралія та Нова Зеландія побоювалися, що відродження Японії може загрожувати їхній безпеці. Згідно з умовами Тихоокеанського договору три держави підтримували одне з одним консультативні відносини й прагнули забезпечити свою колективну безпеку в Азійсько-Тихоокеанському регіоні [29]. Зазначалося, що збройний напад в районі Тихого океану на одного з членів договору поставить під загрозу мир та безпеку інших, тож підписанти зобов'язалися «діяти, щоб протистояти спільній небезпеці».

В середині 1984 р. Нова Зеландія оголосила свою країну без'ядерною зоною та заборонила відвідувати свої порти суднам з ядерними двигунами чи озброєнням. Це стосувалося й американських підводних човнів. У відповідь Сполучені Штати офіційно призупинили свої договірні зобов'язання перед Новою Зеландією, скоротивши військові зв'язки між державами. Два роки потому, у 1986 р. після низки перемовин, представники США та Австралії

підтвердили, що їхні країни продовжать виконувати свої обов'язки на двосторонній основі згідно Договору [30].

Друга світова війна в цілому та, зокрема, японська експансія в регіоні стали викликом для молодшої дипломатії Австралії. Керівництву держави довелося в критичних умовах формувати власну зовнішньополітичну стратегію, яка б сприяла вирішенню кількох ключових проблем, зокрема таких, як підтримка свого найближчого союзника – Великої Британії під час її боротьби за існування; забезпечення національної безпеки та організація оборони країни в умовах обмежених ресурсів; побудова нової архітектури безпеки в регіоні та забезпечення своїх національних інтересів в умовах глобальних геополітичних трансформацій. Можна з упевненістю констатувати, що цей іспит творці австралійської зовнішньої політики склали на «відмінно». Австралія зберегла тісні відносини з Британією, спрямувавши більшу частину своїх військ в розпорядження Лондона та зробивши значний внесок в перемогу над країнами Осі, зокрема, у повітряній «битві за Англію». Побудова союзницьких відносин зі США стала ефективним інструментом захисту Австралії в умовах японської агресії: враховуючи небажання американців підпускати Японію ближче до своїх берегів, австралійське керівництво добилося відправки великого воєнного контингенту та відповідного озброєння для захисту п'ятого континенту. Посівши місце серед країн-переможниць, Австралія продовжила активну зовнішньополітичну діяльність, уклавши союзницький договір зі США та Новою Зеландією, чим забезпечила власну безпеку в умовах Холодної війни. Австралія стала одним з активних учасників процесу створення Організації Об'єднаних Націй. Маючи напрацьовану протягом війни спільну позицію з Новою Зеландією, австралійський уряд насамперед захищав інтереси «менших держав», виступаючи проти примату ролі «великих держав» в рамках нової глобальної організації. Під час Другої світової війни австралійська дипломатія вийшла на новий рівень: протягом 1939-1940 рр. було відкрито дипломатичні представництва Австралійського Союзу в США, Японії, Канаді та Новій Каледонії, а до кінця війни додалися місії в Китаї, Нідерландах, Малайї, СРСР, Індії, Новій Зеландії та на Тиморі. До середини ХХ ст. австралійські дипломатичні установи з'явилися в 24 країнах.

Ефективна зовнішня політика Австралії забезпечила державі безпеку та поважне місце на міжнародній арені. Також було створено всі умови для сталого розвитку австралійської соціально-економічної системи. Як наслідок наступні кілька десятиліть стали періодом бурхливого росту економіки, що забезпечило добробут громадян та створило міцний фундамент для майбутнього процвітання.

Список використаних джерел та літератури

1. The origins of World War II, 1929–39. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/20th-century-international-relations-2085155/Failures-of-the-League>
2. How Europe Went To War In 1939. Imperial War Museum. URL: <https://www.iwm.org.uk/history/how-europe-went-to-war-in-1939>
3. From War to War in Europe: 1919-1939. The National WWII Museum. URL: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/war-war-europe-1919-1939>
4. Department of Foreign Affairs and Trade. URL: <https://www.dfat.gov.au/about-us/department/Pages/our-history>
5. U.S. Embassy & Consulates in Australia. URL: <https://au.usembassy.gov/our-relationship/policy-history/history-of-u-s-and-australia/>
6. Fitzhardinge L. F. Hughes, William Morris (Billy) (1862–1952). Australian Dictionary of Biography. URL: <https://adb.anu.edu.au/biography/hughes-william-morris-billy-6761/>
7. Малаховский К. История Австралии. URL: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000185/st011.shtml>
8. Australians in WWII. The Australian War Memorial, London. URL: <https://www.awmlondon.gov.au/australians-in-wwii>
9. Скоробогатых Н.С. *История Австралии. XX век*. М.: ИВ РАН, 2015. 452 с.
10. Second World War, 1939–45. Australian War Memorial. URL: <https://www.awm.gov.au/articles/second-world-war/>
11. Post-war Economies (Australia). 1914-1918 online. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies_australia
12. Ross A. The role of Australian industrial power in the defeat of Japan in World War II. URL: <https://www.aspistrategist.org.au/the-role-of-australian-industrial-power-in-the-defeat-of-japan-in-world-war-ii/>
13. World War II 1939 to 1945. Anzac Portal. URL: <https://anzacportal.dva.gov.au/stories-service/commemorative-stories/victory-in-the-pacific/1940-paths-victory-second-world-war>
14. The Rats of Tobruk, 1941. The Australian War Memorial, London. URL: <https://www.awmlondon.gov.au/battles/tobruk>
15. Battle of Britain. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/event/Battle-of-Britain-European-history-1940>
16. Battle of Britain. Australian War Memorial. URL: https://www.awm.gov.au/articles/encyclopedia/battle_of_britain
17. Hoyt E. Pearl Harbor Attack. New York/London: Sterling, 2001. 156 p.
18. What happened at Pearl Harbor? Imperial War Museum. URL: <https://www.iwm.org.uk/history/what-happened-at-pearl-harbor>
19. Pearl Harbor and the Japanese expansion, to July 1942. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/event/World-War-II/Pearl-Harbor-and-the-Japanese-expansion-to-July-1942>
20. The Washington Naval Conference, 1921–1922. Office of the Historian. URL: <https://history.state.gov/milestones/1921-1936/naval-conference>
21. Dee T. The Sullied Strategy: The Singapore Strategy's Unfair Reputation. Strife Journal. URL: https://www.strifejournal.org/wp-content/uploads/2020/12/STRIFE_14_5_DEE_55_67.pdf
22. From British Singapore to Japanese Syonan-To. URL: <https://www.roots.gov.sg/stories-landing/stories/world-war-ii/story>
23. Зернецька О. Роль культурної політики Австралії у створенні позитивного іміджу країни у світі. *Зовнішні справи*. 2020. №5-6. С. 48-57
24. Lewis T. A War at Home. Comprehensive guide to the first Japanese attacks on Darwin. Darwin: Tall Stories, 2003. 76 p.

25. Battle of the Coral Sea. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/event/Battle-of-the-Coral-Sea>
26. Макингайт С. Краткая история Австралии. М.: Весь мир, 2011. 360 с.
27. 1945 – 1965 New Australia. Migration Heritage Centre. URL: <https://www.migrationheritage.nsw.gov.au/exhibition/objectsthroughtime-history/1945-1965/index.html>
28. Colombo Plan. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/Colombo-Plan>
29. ANZUS treaty comes into force. New Zealand History. URL: <https://nzhistory.govt.nz/anzus-comes-into-force>
30. ANZUS Pact. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/event/ANZUS-Pact>
31. The Australia, New Zealand and United States Security Treaty (ANZUS Treaty), 1951. Office of the Historian. URL: <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/anzus>

References

1. The origins of World War II, 1929–39. Britannica. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/topic/20th-century-international-relations-2085155/Failures-of-the-League> [In English].
2. How Europe Went To War In 1939. Imperial War Museum. [Online]. Available from: <https://www.iwm.org.uk/history/how-europe-went-to-war-in-1939> [In English].
3. From War to War in Europe: 1919-1939. The National WWII Museum. [Online]. Available from: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/war-war-europe-1919-1939> [In English].
4. Department of Foreign Affairs and Trade. [Online]. Available from: <https://www.dfat.gov.au/about-us/department/Pages/our-history> [In English].
5. U.S. Embassy & Consulates in Australia. [Online]. Available from: <https://au.usembassy.gov/our-relationship/policy-history/history-of-u-s-and-australia/> [In English].
6. Fitzhardinge L. F. Hughes, William Morris (Billy) (1862–1952). Australian Dictionary of Biography. [Online]. Available from: <https://adb.anu.edu.au/biography/hughes-william-morris-billy-6761/> [In English].
7. Malakhovsky, K. *Istoria Avstralii* [History of Australia]. [Online]. Available from: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000185/st011.shtml> [In Russian].
8. Australians in WWII. The Australian War Memorial, London. [Online]. Available from: <https://www.awmlondon.gov.au/australians-in-wwii> [In English].
9. Skorobogatykh, N. (2015). *Istoria Avstralii. XX vek*. [History of Australia. XX century]. Moskva: IV RAN. [In Russian].
10. Second World War, 1939–45. Australian War Memorial. [Online]. Available from: <https://www.awm.gov.au/articles/second-world-war/> [In English].
11. Post-war Economies (Australia). 1914-1918. [Online]. Available from: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies_australia [In English].
12. Ross, A. *The role of Australian industrial power in the defeat of Japan in World War II*. [Online]. Available from: <https://www.aspistrategist.org.au/the-role-of-australian-industrial-power-in-the-defeat-of-japan-in-world-war-ii/> [In English].
13. World War II 1939 to 1945. Anzac Portal. [Online]. Available from: <https://anzacportal.dva.gov.au/stories-service/commemorative-stories/victory-in-the-pacific/1940-paths-victory-second-world-war> [In English].
14. The Rats of Tobruk, 1941. The Australian War Memorial, London. [Online]. Available from: <https://www.awmlondon.gov.au/battles/tobruk> [In English].
15. Battle of Britain. Britannica. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/event/Battle-of-Britain-European-history-1940> [In English].
16. Battle of Britain. Australian War Memorial. [Online]. Available from: https://www.awm.gov.au/articles/encyclopedia/battle_of_britain [In English].

17. Hoyt, E. (2001). *Pearl Harbor Attack*. New York/London: Sterling. [In English].
18. What happened at Pearl Harbor? Imperial War Museum. [Online]. Available from: <https://www.iwm.org.uk/history/what-happened-at-pearl-harbor> [In English].
19. Pearl Harbor and the Japanese expansion, to July 1942. Britannica. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/event/World-War-II/Pearl-Harbor-and-the-Japanese-expansion-to-July-1942> [In English].
20. The Washington Naval Conference, 1921–1922. Office of the Historian. [Online]. Available from: <https://history.state.gov/milestones/1921-1936/naval-conference> [In English].
21. Dee, T. The Sullied Strategy: The Singapore Strategy's Unfair Reputation. *Strife Journal*. [Online]. Available from: https://www.strifejournal.org/wp-content/uploads/2020/12/STRIFE_14_5_DEE_55_67.pdf [In English].
22. From British Singapore to Japanese Syonan-To. [Online]. Available from: <https://www.roots.gov.sg/stories-landing/stories/world-war-ii/story> [In English].
23. Zernecka, O. (2020). Rol kulturnoi politiki Avstralii u stvorenni pozytyvnogo imidju krainy u sviti [The role of Australian cultural policy in creating of positive image of the country in the world]. *Zovnishni Spravy* [Foreign Affairs], 5-6. pp. 48-57. [In Ukrainian]
24. Lewis, T. (2003). A War at Home. Comprehensive guide to the first Japanese attacks on Darwin. Darwin: Tall Stories. [In English].
25. Battle of the Coral Sea. Britannica. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/event/Battle-of-the-Coral-Sea> [In English].
26. Macintyre, S. (2011). *Kratkaya istoria Avstralii* [A Concise Historia of Australia]. Moskva: Ves mir. [In Russian]
27. 1945 – 1965 New Australia. Migration Heritage Centre. [Online]. Available from: <https://www.migrationheritage.nsw.gov.au/exhibition/objectsthroughtime-history/1945-1965/index.html> [In English].
28. Colombo Plan. Britannica. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/topic/Colombo-Plan> [In English].
29. ANZUS treaty comes into force. New Zealand History. [Online]. Available from: <https://nzhistory.govt.nz/anzus-comes-into-force> [In English].
30. ANZUS Pact. Britannica. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/event/ANZUS-Pact> [In English].
31. The Australia, New Zealand and United States Security Treaty (ANZUS Treaty), 1951. Office of the Historian. [Online]. Available from: <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/anzus> [In English].

Vietrynskyi I. Australian Foreign Policy during the World War II.

The article is related to the establishment of Australian foreign policy tradition and becoming of Australia as a subject of international relations. The significant role of the dominions during First World War Great and their help for Great Britain victory, intensified their struggle for independence. As the result of long-term efforts, dominions reached the proclamation of the Balfour Declaration in 1926 by London, which was later confirmed by the Statute of Westminster (1931), which established the authority for dominions for an independent foreign policy. The development of Australian foreign policy before and during World War II was analyzed. The evolution of the relations of the Australia and Great Britain in the context of the events of the World War II is traced, in particular the peculiarities of the allied relations of the two countries. There is shown the regional dimension of the World War II within the Asia-Pacific region, in the context of Australia and the United States actions against Japanese aggression. There are analyzed the peculiarities of external threats effect on the transformation of the Australian foreign policy strategy, in particular in the national security sphere. The main threat for Australia in that period become Japanese aggressive and expansionist policy in the Asia-Pacific region. A lot of Australian soldiers and military equipment were sent to Great Britain to

support traditional allies. But in actual strategic situation in Europe there were great doubts that British troops and the navy would be able to effectively help Australians in case of an attack by Japan. Politics of national security and defense of Australia in the context of its participation in World War II is considered. In the conditions of real threat of Japanese invasion, as well as the lack of sure to receive necessary support from Great Britain, the Australian government started to find a military alliance with the USA. There were identified the key implications of World War II for Australian socio-economic system.

Keywords: *Australia, Great Depression, World War II, Darwin, Pearl Harbor, Japan, USA.*

УДК: 94:331.1](47+430)"1943/1944"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-18-4>

Мартиненко В.Л.

<https://orcid.org/0000-0003-4563-6347>

ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ НІМЕЦЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З СРСР В ЕКОНОМІЦІ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Мета дослідження полягає у розкритті механізму і особливостей залучення німецьких переселенців з СРСР до трудової повинності у нацистській Німеччині на завершальному етапі Другої світової війни. *Методологічну основу* дослідження становлять принципи історизму та об'єктивності, а також сукупність спеціальних та загальнонаукових методів. **Наукова новизна.** На основі залучення великого масиву архівних документів вперше в історіографії здійснено спробу комплексного висвітлення проблеми використання праці німецьких переселенців з СРСР в економіці Третього рейху. **Висновки.** Німецькі біженці, вивезені за рішенням нацистської влади упродовж 1943-1944 рр. з окупованих регіонів СРСР на батьківщину своїх предків, в умовах оголошеної тотальної війни закономірно стали частиною трудових ресурсів Третього рейху. Найбільша їх кількість виявилась сконцентрована у сільськогосподарському і промисловому секторах економіки. При цьому переміщення основної маси переселенців на територію Вартегау було обумовлено не об'єктивними потребами регіону у додатковій робочій силі, а геополітичними планами нацистського керівництва. Спроби окремих регіонів Німеччини заповнити гострий брак людських ресурсів у сільському господарстві за рахунок прибулих біженців не увінчалися успіхом. Їх сподівання розбилися об закостенілу позицію Гімmlера та його оточення, які не бажали виходити за рамки концепції використання німецьких переселенців і пов'язаних з нею бюрократичних механізмів. Певних поступок змогли домогтися лише чиновники, котрі відстоювали інтереси оборонно-промислового комплексу Німеччини. Більшість радянських німців у системі соціально-трудова відносин нацистської Німеччини значною мірою була зведена до рівня іноземної робочої сили, про що особливо наочно свідчать їхні взаємини з роботодавцями та умови проживання.

Ключові слова: радянські німці, Німеччина, сільське господарство, оборонна промисловість, Люфтваффе, Рейхскомісаріат у справах зміцнення німецької народності.

Внаслідок втрати в 1943 р. стратегічної ініціативи на Східному фронті військово-політичне керівництво Німеччини ухвалило рішення про перехід до тактики «випаленої землі». Частиною цього плану стали масштабні переміщення цивільного населення з окупованих радянських територій. Даний процес мав вельми амбівалентний характер. В першу чергу шляхом адміністративного примусу окупанти намагалися «видавити» з ще підконтрольних регіонів якомога більше трудових ресурсів з метою подальшого використання в економіці Третього рейху. При цьому фактичний угон місцевого населення нерідко іменувався «евакуацією». Водночас в західному напрямку вирушили сотні тисяч радянських громадян, котрі вирішили покинути межі своєї країни добровільно, керуючись виключно інстинктом самозбереження. До них відносилися колабораціоністи і ті, на кому, за словами

російського історика П. Поляна, «гріха пособництва не було, але хто вже хильнув або пригубив з чаші сталінських репресій» [1]. Наплив біженців з окупованих регіонів СРСР суттєво посилювався навесні-влітку 1944 р., викликавши при цьому тривогу з боку німецької влади, адже створював проблеми логістичного характеру. До того ж, рух багатьох колон до кордонів Рейху відбувався стихійно. Тому нацистське керівництво було змушене вжити низку заходів, спрямованих на те, щоб поставити переселенський контингент в певні організаційні рамки. Особи, які під час спеціальних фільтраційних процедур були визнані працездатними, незабаром передавалися у відання генерального уповноваженого з використання робочої сили Фріца Заукеля [2, s. 247-248].

Трудовій повинності підлягали й евакуйовані з окупованих регіонів СРСР етнічні німці. Більшість з них сподівалась знайти у Німеччині – країні своїх предків – порятунк, оскільки добре запам'ятала «Великий терор» 1937-1938 рр. і масові депортації у перші місяці війни. За офіційними даними, у середині літа 1944 р. на території Рейху перебувало близько 350000 радянських німців [3]. Однак варто зазначити, що в цю статистику увійшло також чимало осіб інонаціонального походження, тобто членів змішаних сімей. Переважна більшість німецьких біженців була уродженцями областей УРСР. Особливий статус даного контингенту накладав певну специфіку на його подальше використання в економіці нацистської Німеччини.

Доля німецького населення, евакуйованого нацистською владою з окупованих регіонів СРСР протягом 1943-1944 рр., досліджена доволі фрагментарно. Окремі аспекти даної проблематики знайшли відображення передусім у роботах деяких німецьких істориків. До їх числа в першу чергу слід віднести дослідження Х. Герлаха, І. Флейшхауер, А. Штриппеля, А. Боша та Й. Лінгора [4; 5; 6; 7]. Зазвичай, в них подається узагальнена картина становища радянських німців на території Третього рейху наприкінці Другої світової війни. Трудова повинність переселенців, як і низка інших аспектів проблематики, зводиться переважно до її констатації.

Тож мета даної статті полягає у розкритті механізму і особливостей залучення німецьких переселенців з СРСР до трудової повинності у нацистській Німеччині на завершальному етапі Другої світової війни.

За рішенням рейхсфюрера СС Генріха Гімлера, більшість евакуйованих радянських німців була сконцентрована на території Вартегау – імперського округу в складі Німеччини, що включав більшу частину анексованих у 1939 р. західно-польських земель. Вибір був не випадковий: у доступному для огляду майбутньому німецьким колоністам відводилася роль місцевих поселенців, що сприяло б подальшій германізації завойованого регіону.

Згідно зі встановленими правилами, всі німецькі біженці підлягали обов'язковій реєстрації по лінії Центрального бюро у справах імміграції (Einwanderungszentralstelle, EWZ; далі – ЕВЦ). Дана процедура являла собою

поетапну комплексну перевірку, яка дозволяла визначити як рівень етнокультурної ідентичності, так і расові характеристики кожної особи німецької національності. За її підсумками весь контингент був поділений на три основні категорії. Представникам двох з них надавалося громадянство Німеччини, але на певних умовах. Так, етнічні німці, зараховані у результаті фільтрації до категорії «О» (Ost-Fälle), мали право жити і працювати лише у межах анексованих польських територій (насамперед в імперських провінціях Вартегау і Данциг – Західна Пруссія). Їх німецька ідентичність оцінювалася, як більш-менш достатня для германізації цих земель. Особи, зараховані до групи «А» (Altreich-Fälle), підлягали відправці до «старого рейху» (умовна назва території Німеччини станом на 1938 р.) для подальшого трудового використання і зміцнення національної ідентичності. У цю категорію, зазвичай, потрапляли такі особи: носії спадкових захворювань; переселенці, чие походження на 50 або більше відсотків було польським; представники інтелігенції. Посвідчення переселенця групи «А» містило спеціальну позначку «Дійсно лише для Старого рейху» («Nur für das Altreich gültig»). Третя категорія охоплювала переселенців, які отримали відмову у натуралізації (Ablehnungsfälle). До таких, наприклад, могли бути віднесені члени сімей інонаціонального походження. Проте влада нацистської Німеччини в цілому не противилася тому, щоб ці особи і далі проживали разом зі своїми близькими[8].

Становище німецьких переселенців з СРСР в аграрному секторі

Майбутній статус більшості німецьких біженців з СРСР у системі господарських відносин на території Рейху був визначений ще на початку січня 1944 р. під час переговорів між Особистим штабом рейхсфюрера СС і гауляйтерами Вартегау та Верхньої Сілезії – Артуром Грейзером і Фріцем Брахтом. Перша сторона спочатку пропонувала розміщувати контингент концентровано у націоналізованих великих польських господарствах. Однак через брак житлового фонду в якості альтернативи було розглянуто варіант працевлаштування переселенців у німецьких поміщицьких маєтках. А польських наймитів, які там знаходилися, на думку представників Гімлера, слід було відправити в інші регіони Німеччини [9, bl. 68].

Також варто зазначити що, на початку 1944 р. великий інтерес до етнічних німців з СРСР як до трудового ресурсу стали проявляти голови кількох регіональних адміністрацій, котрі висували альтернативні ідеї. Наприклад, гауляйтер Еріх Кох, пропонував наступний план дій: провести перевірку контингенту на предмет політичної благонадійності, а потім якомога швидше відправити на територію «старого рейху». Зі своєю ініціативою виступив і Заукель, який наполегливо вмовляв Гімлера виділити для економіки Тюрінгії близько 120000 біженців. Однак рейхсфюрер СС рішуче відхилив ці прохання, оскільки ті суперечили ключовим принципам переселенської політики [5, s. 217-218].

Незважаючи на твердість намірів Гімmlера сконцентрувати більшу частину евакуйованих радянських німців у Вартегау, їх все ж намагалося оскаржити Імперське міністерство праці (Reichsarbeitsministerium). У квітні 1944 р. воно планувало домогтися права безпосередньо впливати на питання, пов'язані з працевлаштуванням переселенців. Особливу наполегливість, зокрема, виявляв міністерський радник Летч, який відповідав за вербування робочої сили для промислового сектора. Загалом політику Гімmlера у Міністерстві вважали такою, що суперечить здоровому глузду, адже на території Вартегау спостерігався небувалий надлишок трудових ресурсів (особливо у сільському господарстві), водночас як у низці інших регіонів Третього рейху відчувалася їх гостра нестача. Однією з основних причин, що похвалили цю, здавалося б, вже закінчену дискусію, стали звістки про евакуацію німецького населення з Трансїстрії на початку березня 1944 р. [10, bl. 173].

11 січня 1944 р. гауляйтер Грейзер вже офіційно оголосив, що у період війни більшість німецьких біженців з СРСР буде перебувати на території Вартегау в якості сільськогосподарських робітників [11, bl. 6]. Дане рішення було зумовлене нестачею вільного земельного фонду, оскільки основна маса сільгоспугідь ще у попередні роки була передана німецьким переселенцям, а також ветеранам нацистської партії та СС. Місцевим чиновникам Грейзер категорично заборонив вести з радянськими німцями будь-які обнадійливі розмови про наділення їх у майбутньому землею. Натомість перед органами нацистської партії було поставлено завдання переконати переселенців в тому, що на даному етапі їм необхідно думати не про власні інтереси, а про роботу задля добробуту Німеччини, оскільки від її перемоги залежала їх подальша доля [11, bl. 9-10].

Ключові директиви щодо працевлаштування переселенців в аграрному секторі були затверджені керівництвом Вартегау взимку 1944 р. Так, в циркулярі від 18 лютого 1944 р. підкреслювалося, що уродженці німецьких колоній можуть бути задіяні тільки як сільгоспробітники: одним потрібно було зайняти невеликі садиби депортованих польських селян, іншим – поступити в розпорядження великих державних маєтків. Передача фермерських господарств в одноосібне користування до закінчення війни повністю виключалася [12, bl. 26]. Залучення переселенців до трудової діяльності починалося відразу ж після виходу зі збірних таборів, де вони проходили обов'язкову реєстрацію, що мала на меті встановлення особи і професійної приналежності [13, s. 41].

У березні 1944 р. нацистська адміністрація випустила додаткові приписи, які прямо забороняли проживання і працевлаштування переселенців, прикріплених до сільгоспідприємств, у містах. Підстави для подібних заходів дійсно були. Так, згідно з повідомленнями, що надходили від місцевих органів влади, чимало молодих представників сільської інтелігенції сподівалися якомога швидше перебратися у міста. Почасті подібні умонастрої підігрівали різні держустанови, чий профіль діяльності не був пов'язаний з аграрним сектором –

вони докладали досить активних зусиль для переманювання до себе найбільш кваліфікованих працівників [14, bl. 71].

Серед багатьох вказівок, що стосувались працевлаштування нових переселенців, окремим пунктом значилася роз'яснювальна робота з керівниками великих маєтків. Так, у вже згаданому циркулярі адміністрації Вартегау від 11 лютого 1944 р. наголошувалося на необхідності особливого ставлення до радянських німців, більшість з яких за своїм духом були селянами-власниками. Тому місцевим роботодавцям ставилося за обов'язок забезпечити переселенцям привілейоване становище. На практиці це, наприклад, означало, що в рамках трудових відносин вони могли отримувати вказівки лише від німецького начальства, але ніяк не від поляків. Крім того, циркуляр наказував проводити розселення радянських німців у маєтках особливим чином, завдяки якому вони могли б якомога швидше адаптуватись до специфіки аграрних відносин у Вартегау. У свою чергу це дозволило б у майбутньому виявити людей, здатних зайняти ті чи інші керівні посади [15, bl. 68].

Прибуття тисяч радянських німців на східні території Рейху стало поштовхом для проведення чергової депортації польського населення, що мала на меті звільнити частину земельного фонду. Гауляйтер Грейзер погодився на те, щоб акція охопила в першу чергу власників невеликих господарств (Zwerghöfe) та сім'ї селян-наймитів. Поляки, які працювали у великих господарствах, по можливості повинні були уникнути цієї долі [16, bl. 81].

За даними польського історика Чеслава Мадайчика, до листопада 1944 р. нацистський режим спромігся депортувати близько 66000 осіб, ще 30000 осіб було витіснено зі своїх земель в інші райони імперської провінції [17, s. 421]. Однак до відчутних зрушень у вирішенні проблеми з розселенням і працевлаштуванням радянських німців це не призвело. Окрім того, через просування військ Червоної армії до східних кордонів Німеччини депортація поляків, яка загрожувала серйозними наслідками для оборонних приготувань, була повністю припинена [18, bl. 35].

Радянським німцям, заселеним у невеликі польські господарства, доволі нерідко доводилося жити в обстановці постійного страху: зазвичай, вони могли стати жертвами раптового нападу учасників місцевого підпілля або ж колишніх власників. Тому не дивно, що деякі колоністи, що були морально не готові до таких випробувань, відмовлялися від нав'язуваних їм земельних наділів. Нацистський режим в свою чергу намагався рішуче присікати подібні дії, вдаючись до тих чи інших каральних заходів. «Відмовники» по суті прирівнювалися до «саботажників» і могли бути відправлені до концтаборів [5, s. 232].

Переселенцям, котрі погодились зайняти націоналізовані ферми польських селян, довелося зіткнутися з певними обмеженнями щодо вільного використання тамтешнього майна. Наприклад, згідно з установленими

правилами, їм було заборонено проводити самовільний забій худоби, що залишилася. Процес підготовки житлових будинків до приїзду німецьких сімей контролювали голови місцевих осередків НСДАП (ортсгрупенляйтери). Зокрема, їм було доручено звернути першочергову увагу на стан внутрішнього убранства та вилучити всі настінні фотографії, що нагадували про колишніх власників. Право зайняти польські садиби отримували в основному переселенці, чий трудовий потенціал та досвід господарювання отримали високих оцінок [19, bl. 18-19]. Розміри наданих їм в особисте користування земельних ділянок варіювалися від 0,5 до 0,75 га [15, bl. 68]. Колоністи, які продемонстрували упродовж випробувального терміну найкращі результати, формально могли розраховувати на більші наділи [19, bl. 19].

Як уже зазначалося вище, зважаючи на обмеженість вільного земельного фонду, абсолютній більшості нових переселенців на території Вартегау була уготована роль наймитів у великих державних маєтках (їх мінімальний розмір міг становити близько 50 га). Місцеві органи влади – передусім Селянський союз (Kreisbauernschaft) – мали вказівку проконтролювати процес підготовки до розміщення радянських німців. Зокрема, їм доручалося заздалегідь дізнатися, яку кількість їх сімей здатне прийняти те чи інше державне сільгоспідприємство [20, bl. 66]. Вербуванням робочої сили за посередництва відділів праці зазвичай займалися керуючі помістями або власники середніх селянських господарств (бауери).

Офіційно більшість радянських німців, задіяних в аграрному секторі регіону, підлягала використанню як «Deputatarbeiter» (тобто робітники, чия праця оплачувалася у натуральній формі). Винагородою повинні були стати дрібні земельні ділянки (їх розміри, як і у випадку з переселенцями, які осіли у польських садибах, могли становити від 0,5 до 0,75 га) та худоба [15, bl. 68]. Однак реалізувати цей план на практиці виявилось неможливо – головним чином через обмеженість ресурсів. Тому в системі місцевих соціально-трудових відносин переселенцям часто відводилася роль поденників і погодинників – по суті, дешевої робочої сили. Рівень заробітної плати радянських німців (чоловікам, згідно з установленими тарифами, платили 58 пфеніг за годину, жінкам – 41 пфеніг) зазвичай був не достатній для покриття першочергових життєвих потреб, що незабаром стало одним з ключових чинників зростаючого серед них невдоволення [21, bl. 394; 5, s. 232]. Постачання контингенту багатьма товарами широкого вжитку здійснювалося переважно в рамках карткової системи [22, р. 12]. Таким чином, більша частина переселенців, всупереч своїм очікуванням, виявилася приречена на майже жебрацьке існування. У дещо більш вигідному становищі перебували лише німецькі сім'ї, які прибули до Вартегау зі своїм провіантом. Деякі районні чиновники настійно радили їм намагатися використовувати ці запаси якомога раціональніше. Щоправда, через бюрократичні бар'єри переселенці часом відчували певні труднощі з використанням власних запасів зерна. Адже перш ніж відправитися

на млин, зерно перевірялося представниками адміністрації на предмет свого походження: чи було воно привезено з окупованих областей СРСР або вкрадено з місцевих комор [19, bl. 18].

Додатковий деморалізуючий вплив на переселенців справляли часті випадки зверхнього ставлення з боку місцевих поміщиків, керівників промислових підприємств та чиновників низового рівня. Для них радянські німці були, по суті, чужинцями, які не заслуговували на особливі преференції. Зокрема, деякі великі землевласники вважали, що нові робітники зі сходу повинні демонструвати перед ними таке ж беззастережне схиляння, як і польські наймити [21, bl. 395]. Подібні прояви побутової дискримінації різко дисонували з офіційною риторикою нацистської влади, витриманої у дусі заяложеного гасла «Heim ins Reich!» («Додому в Рейх!»). Протидіяти цим тенденціям час від часу намагалися окремі представники місцевого апарату НСДАП. Так, крайслайтер Коніна назвав все, що відбувалося, відвертим саботажем політики германізації східних територій Рейху і зажадав від підлеглих жорстко реагувати на будь-які утиски етнічних німців з СРСР [19, bl. 19].

Однак, попри гнівні заяви партійних чиновників, багато роботодавців, виходячи з суто прагматичних міркувань, явно не поспішали масово працевлаштовувати нових переселенців. Останні, на їхню думку, могли принести більше клопоту, ніж користі. На території Вартегау, на відміну від інших регіонів Німеччини, нестача робочих рук у різних виробничих галузях (особливо у сільському господарстві) практично не відчувалася. Основним трудовим контингентом протягом усього періоду війни залишалися поляки. Власники багатьох місцевих підприємств вважали їх, на відміну від переселенців, більш надійними та досвідченими працівниками. Ще одна явна перевага полягала у тому, що поляки не підлягали призову до Вермахту. До того ж, частина роботодавців постійно нарікала на ментальну специфіку німецьких біженців, яка час від часу створювала певні труднощі у взаємній комунікації. Нарешті, через низьку частку чоловіків часто вельми скептично оцінювався і загальний трудовий потенціал контингенту [18, bl. 35-36].

Не дивно, що побутова дискримінація та умови життя негативно позначалися на трудовій мотивації багатьох переселенців. Це, в свою чергу, вело до зростання конфліктів з керуючими помістями, які отримували додатковий аргумент проти радянських німців, називаючи їх недисциплінованими працівниками. Почастішання таких випадків змусило окружне керівництво наприкінці літа 1944 р. звернути вже більш пильну увагу на зростання невдоволення серед переселенців та його першопричини. У підсумку після низки зустрічей з уповноваженими представниками радянських німців нацистські чиновники в цілому зійшлися на думці, що основна провина лежала все ж на поміщиках, котрі дозволяли неправильне поводження зі своїми новими робітниками [23, bl. 112].

Найбільш активні зусилля з покращення матеріального добробуту переселенців вживало керівництво СС, яке зіткнулось з рішучою протидією з боку чиновників окружного управління праці. Ті, в свою чергу, вважали будь-які претензії щодо розмірів заробітної плати для німців з СРСР необґрунтованими і апелювали до тарифів чинного законодавства [21, bl. 394]. Єдиним варіантом поліпшення матеріального становища переселенців залишалася виплата соціальної допомоги (Umsiedlerkreisfürsorge), гарантована постановою імперського намісника Грейзера від 13 червня 1944 р. Однак на низових рівнях місцевої адміністрації до інтерпретації тексту документа нерідко підходили по-своєму. Деякі чиновники взагалі категорично виступали проти призначення будь-яких соціальних виплат, які, на їхню думку, лише послаблювали у радянських німців мотивацію до роботи [18, bl. 40].

Радянські німці на підприємствах оборонно-промислового комплексу Німеччини

Поступове залучення німців з СРСР до трудової діяльності у промисловому секторі розпочалося вже наприкінці осені 1943 р. і значною мірою здійснювалося з ініціативи самих роботодавців. Так, одними з перших до Головного штабного управління Рейхскомісаріату у справах зміцнення німецької народності (Reichskommissariat für die Festigung deutschen Volkstums, RKFDV; далі – РКФДФ) у Берліні звернулися представники концерну «Hermann-Göring-Werke» з проханням виділити кілька радянських переселенців, які перебували у двох збірних таборах (Кіршберг і Вальдхорст) на території Вартегау, для роботи на металургійних підприємствах Зальцгіттера (Нижня Саксонія). Варто зазначити, що у даному випадку йшлося лише про тих етнічних німців, котрі раніше працювали на одному з заводів даного концерну у Дніпропетровську [24, bl. 40]. Втім, вони могли відправитися до Зальцгіттера лише після закінчення табірної реєстрації. Визначити необхідний для «Hermann-Göring-Werke» перелік осіб повинні були уповноважений від РКФДФ у Ліцманштадті (Лодзь) та колишній директор одного з філіалів біржі праці у Дніпропетровську [25, bl. 43]. Керівництво концерну у тісній співпраці з місцевою адміністрацією зобов'язалося забезпечити сім'ї своїх нових робітників житлом. Німці, що потрапили до списку, підлягали вселенню до одного з імпровізованих гуртожитків Лібенбурга, великі зали якого були розділені за допомогою дерев'яних перегородок на окремі кімнати [26, bl. 49]. Адміністративний контроль на місці здійснював головний фюрер СС і поліції «Мітте» [25, bl. 43]. Через затримки з реєстрацією по лінії ЕВЦ відправка цього невеликого, у кілька десятків людей, контингенту затягнулася до початку грудня 1943 р. [27, bl. 48].

Аналогічний принцип відбору робочої сили застосувала й фірма «Rheinmetall-Borsig AG». Її представників також цікавили деякі німецькі сім'ї з Дніпропетровська, які тимчасово перебували в одному зі збірних таборів на території Східних Судет. Ці переселенці були необхідні для роботи на

ковальсько-штампувальному виробництві у громаді Грос-Штоль. Багатьох з них особисто знав директор підприємства, оскільки майже два роки пропрацював уповноваженим представником Центрального торговельного товариства «Схід» (Zentralhandelsgesellschaft Ost) у Дніпропетровську. Керівництво підприємства також пообіцяло, що до середині грудня 1943 р. адміністрація Грос-Штоль зможе забезпечити німецькі сім'ї житлом [28, bl. 6].

Більш масового характеру набув відбір робочої сили для підприємств, котрі випускали продукцію для Люфтваффе. Так, одна з перших подібних вербовок була здійснена у районі Зольдау (Східна Пруссія), де до кінця грудня 1943 р. перебувало приблизно 5000 тисяч етнічних німців з СРСР. З них близько 65% після перевірки комісією ЕВЦ були віднесені до категорії «А». Відразу кілька підприємств (фірма «Messerschmidt» у Регенсбурзі, фірма «Espenlaub Flugzeugbau» в Вупперталі, авіакомпанія «Deutsche Lufthansa» у Берліні, «VDM-Luftfahrtwerke AG» у Франкфурті-на-Майні, «VDM-Luftfahrtwerke Steiermark GmbH» у Марбурзі-на-Драві та Випробувальний авіаційний інститут у берлінському районі Адлерсхоф) висловили бажання прийняти 1600 кваліфікованих робітників разом з їхніми родинами. До середини грудня 1943 р. на роботу зі Східної Пруссії вже було відправлено 493 переселенця [29, bl. 11].

З документів апарату РКФДФ відомо, що до кінця 1943 р. окремі групи радянських німців були задіяні і в інших галузях оборонної промисловості Німеччини. Так, у середині грудня підприємство «Einzelfelder Metallwerke AG» в імперській провінції Нідердонау, пов'язане з виробництвом артилерійських боєприпасів, отримало у розпорядження 201 особу [30, bl. 43]. Через деякий час туди прибуло ще 125 осіб [31, bl. 61].

У січні 1944 р. були видані директиви, які дозволяли обмежене використання переселенців, котрі раніше проживали у колоніях і займалися сільським господарством, в промисловому виробництві на території Генерал-губернаторства. У даному випадку малися на увазі передусім ті, хто був навчений будь-якій робочій професії або ремеслу. Також дозволявся набір радянських німців, тимчасово влаштованих з тих чи інших причин у сільськогосподарському секторі, до підрозділів заводської охорони (Werkschutz) [32, bl. 332].

На початку 1944 р. вербування радянських німців на підприємства авіаційної промисловості починає набувати вже більш системного характеру та інших масштабів, ніж раніше. Дефіцит робочої сили в індустрії Люфтваффе виявився настільки високим, що Імперське міністерство авіації (Reichsluftfahrtministerium, RLM; далее – РЛМ) розглядало переселенців мало не як останню надію на покращення ситуації [33, bl. 326]. На перших порах Міністерство плекало надії отримати у своє розпорядження приблизно 11000 робітників, а через деякий час ще 20000 [34, bl. 101]. До всього іншого, РЛМ домагалася особливих преференцій в питаннях вербування німців з СРСР,

бажаючи почати її якомога швидше і в обхід реєстраційних процедур по лінії ЕВЦ [35, bl. 331]. Позиція міністерського керівництва підкріплювалася одним вагомим аргументом: авіапромисловість несла відповідальність за виконання програми, пов'язаної зі зміцненням протиповітряної оборони. Додатково РЛМ гарантувало відсутність проблем з розміщенням і, отже, ефективним використанням нових переселенців у регіонах «старого рейху». Разом з тим Міністерство виражало чималу зацікавленість у працевлаштуванні кількох тисяч радянських німців на оборонних підприємствах, передислокованих на територію Вартегау, яка практично не піддавалася авіанальотам [33, bl. 326-327].

Попри наведені аргументи, Головне штабне управління РКФДФ вважало запити РЛМ занадто завищеними і спочатку намагалося уникати великих обіцянок щодо масового використання праці радянських німців на заводах, котрі випускали продукцію для Люфтваффе. Крім того, вищі чини СС займали безкомпромисну позицію у питанні працевлаштування біженців без їх попередньої фільтрації, оскільки це безпосередньо суперечило планам Гімлера і доктринальним засадам нацистської політики на анексованих територіях. Водночас керівництво РКФДФ допускало можливість використання переселенців (головним чином кваліфікованих працівників і лише на період війни) в оборонній промисловості, незалежно від їх реєстраційної категорії («О» або «А»), у будь-яких регіонах Німеччини [36, bl. 330]. Втім, завдяки своїй наполегливості РЛМ все ж домоглося певних результатів: на підставі циркуляру Гімлера від 20 січня 1944 р. йому було надано пріоритетне право на трудове вербування радянських німців по всій Німеччині. На практиці це означало, що представники відомства могли її здійснювати безпосередньо, без повідомлення місцевих відділів праці [37, bl. 186].

Тому у лютому 1944 р. в таборах на території Вартегау та Східної Пруссії відновився відбір переселенців для підприємств авіаційної промисловості. Напередодні вербувальної акції до згаданих регіонів прибув уповноважений представник від РЛМ [38, bl. 46].

Етнічні німці, які пройшли табірну вербовку, незабаром підлягали відправці залізничним транспортом до різних регіонів Німеччини. Напередодні від'їзду з табору кожен переселенець отримував відпускне свідоцтво (Entlassungsschein). Згідно з інструкцією, групи людей, закріплені за різними фірмами, розподілялися по різних вагонах. До кожної групи був приставлений супроводжуючий від підприємства. Для перевезення багажу виділялися окремі товарні вагони. Перед відправкою переселенці отримували також триденний пайок, за видачу якого відповідала залізнична адміністрація. Медичне обслуговування у дорозі здійснював медперсонал Німецького Червоного Хреста [39, bl. 58]. Необхідно також зазначити, що оперативний штаб головного управління у справах етнічних німців (Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi; далі – ФоМі) передавав в окружні управління СС і поліції персональні карти

переселенців категорії «А», оформлені комісіями ЕВЦ під час табірної фільтрації [40, bl. 52].

На першому етапі вербувальної акції Люфтваффе – з лютого по квітень 1944 року – до «старого рейху» було відправлено 4740 радянських німців, включаючи членів сімей [41, bl. 79]. Найчисельніші контингенти дісталися таким фірмам і підприємствам як: «I.G. Farbenindustrie AG» у Ландсберзі-на-Варті (242 особи), «Junkers Flugzeug Motorenwerke» у Фріцларі (252 особи), «Junkers Flugzeug- und Motorenbau» у Бад-Лангезальці (481 особа), «Buna-Werke GmbH» у Шкопау (390 осіб), «Kurt Peter Hensel» у Кеппельсдорфі (359 осіб), «Auto-Union Werk DKW» у Шкопау (538 осіб) та «Auto-Union Werk Siegmars» у Хемніці (839 осіб) [41, bl. 77-79]. У результаті вербування вже до травня 1944 р. з Вартегау на підприємства оборонного комплексу було вивезено більшість радянських німців, які володіли робочими професіями [37, bl. 186].

При відборі робочої сили у таборах ФоМі у багатьох випадках вербувальники, звичайно ж, намагалися враховувати рівень професійної компетенції. Однак через зростаючий брак робочих рук цей принцип працював не завжди. Так, у середині квітня 1944 р. окружна біржа праці у Бремені просила прислати для оборонних підприємств близько 500 осіб, погоджуючись працевлаштувати навіть некваліфікований персонал [42, bl. 5]. Для деяких роботодавців в силу специфіки їх виробництва був також важливий статевовіковий принцип. Наприклад, на початку квітня 1944 р. дирекція ткацької фабрики «Buntweberei Sulz GmbH» у Зульці відправила запит на вербування близько 200 молодих жінок [43, bl. 20].

Підприємства, котрі виконували замовлення Люфтваффе, зазвичай не мали можливостей забезпечити всі німецькі сім'ї індивідуальним житлом. Тому практично всіх переселенців доводилося розміщувати у робочих таборах (Arbeitslager) при фабриках та заводах. Так чи інакше, керівництво СС було змушене рахуватися з ситуацією, що склалася, проте наполягало на тому, щоб умови проживання німецьких сімей були більш-менш прийнятними [38, bl. 46]. На практиці ж дані вимоги виконувалися далеко не завжди. Радянські німці, які опинилися у цих таборах, зазвичай мало чим відрізнялися на тлі інших груп іноземних робітників (наприклад, тих же остарбайтерів). Загалом їхнє становище, особливо в сенсі забезпечення житлово-побутових умов, навряд чи можна вважати привілейованим. Нерідко залишали бажати кращого рівень харчування та санітарно-гігієнічні умови. Тому у деяких випадках переселенці були змушені звертатися до різних інстанцій (наприклад, до місцевих структур СС) зі скаргами на погані умови табірної проживання. Характерним прикладом є колективне звернення етнічних німців, які в кінці лютого 1944 р. опинилися на вже згаданій фабриці «Auto-Union Werk Siegmars» у Хемніці. Значна частина цього контингенту була розміщена у холодному бараці, розрахованому на 200 осіб, де раніше проживали військовополонені. Досить мізерним був і харчовий раціон. Крім того, сім'ї радянських німців не мали

можливості навіть регулярно митися. Тому автори цього звернення буквально благали відправити їх на яке-небудь інше виробництво [44, bl. 35].

Відправка радянських німців на різні промислові підприємства Німеччини тривала до кінця 1944 р. Однак її темпи помітно знизилися. Основна причина полягала у тому, що адміністрації низки регіонів вже не могли приймати у себе численні контингенти робітників через наплив сотень тисяч біженців із західних, а потім і східних територій Рейху [45, bl. 209].

Використання німецьких переселенців у галузях невиробничої сфери

Праця радянських німців знайшла досить широке застосування і у невиробничій сфері. Так, ще взимку 1944 р. адміністрація Вартегау дала вказівки про виявлення серед біженців лікарів, фармацевтів та медсестер, яких можна було б використати для якнайшвидшого налагодження медико-санітарного обслуговування збірних таборів [46, bl. 61]. Схожі запити надходили і з боку регіонального представника Націонал-соціалістичної служби з питань соціального забезпечення населення (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, NSV; далі – НСФ). Він припустив, що серед евакуйованих німців є жінки, котрі працювали на окупованих територіях в якості сестер милосердя в установах НСФ (дитсадках, будинках для людей похилого віку) або ж її дочірньої організації «Мати і дитя» (нім. «Mutter und Kind») [14, bl. 70].

Також у середині лютого 1944 р. в штабі РКФДФ на прохання керівництва нацистської партії було поставлено питання про прискорене навчання незаміжніх жінок і дівчат професіям, пов'язаним з соціальним обслуговуванням. Ініціатива НСДАП отримала зелене світло, однак, як і слід було очікувати, набирати дозволялося тільки тих, хто вже пройшов табірну фільтрацію [47, bl. 64]. Цей план був обумовлений наміром нацистської партії полегшити роботу своїх жіночих організацій, що відрядили значну частину свого персоналу на обслуговування німецьких біженців з СРСР (особливо дітей і хворих). Для початку передбачалося відібрати близько 200 жінок, яким в перспективі відводилася роль виховательок дитсадків, акушерок, вчительок тощо. Керувати процесом їхньої підготовки повинна була Націонал-соціалістична жіноча організація (Nationalsozialistische Frauenschaft) [48, bl. 69].

Брак кадрів у сфері соціального обслуговування переселенців спонукав нацистське керівництво до додаткових ініціатив. Зокрема, за більш активне вербування молодих дівчат з радянських німців з метою використання в якості виховательок дитсадків виступило ФоМі. Ця ідея отримала практично повне схвалення з боку інстанцій, бравших участь в її обговоренні. Набір дівчат на підготовчі курси (їх тривалість становила 1,2 року) мав носити добровільний характер і узгоджуватися з їхніми родинами. Право записатися на них отримували також молоді жінки, які вже відбували трудову повинність на будь-якому промисловому виробництві [49, bl. 127].

Більш виваженого підходу вимагало питання щодо працевлаштування переселенців, які мали педагогічну освіту. Як свідчать архівні матеріали, це спровокувало досить жваву дискусію між німецькими чиновниками різних відомств. Окрім цього в одному пункті всі вони мали повний консенсус: ключовим критерієм при прийнятті на викладацьку роботу мала стати політична благонадійність, інформацію про яку могло надати ЕВЦ [50, bl. 4].

Крім того, при відборі вчительських кадрів важливу роль грав рівень мовної компетентності, що дозволяв оцінити профпридатність для роботи у системі шкільної освіти Німеччини. У зв'язку з цим всі зареєстровані вчителі ділилися на три категорії. До першої відносилися ті, хто досконало володів німецькою мовою. До другої включалися переселенці, котрі потребували додаткової мовної та професійної підготовки. Нарешті, до третьої категорії зараховувалися особи, визнані абсолютно непридатними для роботи у сфері освіти [51, bl. 19]. Всі відібрані педагоги були зобов'язані пройти курси підвищення кваліфікації, де читалися лекції з політичної доктрини, расової теорії, еugenіки, історії та геополітики [52, bl. 54]. Але деякі переселенці звільнялися від їх відвідування. Наприклад, ті, які були на вчительських курсах, організованих Міністерством окупованих східних територій у 1942 р., і мали відповідні свідоцтва [53, bl. 68]. Також зі збірних таборів досить швидко могли бути випущені вчителі, чий професіоналізм і лояльність до нацистського режиму не викликали великих сумнівів [54, bl. 90; 55, bl. 97]. Подальше працевлаштування радянських німців у середній та старшій школі розглядалося як найбільш прийнятний варіант. Це, на думку деяких представників СС, нібито дозволило б краще адаптувати нових педагогів до освітніх та світоглядних стандартів нацистської Німеччини [52, bl. 54].

Доволі високий інтерес до використання вчителів з радянських німців проявила адміністрація Вартегау, яка до кінця грудня 1943 р. працевлаштувала частину з них у табірних і народних школах (Volksschulen). Щоправда, політична свідомість та професіоналізм багатьох педагогів піддавалися частій критиці. Однак, незважаючи на ці нарікання, у нацистських чиновників просто не було інших альтернатив: через постійні мобілізації до Вермахту на території округу не вистачало приблизно 360 шкільних вчителів [56, bl. 8]. У квітні 1944 р. потреба у викладацьких кадрах складала вже понад тисячу осіб. Її також планувалося вирішити за рахунок німецьких біженців з СРСР [57]. Виявлені серед них шкільні вчителі зазвичай проходили табірну фільтрацію у прискореному порядку [58, bl. 78].

Підготовка до навчання нових викладацьких кадрів була санкціонована розпорядженням штабу РКФДФ у грудні 1943 р. за погодженням з Імперським міністерством виховання. Однак в процесі реалізації плану виникли непередбачені складнощі, викликані типовим для бюрократії Третього рейху конфліктом компетентностей. Наприклад, адміністрація Вартегау зробила низку кроків, щоб поставити перепідготовку педагогів (як у політичному, так і в

професійному сенсі) повністю під свій контроль. Займатися цим процесом за дорученням гауляйтера Грейзера повинен був штурмбанфюрер СС Карл Гьотц [59, bl. 11]. Від адміністрації також послідувала заява про намір працевлаштувати радянських німців-вчителів на території округу, що у свою чергу суперечило планам РКФДФ, який планував їх відправляти (за деяким винятком) в інші регіони Німеччини [60, bl. 19]. Проблему іншого характеру представляло вербування переселенців на оборонні підприємства, що набирало темпи. Під нього через брак робочих рук могли потрапити і представники інтелігенції. Тому в апараті СС наполягали на проведенні якнайшвидшої реєстрації всіх викладачів [61, bl. 14].

Окрему увагу було приділено налагодженню підготовки молодих учительських кадрів для сільських громад. Це завдання покладалося на створений на початку 1944 р. Педагогічний інститут у Лютбрандау (Любранець), директором якого став вже згаданий Гьотц. Даний навчальний заклад був утворений у результаті об'єднання двох педучилищ, евакуйованих з Пришиба (Запорізька область) та Зельца (Одеська область). Тому незабаром після вступу на посаду Гьотц оголосив, що новий інститут буде шанувати та оберігати традиції німецьких колоністів півдня України (так званих «німців Причорномор'я»). Як писала у квітні 1944 р. «Litzmannstädter Zeitung», для Вартегау сільські вчителі значили більше, ніж просто вихователі молоді – їм відводилася роль поводитирів культури у селянському середовищі [57].

Певну кількість радянських німців прагнули також отримати у своє розпорядження деякі воєнізовані організації Німеччини, чия сфера діяльності була тісно пов'язана із забезпеченням господарських і транспортних потреб збройних сил Німеччини. Зокрема, помітних зусиль у цьому напрямку докладав Німецький робітничий фронт (Deutsche Arbeitsfront, DAF; далі – ДАФ). У квітні 1944 р. його керівництво мало намір використати частину переселенців на території Бранденбургу на роботах зі зведення тимчасового житла (Behelfsheimen) для потерпілого від авіанальотів міського населення. Брак кваліфікованих робітників (багато з них на той момент вже відбули на підприємства оборонної промисловості) вербувальники ДАФ часом намагалися компенсувати за рахунок селянських сімей, викликавши тим самим рішучу протидію з боку керівних чинів СС [62, bl. 169]. З архівних джерел також відомо, що влітку 1944 р. ДАФ збирався продовжити вербування радянських німців для працевикористання в інших регіонах Німеччини [63, bl. 5; 64, bl. 10; 65, bl. 11]. Крім того, у травні 1944 р. певна кількість переселенців відбула у розпорядження «Транспортного корпусу Шпеєра» (Transportkorps Speer), що входив у підпорядкування Організації Тодта (Organisation Todt). Згідно з попередньо встановленим лімітом, їх чисельність повинна була скласти не менше 1500 осіб [66, bl. 182].

* * *

Таким чином, німецькі біженці з СРСР в умовах оголошеної тотальної війни закономірно стали частиною трудових ресурсів Третього рейху. Найбільша їх кількість виявилася сконцентрована у сільськогосподарському та промисловому секторах економіки. При цьому переміщення основної маси переселенців на територію Вартегау було обумовлено не об'єктивними потребами регіону у додатковій робочій силі, а геополітичними планами нацистського керівництва. Але такий підхід створював практично тупикову ситуацію: повністю працевлаштувати новий німецький контингент навіть в якості сільгоспробітників без масштабних депортацій польського населення (подібний сценарій загрожував обернутися занадто серйозними не лише економічними, а й політичними наслідками) виявилось практично нереально. Ще однією серйозною перешкодою став жорсткий прагматизм багатьох роботодавців (передусім керівників великих сільгоспідприємств), котрі нерідко саботували директиви щодо вербування та преференцій радянських німців. Водночас спроби окремих регіонів Німеччини компенсувати гострий брак людських ресурсів у сільському господарстві за рахунок прибулих біженців не увінчалися успіхом. Їх сподівання розбилися об закостенілу позицію Гімлера та його оточення, які не бажали виходити за рамки концепції використання німецьких переселенців і пов'язаних з нею бюрократичних механізмів. Певних поступок змогли домогтися лише чиновники, котрі відстоювали інтереси оборонно-промислового комплексу Німеччини. Характеризуючи фактичне становище радянських німців у системі соціально-трудова відносин нацистської Німеччини, необхідно зазначити наступне: більшість з них (навіть ті, хто встигли натуралізуватися) значною мірою були зведені до рівня іноземної робочої сили, про що особливо наочно свідчать їхні взаємини з роботодавцями та умови проживання.

Список використаних джерел та літератури

1. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. М.: РОССПЭН, 2002. 896 с.
2. Antons J.-H. Fluchtins "Dritte Reich". Wie Osteuropäer Schutzim NS-Staatsuchten (1943–1945). *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*. 14 (2017), H. 2. S. 231-257.
3. Bamm P. Der große Kriegstreck 1944. *Ostdeutscher Beobachter*. № 201 (23. Juli 1944).
4. Gerlach H. Rußlanddeutsche Umsiedlung 1943/44 nach Westpreußen und dem Wartheland. *Westpreußen-Jahrbuch* 29. 1979. S.145-154.
5. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart, 1983. 257 s.
6. Strippel A. NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939-1945). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2011. 370 s.
7. Bosch A., Lingor J. Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944. Stuttgart: Landsmannschaft der Dt. aus Russland, 1990. 573 s.

8. Bundesarchiv Berlin (далі – BAB). R 186/3. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Einwandererzentralstelle, Leiter, Litzmannstadt, den 27.1.44, Betr.: Schleusung volksdeutscher Umsiedler aus Russland (Neu- und Zusammenfassung der Anordnungen Nr. 204 und 214 sowie sämtlicher diesbezüglicher Vermerke und Richtlinien des Abteilungsleiters II und des Sonderbeauftragten des Reichsministers des Innern, sowie sie nicht im Nachstehenden angeführt sind), gez. v. Malsen, SS-Obersturmbannführer (посторінкова пагінація відсутня).
9. BAB. R 49/2407. Abschrift!, An den Reichsführer-SS, Persönlicher Stab, Berlin SW 11, Prinz Albrecht-Str. 8, 8.1.44, Vorgang: Ansetzung der aus Rußland zurückgeführten Deutschen, Bezug: Fundspruch und fernmündliche Weisung vom 7.1.44, Der Chef des Stabshauptamtes, gez. Greifelt, SS-Gruppenführer u. Generalleutn. d. Pol. Bl. 68.
10. BAB. R 49/2407. Amt II – Dr. B/Er., Berlin, den 21. April 1944, Vermerk über eine Besprechung mit Oberregierungsrat Dr. Häussler. Bl. 173.
11. BAB. R 49/671. Abschrift, Der Gauleiter und Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Az.: P 69/44, Posen, den 11. Januar 1944, Anordnung!, a) an sämtliche Kreisleiter, b) an sämtliche Landräte, Betr.: Sofortaktion zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Greiser. Bl. 6-10.
12. BAB. R 49/671. Abschrift, Der Reichsstatthalter des Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 18. Januar 1944, An sämtliche Kreisleiter, Landräte, Leiter der Ansiedlungsstäbe bzw. Aussenstellen, Betr.: Gaueinheitliche Richtlinien für die Einsetzung von Schwarzmeerdeutschen, Bezug: 1. Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 26.
13. Sch. W. Unser Treck im Herbst und Winter 1943/44. *Heimatbuch der Deutschen aus Russland*. Stuttgart, 1966. S. 35-42.
14. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter des Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 13. März 1944, Kaiserring 13, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Zehnte Durchführungsbestimmungen zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 70-74.
15. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Gauarbeitsamt, VA 560/5470, Posen, den 11. Februar 1944, Runderlaß 5/6, An die Herren Leiter der Arbeitsämter, im Bezirk, Betr.: Ansetzung der Schwarzmeerdeutschen im Reichsgau Wartheland, Im Auftrage: gez. Kendzia, Beglaubigt: gez. Tengler. Bl. 68.
16. BAB. R 49/3041. Der Gauleiter und Reichsstatthalter des Reichsgau Wartheland, Posen, 21. März 1944, An sämtliche Kreisleiter und Landräte, Betr.: Schaffung von weiteren Unterbringungsmöglichkeiten für Schwarzmeerdeutsche, gez. Greiser, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 81.
17. Madajczyk C. Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945. Berlin, 1987. 513 s.
18. BAB. R 59/47. Abschrift von Abschrift, Fragen des Arbeitseinsatzes bei Russlanddeutschen, Posen, den 30.10.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 35-40.
19. BAB. R 59/47. NSDAP Kreisleitung, Konin, Der Kreisleiter, Konin, den 10.6.44, Gi/Er., An die Ortsgruppenleiter des Kreises, Bürgermeister und Amtskommissare des Kreises, Konin, Betr.: Ansetzung der Russlanddeutschen, Kreisleiter. Gissibl Kreisleiter. Bl. 18-20.
20. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 31. Januar 1944, Kaiserring 13, Ruf: 4525, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe und Außenstellen, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 66-67.
21. BAB. R 49/2409. I-1/1-8, Dr. St/Hy, Schweiklberg, den 15. August 1944, Vermerk, Betr.: Stimmung und Betreuung der Russlanddeutschen im Warthegau, Bezug: 1. Besprechung mit SS-Staf. Streit und Dr. Wolfrum am 7.8.44, 2. Besprechung mit SS-Staf. Ehlich am 9.8.44, 3. Besprechung mit SS-Staf. Hübner, RA Berns, Besuch der Ansiedlungsstäbe Grätz und Kosten sowie einiger russlanddeutscher Umsiedler am 6. Und 8.8.44. Bl. 394-395.

22. Neufeld J. Die Flucht – 1943-46. *Mennonite Life*. January, No. 1 (1951). P. 8-15.
23. BAB. R 49/2620. Az.: I-1/1-8, Schr/M, Schweiklberg, den 16. August 1944, Vorgang. Einsatz von Rußlanddeutschen im Landkreis Kolmar/Warthegeau, Vermerk. Bl. 112.
24. BAB. R 49/1328. Litzmannstadt, 23. Oktober 1943, Amt II – Al/Mm., Vorgang: Einsatz von Volksdeutschen aus Sowjet-Russland bei den H. G. Werken in Salzgitter, Bezug: Besprechung mit den Gefolgschaftsführern Herren Woortmann und Hoppe von den H. G. Werken Salzgitter im Stabshauptamt, Berlin, am 19.10.1943, An den Höheren SS- u. Polizeiführern Mitte, Beauftragter des Reichskommissars f. d. F. d. V., Ilsenburg/Harz, Schloss. Bl. 40.
25. BAB. R 49/1328. Amp II, Berlin, den 19. Oktober 1943, II/1 Dr. B./Ro., Vermerk über eine Besprechung mit den Gefolgschaftsführern Woortmann und Hoppe von den Hermann-Göring-Werken, Salzgitter, Vorgang: Einsatz von Volksdeutschen aus Sowjet-Rußland bei den Hermann-Göring-Werken in Salzgitter. Bl. 43.
26. BAB. R 49/1328. Der höhere SS- und Polizeiführer Mitte, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung Deutschen Volkstums, Ilsenburg, 18.11.43, Betr.: Einsatz von Volksdeutschen aus Sowjet-Rußland bei der Aktiengesellschaft für Bergbau- Hüttenbedarf der Reichswerks „Hermann Göring“, Salzgitter, Bezug: Dort. Schreiben vom 25.10.43 – II – I – 3/1 – 2 – Fö/La, Anlg.: 1, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Berlin-Halensee, Kurfürstendamm 140, SS-Untersturmführer. Bl. 49.
27. BAB. R 49/1328. Litzmannstadt, den 1.12.43, Amt II – Wa/Eh, Betr.: Überstellung von Umsiedlern nach dem Lager Liebenburg-Salzgitter-Hermann Göring-Werke, An die Transportabteilung des Lagers Kirschberg. Bl. 48.
28. BAB. R 49/1324. Presswerk Ost, Gross – Stohl, den 27. November 1943, An den Gauleiter und Statthalter im Sudetengau als Beauftragter des Reichskommissar f. d. F. d. V., Fulnek, Schloss, Betr. Umsiedlung von Volksdeutschen und Einsatz im unserem Betrieb, Rheinmetall Borsig A. G., Presswerk Ost, Sross-Stohl, Der Leiter der Betr. techt. Verwaltung. Bl. 6.
29. BAB. R 49/1337. Amt II – Al/Ro, Berlin, den 21. Dez. 1943, Aktenvermerk, Betrifft: Arbeitseinsatz von Rd-Umsiedlern aus dem Bereich der Einsatzführung Soldau zu Betrieben der Luftwaffe. Bl. 11.
30. BAB. R 49/1326. Fernschrift, HSSPF, Wien, Nr. 640, 13.12.43, An den Reichskommissar f. d. F. d. V., Stabshauptamt, Amt Roem. 2, Außenstelle Litzmannstadt, Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, Betr.: Arbeitseinsatz von Umsiedlerherdstellen bei den Enzesfelder-Mettalwerken. Bl. 43-44.
31. BAB. R 49/1326. Ref. I c, Az. I/c/25-Th/Rie. – 11.1.44, Litzmannstadt, den 11.1.44, Vermerk, Betr.: Überstellung nach Enzesfeld-Lindabrunn/Niederdonau. Bl. 61.
32. BAB. R 49/2516. Az. 103 Gr. Z/M/Hz Br. Nr. 10624/43, Litzmannstadt, An alle W. Betriebe und Industriebeauftragten, Betr.: Einsatz von russlanddeutschen Kräften, Im Entwurf gezeichnet: v. Winterfeld, Oberst und Kommendeur. Bl. 332-333.
33. BAB. R 49/2516. Abschrift, Einschreiben, Rüstungskommando Litzmannstadt, Litzmannstadt, den 9.2.1944, Straße d. 8. Armee 84-86, Az.: 66h18 Nr. 513/44, Dr. E/F, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Außenstelle Litzmannstadt, Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, Betr.: Gesamtarbeitseinsatzlage im Raume von Litzmannstadt, gez. Schlee, Oberst und Kommandeur. Bl. 326-327.
34. BAB. R 49/2407. Der Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, ORR. Dr. Bethge, Schweiklberg, post Vilshofen/Ndb., 4. Februar 1944, An SS-Obersturmbannführer Brückner, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle, Templin/Uckermark, Lager, gez. Dr. Bethge. Bl. 101.
35. BAB. R 49/2516. Rüstungs-Kommando Litzmannstadt, Litzmannstadt, den 14. Januar 1944, Strasse der 8. Armee 84-86, Fernsprecher 197-50 (Sammelnummer), Az. 66h23, Briefb.-Nr. 44, Dr. E/Fg, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt,

- Außenstelle L-stadt, Litzmannstadt, Ad. Hitlerstr. 119, Betr.: Arbeitseinsatz von Rußland-Deutschen. Bl. 331.
36. BAB. R 49/2516. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause der Vomi, 17. Januar 1944, Amt II – Al/Ro., Betr.: Arbeitseinsatz von rußlanddeutschen Umsiedlern, Bezug: Ihr Schreiben vom 14.1.1944. Az.: 66 h 23 44, Dr. E/F, An das Rüstungs-Kommando, Litzmannstadt, Straße der 8. Armee 84-86, Bl. 330.
37. BAB. R 49/2407. Der Reichskommissar f. d. Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Schweiklberg, post Vilshofen/Ndby., den 18. Mai 1944, II – 3/1 – 2/13 – Dr. B/La., Vorgang: Einsatz von Umsiedlern im Altreich, Anlagen: 1 Aufstellung, An die Beauftragten RKF. in Berlin, Fulnek, Kassel, Wiesbaden, Dresden, Metz, Stuttgart, Nürnberg, München, Stettin, Düsseldorf, Hamburg, Wien, Kattowitz, Breslau. Bl. 186.
38. BAB. R 49/1337. Der Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Schweiklberg, Post Vilshofen/Ndb., den 28. Februar, 1944, Kurfürstendamm 140-142, Fernsprecher: Sammelnummer 97 78 91 u. 96 39 91, II – I – 3/1 – 3 – Dr. B/La., Vorgang: Einsatz von Rußlanddeutschen in Luftwaffenbetrieben, Bezug: Mein Runderlaß vom 20.1.44, II – I – 3/1 – 3 – Abs. IV, An die Höheren SS- und Polizeiführer in Berlin, Ilsenburg/Harz, Dresden, Kassel, gez. Dr. Bethge. Bl. 46.
39. BAB. R 49/1337. Ref. I c, Az. I/c/25 Th/Le. v. 24.2.44, Litzmannstadt, den 24.2.44, Vermerk, Betr.: Aktion Luftfahrtindustrie. Bl. 58.
40. BAB. R 49/1337. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause Vomi, 25. Februar 1944, Amt II – Al/Ro., Betrifft: Überstellung des Karteimaterials für Umsiedler, die zum Arbeitseinsatz in das Altreich überstellt worden sind, Angaben: Listen, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Karteiverbindungstelle, Litzmannstadt, Holzstraße 88. Bl. 52.
41. BAB. R 49/1337. Überstellungen Aktion (Schlie), 30. August 1944. Bl. 77-79.
42. BAB. R 49/1333. Arbgau 40 Litzm, Gauarba Bremen, Wir bitten um Weiterleitung an den Herrn Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Außenstelle Litzmannstadt, Litzmannstadt, Fs. Nr. 24, Bremen, den 13.4.1944, Betrifft: Einsatz volksdeutscher Familien im Gau Weser-Ems, Vorgang: Ihr Fernschreiben vom 7.4.44 Roem. 2 Al/Ro. Bl. 5.
43. BAB. R 49/1325. Amt II, II – I – 3/1 – Fö/Er, Schweiklberg, den 6. April 1944, Vermerk für den Herrn Oberregierungsrat Dr. Bethge, Berlin. Bl. 20.
44. BAB. R 49/1337. Übersetzung aus dem Russischen, Heil Hitler!, Litzmannstadt Mittelstelle Adolf-Hitlerstr. 119, Reichskommissariat, Chemnitz in Sachsen Annabergstr. 294, Reichels Neue Welt, d. 1.III.44, Auto-Union Werk Siegmars, Litzmannstadt, am 14.4.44, Urschr. an das Stabshauptamt zu Hd. Herrn Albruschat, mit der Bitte um zuständige Bearbeitung weitergeleitet, gez. Nohlen, SS-Hauptsturmführer (F) und Inspekteur. Bl. 35.
45. BAB. R 49/1328. Schweiklberg, Post Vilshofen/Ndby, 1. Oktober 1944, I – 3/1 – 2/1 – Dr. B/La., Vorgang: Einsatz von Umsiedlern, Volksdeutschen und Deutschstämmigen in der Landwirtschaft, An den Höheren SS- und Polizeiführer Mitte, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Ilsenburg/Harz, Schloß. Bl. 209.
46. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 25.2.44, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Neunte Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 61-62.
47. BAB. R 49/2546. Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Az.: I-1/1-8 Schr/M, Schweiklberg, den 25.2.1944, Vorgang: Ausbildung von rußlanddeutschen Umsiedlerinnen zu sozialen Berufen, Bezug: Ihr Schreiben vom 9.2.44 – Die Reichsfrauenführerin, An die Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Reichsleitung,

- Berlin W 35, Derfflingerstraße 21, Der Chef des Stabshauptamtes, Greifelt, SS-Obergruppenführer und General der Polizei. Bl. 63-64.
48. BAB. R 49/2546. Amt I, Berlin, den 8.2.44, Vermerk zur Tagesmeldung vom 8.2.44, Zu Punkt 6, An 1. SS-Obergruppenführer Greifelt, 2. Amt I, Dienststelle Schweiklberg. Bl. 69.
49. BAB. R 49/2407. Amt II, Berlin, den 8. März 1944, Vermerk über eine Besprechung über Einsatz von Russlanddeutschen Lehrern und Frauen der Lehrstellenvermittlung, Anwesende: SS-Sturmabführer Dr. Puls (Volksdeutsche Mittelstelle), Oberstammführer Birkhold (Reichsjugendführung), Albruschat, ORR Dr. Bethge. Bl. 127-128.
50. BAB. R 49/810. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, 17. Januar 1944, Amt II – Schl./Ro., Betr.: Übernahme von Umsiedlern aus Rußland in den öffentlichen Dienst, Bezug: Hiesiges Entwurfsschreiben vom 7.12.43 und Ihr Schreiben vom 5.1.44, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt – Amt II, Berlin – Halensee, Kurfürstendamm 140. Bl. 4.
51. BAB. R 49/810. Amt II, II – I – 3/1 – 7/17 – Schl./La., Schweiklberg, den 7. Februar 1944, Vermerk für Amt I, Vorgang: Einsatz rußlanddeutscher Lehrer, Albruschat, b. Reichskommissar f. d. F. d. V., Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle, Litzmannstadt, Adolf Hitler Str. 119, zur Kenntnis. Bl. 19.
52. BAB. R 49/810. Litzmannstadt, den 2.12.43, Aktenvermerk für das Stabshauptamt II, Betrifft: Hochschullehrer aus Rußland, Volksschullehrer aus Rußland, Studenten und Abiturienten aus Rußland, Az.: F/n Ad/Kr. v. 2.12.43, Der Leiter des Einsatzstabes i. V., gez. Hangel, SS-Sturmabführer (F) und Stabsführer. Bl. 54.
53. BAB. R 49/810. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, 3. März 1944, Amt II – Schl./Ro., Betrifft: Rußlanddeutsche Lehrkräfte, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt – Amt II, z. Hd. v. Herr ORR. Dr. Bethge, Schweiklberg, Post Vilshofen/Ndb. Bl. 67-68.
54. BAB. R 49/810. Der Regierungspräsident, A. Z.: II A – V. u. H., Litzmannstadt, den 18. Januar 1944, Garten-Straße Nr. 15, Fernruf 254-50-59, An den Herrn Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, z. Hdn. des Herrn Reg. Oberinsp. Schliwa, in Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Strasse 119, Betr.: Die russlanddeutsche Lehrerin Nina Dienke Lager Litzmannstadt, Kurfürstenstrasse 18. Bl. 90.
55. BAB. R 49/810. Der Regierungspräsident, A. Z.: II A – V. u. H., Litzmannstadt, den 18. Januar 1944, Garten-Straße Nr. 15, Fernruf 254-50-59, An den Herrn Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, z. Hdn. des Herrn Reg. Oberinsp. Schliwa, in Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Strasse 119, Betr.: Den russlanddeutschen Lehrer Heinrich Dyk, Lager Waldhorst. Bl. 97.
56. BAB. R 49/810. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause der Vomi, 26. Februar 1944, Amt II – Schl./Ro., Anlagen: 2 Entwürfe, Betrifft: Rußlanddeutsche Lehrkräfte, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt – Amt II, z. Hd. v. Herr ORR. Dr. Bethge, Schweiklberg, Post Vilshofen/Ndb. Bl. 8-9.
57. Eigene Lehrbildungs-Anstalt für die Schwarzmeerdeutschen //Litzmannstädter Zeitung. № 93 (2 April 1944).
58. BAB. R 49/810. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, 29. Januar 1944, Amt II – Schl./Ro., Betrifft: Einsatz rußlanddeutscher Umsiedler-Lehrkräfte, Bezug: Ihre Schreiben vom 18., 22. und 27.1.1944, An den Herrn Regierungspräsidenten Abteilung Erziehung und Volksbildung, z. Hd. v. Herrn Regierungsrat Gassmann, Litzmannstadt, Gartenstraße Nr. 15. Bl. 78.
59. BAB. R 49/810. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause der Vomi, 25. Februar 1944, Amt II – Schl./Ro., Entwurf, Betrifft: Rußlanddeutsche Lehrkräfte, An den Reichsstatthalter des Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, Kaiserring 13. Bl. 11.

60. BAB. R 49/810. Amt II, II – I – 3/1 – 7/17 – Schl/La., Schweiklberg, den 7. Februar 1944, Vermerk für Amt I, Vorgang: Einsatz rußlanddeutscher Lehrer, Albruschat, b. Reichskommissar f. d. F. d. V., Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle, Litzmannstadt, Adolf Hitler Str. 119, zur Kenntnis. Bl. 19.
61. BAB. R 49/810. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause der Vomi, 25. Februar 1944, Amt II – Al./Ro., Betrifft: Arbeitseinsatz von Umsiedlern im Befehlsbereich des Beauftragten in Kattowitz, Bezug: Dienstreise des Angestellten Herbst vom 15. Bis 23.2.44, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt – Amt II, z. Hd. v. Herr ORR. Dr. Bethge, Schweiklberg, Post Vilshofen/Ndb. Bl. 13-14.
62. BAB. R 49/2407. Amt II – Dr. B/Er., Litzmannstadt, den 18. April 1944, Besprechung mit DAF-Frontführer Dauher und Sachbearbeiter Albruschat. Bl. 169.
63. BAB. R 49/1321. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause der Volksd. Mittelstelle, 5. Juli 1944, Amt II – Al./Ro., Betrifft: Arbeitseinsatz von Umsiedlern bei der Deutschen Arbeitsfront, Bauhilfe, Königsberg (Pr.), Bezug: Ihr letztes Fernschreiben vom 28.6.1944, Nr. 243, An Höheren SS- und Polizeiführer Nordost, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Königsberg (Pr.), Steindamm 7. Bl. 5.
64. BAB. R 49/1321. Der Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Amt II – Al./Ro., Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause der Volksd. Mittelstelle, 1. Juli 1944, Kurfürstendamm 140-142, Fernsprecher: Sammelnummer 97 78 91 u. 96 39 91, Fernschreiben! An den Beauftragten des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Fulnek (Sudetenland), Schloß, Stabshauptamt, I. A.: Albruschat. Bl. 10.
65. BAB. R 49/1321. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause der Volksd. Mittelstelle, 1. Juli 1944, Amt II – Al./Ro., Fernschreiben!, An den Höheren SS- und Polizeiführer Main, Beauftragter des RK. f. d. F. d. V., Nürnberg, Ernst v. Rath-Allee 24, Stabshauptamt, I. A.: Albruschat. Bl. 11.
66. BAB. R 49/2407. Berlin, den 13. Mai 1944, Dr. B/Er., Vermerk über eine Besprechung mit Sturmführer Wrede vom Transportkorps Speer, Vorgang: Einsatz von russlanddeutschen gewerblichen Kräften beim Transportkorps Speer. Bl. 182.

References

1. Polyan, P.M. (2002). *Zhertvy dvukh diktatur. Zhizn', trud, unizhenie i smert' sovetskikh voennoplennykh i ostarbayterov na chuzhbine i na rodine*. Moskva: ROSSPEN. [In Russian].
2. Antons, J.-H. (2017). Flucht ins "Dritte Reich". Wie Osteuropäer Schutz im NS-Staat suchten (1943–1945). *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, 14, H. 2, s. 231-257. [In German].
3. Bamm, P. (1944). Der große Kriegstreck 1944. *Ostdeutscher Beobachter*. 23. Juli 1944, № 201.
4. Gerlach, H. (1979). Rußlanddeutsche Umsiedlung 1943/44 nach Westpreußen und dem Wartheland. *Westpreußen-Jahrbuch* 29, s. 145-154. [In German].
5. Fleischhauer, I. (1983). *Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion*. Stuttgart. [In German].
6. Strippel, A. (2011). *NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939-1945)*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag. [In German].
7. Bosch A., Lingor J. (1990). *Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944*. Stuttgart: Landsmannschaft der Dt. aus Russland. [In German].
8. Bundesarchiv Berlin (BAB). R 186/3. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Einwandererzentralstelle, Leiter, Litzmannstadt, den 27.1.44, Betr.: Schleusung volksdeutscher Umsiedler aus Russland (Neu- und Zusammenfassung der Anordnungen Nr. 204 und 214 sowie sämtlicher diesbezüglicher Vermerke und Richtlinien des Abteilungsleiters II und des

- Sonderbeauftragten des Reichsministers des Innern, sowie sie nicht im Nachstehenden angeführt sind), gez. v. Malsen, SS-Obersturmbannführer (without pagination). [In German].
9. BAB. R 49/2407. Abschrift!, An den Reichsführer-SS, Persönlicher Stab, Berlin SW 11, Prinz Albrecht-Str. 8, 8.1.44, Vorgang: Ansetzung der aus Rußlandzurückgeführten Deutschen, Bezug: Fundspruch und fernmündliche Weisung vom 7.1.44, Der Chef des Stabshauptamtes, gez. Greifelt, SS-Gruppenführer u. Generalleutn. d. Pol. Bl. 68. [In German].
 10. BAB. R 49/2407. Amt II – Dr. B/Er., Berlin, den 21. April 1944, Vermerk über eine Besprechung mit Oberregierungsrat Dr. Häußler. Bl. 173.[In German].
 11. BAB. R 49/671.Abschrift, Der Gauleiter und Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Az.: P 69/44, Posen, den 11. Januar 1944, Anordnung!, a) an sämtliche Kreisleiter, b) an sämtliche Landräte, Betr.: Sofortaktion zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Greiser. Bl. 6-10. [In German].
 12. BAB. R 49/671.Abschrift, Der Reichsstatthalter des Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 18. Januar 1944, An sämtliche Kreisleiter, Landräte, Leiter der Ansiedlungsstäbe bzw. Aussenstellen, Betr.: Gaueinheitliches Richtlinien für die Einsetzung von Schwarzmeerdeutschen, Bezug: 1. Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 26. [In German].
 13. Sch., W. (1966). Unser Treck im Herbst und Winter 1943/44. *Heimatsbuch der Deutschen aus Russland*. Stuttgart. s. 35-42. [In German].
 14. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter des Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 13. März 1944, Kaiserring 13, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Zehnte Durchführungsbestimmungen zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 70-74. [In German].
 15. BAB. R 49/3041.Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Gauarbeitsamt, VA 560/5470, Posen, den 11. Februar 1944, Runderlaß 5/6, An die Herren Leiter der Arbeitsämter, im Bezirk, Betr.: Ansetzung der Schwarzmeerdeutschen im Reichsgau Wartheland, Im Auftrage: gez. Kendzia, Beglaubigt: gez. Tengler. Bl. 68. [In German].
 16. BAB. R 49/3041.Der Gauleiter und Reichsstatthalter des Reichsgau Wartheland, Posen, 21. März 1944, An sämtliche Kreisleiter und Landräte, Betr.: Schaffung von weiteren Unterbringungsmöglichkeiten für Schwarzmeerdeutsche, gez. Greiser, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 81. [In German].
 17. Madajczyk, C. (1987). *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945*. Berlin. [In German].
 18. BAB. R 59/47. Abschrift von Abschrift, Fragen des Arbeitseinsatzes bei Russlanddeutschen, Posen, den 30.10.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 35-40. [In German].
 19. BAB. R 59/47. NSDAP Kreisleitung, Konin, Der Kreisleiter, Konin, den 10.6.44, Gi/Er., An die Ortsgruppenleiter des Kreises, Bürgermeister und Amtskommissare des Kreises, Konin, Betr.: Ansetzung der Russlanddeutschen, Kreisleiter. Gissibl Kreisleiter. Bl. 18-20. [In German].
 20. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 31. Januar 1944, Kaiserring 13, Ruf: 4525, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe und Außenstellen, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 66-67. [In German].
 21. BAB. R 49/2409. I-1/1-8, Dr. St/Hy, Schweiklberg, den 15. August 1944, Vermerk, Betr.: Stimmung und Betreuung der Russlanddeutschen im Warthegau, Bezug: 1. Besprechung mit SS-Staf. Streit und Dr. Wolfrum am 7.8.44, 2. Besprechung mit SS-Staf- Ehlich am 9.8.44, 3. Besprechung mit SS-Staf. Hübner, RA Berns, Besuch der Ansiedlungsstäbe Grätz und Kosten sowie einiger russlanddeutscher Umsiedler am 6. Und 8.8.44. Bl. 394-395. [In German].

22. Neufeld, J. (1951). Die Flucht – 1943-46. *Mennonite Life*. January, 1, s. 8-15. [In German].
23. BAB. R 49/2620. Az.: I-1/1-8, Schr/M, Schweiklberg, den 16. August 1944, Vorgang. Einsatz von Rußlanddeutschen im Landkreis Kolmar/Warthegeau, Vermerk. Bl. 112. [In German].
24. BAB. R 49/1328. Litzmannstadt, 23. Oktober 1943, Amt II – Al/Mm., Vorgang: Einsatz von Volksdeutschen aus Sowjet-Russland bei den H. G. Werken in Salzgitter, Bezug: Besprechung mit den Gefolgschaftsführern Herren Woortmann und Hoppe von den H. G. Werken Salzgitter im Stabshauptamt, Berlin, am 19.10.1943, An den Höheren SS- u. Polizeiführern Mitte, Beauftragter des Reichskommissars f. d. F. d. V., Ilsenburg/Harz, Schloss. Bl. 40. [In German].
25. BAB. R 49/1328. Amp II, Berlin, den 19. Oktober 1943, II/1 Dr. B./Ro., Vermerk über eine Besprechung mit den Gefolgschaftsführern Woortmann und Hoppe von den Hermann-Göring-Werken, Salzgitter, Vorgang: Einsatz von Volksdeutschen aus Sowjet-Rußland bei den Hermann-Göring-Werken in Salzgitter. Bl. 43. [In German].
26. BAB. R 49/1328. Der höhere SS- und Polizeiführer Mitte, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung Deutschen Volkstums, Ilsenburg, 18.11.43, Betr.: Einsatz von Volksdeutschen aus Sowjet-Rußland bei der Aktiengesellschaft für Bergbau- Hüttenbedarf der Reichswerks „Hermann Göring“, Salzgitter, Bezug: Dort. Schreiben vom 25.10.43 – II – I – 3/1 – 2 – Fö/La, Anlg.: 1, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Berlin-Halensee, Kurfürstendamm 140, SS-Untersturmführer. Bl. 49. [In German].
27. BAB. R 49/1328. Litzmannstadt, den 1.12.43, Amt II – Wa/Eh, Betr.: Überstellung von Umsiedlern nach dem Lager Liebenburg-Salzgitter-Hermann Göring-Werke, An die Transportabteilung des Lagers Kirschberg. Bl. 48. [In German].
28. BAB. R 49/1324. Presswerk Ost, Gross – Stohl, den 27. November 1943, An den Gauleiter und Statthalter im Sudetengau als Beauftragter des Reichskommissar f. d. F. d. V., Fulnek, Schloss, Betr. Umsiedlung von Volksdeutschen und Einsatz im unserem Betrieb, Rheinmetall Borsig A.G., Presswerk Ost, Sross-Stohl, Der Leiter der Betr. techt. Verwaltung. Bl. 6. [In German].
29. BAB. R 49/1337. Amt II – Al/Ro, Berlin, den 21. Dez. 1943, Aktenvermerk, Betrifft: Arbeitseinsatz von Rd-Umsiedlern aus dem Bereich der Einsatzführung Soldau zu Betrieben der Luftwaffe. Bl. 11. [In German].
30. BAB. R 49/1326. Fernschrift, HSSPF, Wien, Nr. 640, 13.12.43, An den Reichskommissar f. d. F. d. V., Stabshauptamt, Amt Roem. 2, Außenstelle Litzmannstadt, Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, Betr.: Arbeitseinsatz von Umsiedlerherdstellen bei den Enzesfelder-Mettalwerken. Bl. 43-44. [In German].
31. BAB. R 49/1326. Ref. I c, Az. I/c/25-Th/Rie. – 11.1.44, Litzmannstadt, den 11.1.44, Vermerk, Betr.: Überstellung nach Enzesfeld-Lindabrunn/Niederdonau. Bl. 61. [In German].
32. BAB. R 49/2516. Az. 103 Gr. Z/M/Hz Br. Nr. 10624/43, Litzmannstadt, An alle W. Betriebe und Industriebeauftragten, Betr.: Einsatz von russlanddeutschen Kräften, Im Entwurf gezeichnet: v. Winterfeld, Oberst und Kommendeur. Bl. 332-333. [In German].
33. BAB. R 49/2516. Abschrift, Einschreiben, Rüstungskommando Litzmannstadt, Litzmannstadt, den 9.2.1944, Straße d. 8. Armee 84-86, Az.: 66h18 Nr. 513/44, Dr. E/F, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Außenstelle Litzmannstadt, Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, Betr.: Gesamtarbeitseinsatzlage im Raume von Litzmannstadt, gez. Schlee, Oberst und Kommandeur. Bl. 326-327. [In German].
34. BAB. R 49/2407. Der Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, ORR. Dr. Bethge, Schweiklberg, post Vilshofen/Ndb., 4. Februar 1944, An SS-Obersturmbannführer Brückner, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle, Templin/Uckermark, Lager, gez. Dr. Bethge. Bl. 101. [In German].
35. BAB. R 49/2516. Rüstungs-Kommando Litzmannstadt, Litzmannstadt, den 14. Januar 1944, Strasse der 8. Armee 84-86, Fernsprecher 197-50 (Sammelnummer), Az. 66h23, Briefb.-Nr. 44, Dr. E/Fg, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Außenstelle L-stadt, Litzmannstadt, Ad. Hitlerstr. 119, Betr.: Arbeitseinsatz von Rußland-Deutschen. Bl. 331. [In German].

36. BAB. R 49/2516. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause der Vomi, 17. Januar 1944, Amt II – Al/Ro., Betr.: Arbeitseinsatz von rußlanddeutschen Umsiedlern, Bezug: Ihr Schreiben vom 14.1.1944. Az.: 66 h 23 44, Dr. E/F, An das Rüstungs-Kommando, Litzmannstadt, Straße der 8. Armee 84-86, Bl. 330. [In German].
37. BAB. R 49/2407. Der Reichskommissar f. d. Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Schweiklberg, post Vilshofen/Ndby., den 18. Mai 1944, II – 3/1 – 2/13 – Dr. B/La., Vorgang: Einsatz von Umsiedlern im Altreich, Anlagen: 1 Aufstellung, An die Beauftragten RKF. in Berlin, Fulnek, Kassel, Wiesbaden, Dresden, Metz, Stuttgart, Nürnberg, München, Stettin, Düsseldorf, Hamburg, Wien, Kattowitz, Breslau. Bl. 186. [In German].
38. BAB. R 49/1337. Der Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Schweiklberg, Post Vilshofen/Ndb., den 28. Februar, 1944, Kurfürstendamm 140-142, Fernsprecher: Sammelnummer 97 78 91 u. 96 39 91, II – I – 3/1 – 3 – Dr. B/La., Vorgang: Einsatz von Rußlanddeutschen in Luftwaffenbetrieben, Bezug: Mein Runderlaß vom 20.1.44, II – I – 3/1 – 3 – Abs. IV, An die Höheren SS- und Polizeiführer in Berlin, Ilsenburg/Harz, Dresden, Kassel, gez. Dr. Bethge. Bl. 46. [In German].
39. BAB. R 49/1337. Ref. I c, Az. I/c/25 Th/Le. v. 24.2.44, Litzmannstadt, den 24.2.44, Vermerk, Betr.: Aktion Luftfahrtindustrie. Bl. 58. [In German].
40. BAB. R 49/1337. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause Vomi, 25. Februar 1944, Amt II – Al/Ro., Betrifft: Überstellung des Karteimaterials für Umsiedler, die zum Arbeitseinsatz in das Altreich überstellt worden sind, Angaben: Listen, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Karteiverbindungstelle, Litzmannstadt, Holzstraße 88. Bl. 52. [In German].
41. BAB. R 49/1337. Überstellungen Aktion (Schlie), 30. August 1944. Bl. 77-79. [In German].
42. BAB. R 49/1333. Arbgau 40 Litzm, Gauarba Bremen, Wir bitten um Weiterleitung an den Herrn Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Außenstelle Litzmannstadt, Litzmannstadt, Fs. Nr. 24, Bremen, den 13.4.1944, Betrifft: Einsatz volksdeutscher Familien im Gau Weser-Ems, Vorgang: Ihr Fernschreiben vom 7.4.44 Roem. 2 Al/Ro. Bl. 5. [In German].
43. BAB. R 49/1325. Amt II, II – I – 3/1 – Fö/Er, Schweiklberg, den 6. April 1944, Vermerk für den Herrn Oberregierungsrat Dr. Bethge, Berlin. Bl. 20. [In German].
44. BAB. R 49/1337. Übersetzung aus dem Russischen, Heil Hitler!, Litzmannstadt Mittelstelle Adolf-Hitlerstr. 119, Reichskommissariat, Chemnitz in Sachsen Annabergstr. 294, Reichels Neue Welt, d. 1.III.44, Auto-Union Werk Siegmars, Litzmannstadt, am 14.4.44, Urschr. an das Stabshauptamt zu Hd. Herrn Albruschat, mit der Bitte um zuständige Bearbeitung weitergeleitet, gez. Nohlen, SS-Hauptsturmführer (F) und Inspekteur. Bl. 35. [In German].
45. BAB. R 49/1328. Schweiklberg, Post Vilshofen/Ndby, 1. Oktober 1944, I – 3/1 – 2/1 – Dr. B/La., Vorgang: Einsatz von Umsiedlern, Volksdeutschen und Deutschstämmigen in der Landwirtschaft, An den Höheren SS- und Polizeiführer Mitte, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Ilsenburg/Harz, Schloß. Bl. 209. [In German].
46. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 25.2.44, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Neunte Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 61-62. [In German].
47. BAB. R 49/2546. Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Az.: I-1/1-8 Schr/M, Schweiklberg, den 25.2.1944, Vorgang: Ausbildung von rußlanddeutschen Umsiedlerinnen zu sozialen Berufen, Bezug: Ihr Schreiben vom 9.2.44 – Die Reichsfrauenführerin, An die Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Reichsleitung,

- Berlin W 35, Derfflingerstraße 21, Der Chef des Stabshauptamtes, Greifelt, SS-Obergruppenführer und General der Polizei. Bl. 63-64. [In German].
48. BAB. R 49/2546. Amt I, Berlin, den 8.2.44, Vermerk zur Tagesmeldung vom 8.2.44, Zu Punkt 6, An 1. SS-Obergruppenführer Greifelt, 2. Amt I, Dienststelle Schweiklberg. Bl. 69. [In German].
49. BAB. R 49/2407. Amt II, Berlin, den 8. März 1944, Vermerk über eine Besprechung über Einsatz von Russlanddeutschen Lehrern und Frauen der Lehrstellenvermittlung, Anwesende: SS-Sturmabführer Dr. Puls (Volksdeutsche Mittelstelle), Oberstammführer Birkhold (Reichsjugendführung), Albruschat, ORR Dr. Bethge. Bl. 127-128. [In German].
50. BAB. R 49/810. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, 17. Januar 1944, Amt II – Schl./Ro., Betr.: Übernahme von Umsiedlern aus Rußland in den öffentlichen Dienst, Bezug: Hiesiges Entwurfsschreiben vom 7.12.43 und Ihr Schreiben vom 5.1.44, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt – Amt II, Berlin – Halensee, Kurfürstendamm 140. Bl. 4. [In German].
51. BAB. R 49/810. Amt II, II – I – 3/1 – 7/17 – Schl./La., Schweiklberg, den 7. Februar 1944, Vermerk für Amt I, Vorgang: Einsatz rußlanddeutscher Lehrer, Albruschat, b. Reichskommissar f. d. F. d. V., Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle, Litzmannstadt, Adolf Hitler Str. 119, zur Kenntnis. Bl. 19. [In German].
52. BAB. R 49/810. Litzmannstadt, den 2.12.43, Aktenvermerk für das Stabshauptamt II, Betrifft: Hochschullehrer aus Rußland, Volksschullehrer aus Rußland, Studenten und Abiturienten aus Rußland, Az.: F/n Ad/Kr. v. 2.12.43, Der Leiter des Einsatzstabes i. V., gez. Hangel, SS-Sturmabführer (F) und Stabsführer. Bl. 54. [In German].
53. BAB. R 49/810. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, 3. März 1944, Amt II – Schl./Ro., Betrifft: Rußlanddeutsche Lehrkräfte, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt – Amt II, z. Hd. v. Herr ORR. Dr. Bethge, Schweiklberg, Post Vilshofen/Ndb. Bl. 67-68. [In German].
54. BAB. R 49/810. Der Regierungspräsident, A. Z.: II A – V. u. H., Litzmannstadt, den 18. Januar 1944, Garten-Straße Nr. 15, Fernruf 254-50-59, An den Herrn Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, z. Hdn. des Herrn Reg. Oberinsp. Schliwa, in Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Strasse 119, Betr.: Die russlanddeutsche Lehrerin Nina Dienke Lager Litzmannstadt, Kurfürstenstrasse 18. Bl. 90. [In German].
55. BAB. R 49/810. Der Regierungspräsident, A. Z.: II A – V. u. H., Litzmannstadt, den 18. Januar 1944, Garten-Straße Nr. 15, Fernruf 254-50-59, An den Herrn Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, z. Hdn. des Herrn Reg. Oberinsp. Schliwa, in Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Strasse 119, Betr.: Den russlanddeutschen Lehrer Heinrich Dyk, Lager Waldhorst. Bl. 97. [In German].
56. BAB. R 49/810. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause der Vomi, 26. Februar 1944, Amt II – Schl./Ro., Anlagen: 2 Entwürfe, Betrifft: Rußlanddeutsche Lehrkräfte, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt – Amt II, z. Hd. v. Herr ORR. Dr. Bethge, Schweiklberg, Post Vilshofen/Ndb. Bl. 8-9. [In German].
57. Eigene Lehrbildungs-Anstalt für die Schwarzmeerdeutschen. *Litzmannstädter Zeitung*. 2. April 1944, № 93. [In German].
58. BAB. R 49/810. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, 29. Januar 1944, Amt II – Schl./Ro., Betrifft: Einsatz rußlanddeutscher Umsiedler-Lehrkräfte, Bezug: Ihre Schreiben vom 18., 22. und 27.1.1944, An den Herrn Regierungspräsidenten Abteilung Erziehung und Volksbildung, z. Hd. v. Herrn Regierungsrat Gassmann, Litzmannstadt, Gartenstraße Nr. 15. Bl. 78. [In German].
59. BAB. R 49/810. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause der Vomi, 25. Februar 1944, Amt II – Schl./Ro., Entwurf, Betrifft: Rußlanddeutsche Lehrkräfte, An den Reichsstatthalter des Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, Kaiserring 13. Bl. 11. [In German].

60. BAB. R 49/810. Amt II, II – I – 3/1 – 7/17 – Schl/La., Schweiklberg, den 7. Februar 1944, Vermerk für Amt I, Vorgang: Einsatz rußlanddeutscher Lehrer, Albruschat, b. Reichskommissar f. d. F. d. V., Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle, Litzmannstadt, Adolf Hitler Str. 119, zur Kenntnis. Bl. 19. [In German].
61. BAB. R 49/810. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause der Vomi, 25. Februar 1944, Amt II – Al./Ro., Betrifft: Arbeitseinsatz von Umsiedlern im Befehlsbereich des Beauftragten in Kattowitz, Bezug: Dienstreise des Angestellten Herbst vom 15. Bis 23.2.44, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt – Amt II, z. Hd. v. Herr ORR. Dr. Bethge, Schweiklberg, Post Vilshofen/Ndb. Bl. 13-14. [In German].
62. BAB. R 49/2407. Amt II – Dr. B/Er., Litzmannstadt, den 18. April 1944, Besprechung mit DAF-Frontführer Daurer und Sachbearbeiter Albruschat. Bl. 169. [In German].
63. BAB. R 49/1321. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause der Volkstd. Mittelstelle, 5. Juli 1944, Amt II – Al./Ro., Betrifft: Arbeitseinsatz von Umsiedlern bei der Deutschen Arbeitsfront, Bauhilfe, Königsberg (Pr.), Bezug: Ihr letztes Fernschreiben vom 28.6.1944, Nr. 243, An Höheren SS- und Polizeiführer Nordost, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Königsberg (Pr.), Steindamm 7. Bl. 5. [In German].
64. BAB. R 49/1321. Der Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, Amt II – Al./Ro., Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause der Volkstd. Mittelstelle, 1. Juli 1944, Kurfürstendamm 140-142, Fernsprecher: Sammelnummer 97 78 91 u. 96 39 91, Fernschreiben! An den Beauftragten des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Fulnek (Sudetenland), Schloß, Stabshauptamt, I. A.: Albruschat. Bl. 10. [In German].
65. BAB. R 49/1321. Außenstelle Litzmannstadt, Adolf-Hitler-Straße 119, im Hause der Volkstd. Mittelstelle, 1. Juli 1944, Amt II – Al./Ro., Fernschreiben!, An den Höheren SS- und Polizeiführer Main, Beauftragter des RK. f. d. F. d. V., Nürnberg, Ernst v. Rath-Allee 24, Stabshauptamt, I. A.: Albruschat. Bl. 11. [In German].
66. BAB. R 49/2407. Berlin, den 13. Mai 1944, Dr. B/Er., Vermerk über eine Besprechung mit Sturmführer Wrede vom Transportkorps Speer, Vorgang: Einsatz von russlanddeutschen gewerblichen Kräften beim Transportkorps Speer. Bl. 182. [In German].

Martynenko V. The Labor use of German Immigrants from the USSR in the Economy of the Third Reich at the Final Stage of World War II.

The study aims to reveal the mechanism and features of attracting German immigrants from the USSR to labor service in Nazi Germany at the final stage of World War II. The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity and a set of special and general scientific methods. Scientific novelty. Based on the involvement of an extensive array of archival documents, for the first time in historiography, an attempt was made to comprehensively illuminate the problem of using the labor of German immigrants from the USSR in the economy of the Third Reich. Conclusions. German refugees were taken out by the decision of the Nazi authorities in 1943-1944. from the occupied regions of the USSR to the homeland of their ancestors, in the conditions of declared total war, they naturally became part of the Third Reich's labor resources. Most of them were concentrated in the agricultural and industrial sectors of the economy. At the same time, the bulk immigrants' movement to the territory of Warthegau was caused not by the objective needs of the region for additional labor but by the geopolitical plans of the Nazi leadership. Attempts by some areas of Germany to make up for the acute shortage of human resources in agriculture at the expense of the refugees who arrived were unsuccessful. Their aspirations were shattered by the inert position of Himmler and his inner circle. They did not want to go beyond the concept of using German settlers and the bureaucratic mechanisms associated with it. Only officials who defended the interests of the German military-industrial complex were able to achieve certain concessions. The majority of Soviet

Germans in the system of social and labor relations in Nazi Germany were reduced mainly to the level of foreign labor, which is especially clearly evidenced by their relationship with employers and living conditions.

Keywords: *Soviet Germans, Germany, agriculture, defense industry, Luftwaffe, The Reich Commissioner for the Consolidation of German Nationhood.*

УДК 94(477)+314.151.3-054.74+323

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-18-5>

Любчик І.Д.

<https://orcid.org/0000-0003-4649-5785>

ДЕПОРТОВАНИ ЛЕМКИ В ТЕНЕТАХ РАДЯНСЬКОЇ ПІСЛЯВОЄННОЇ ПРОПАГАНДИ

У статті розкриваються складні сторінки завідомо спланованої радянської пропаганди серед депортованих у післявоєнний період, показано її згубний вплив на збереження етнічних основ лемківської групи.

Зважаючи на те, що Лемківщина нині втратила цілісність як історико-етнографічний регіон, а лемки розселені по усьому світі, то це тільки актуалізує завдання комплексно і ґрунтовно проаналізувати суспільно-політичні і національно-культурні процеси в регіоні та відповідно лемків в контексті них, на тлі новітньої доби; визначити роль Лемківщини і лемків в етнополітиці держав та їхній внесок у розбудову різних українських громадських, політичних, культурних та державних організацій, установ та утворень, а також оцінити їхню роль і значення в історії України ХХ – початку ХХІ ст.

Стверджено, що особливою катастрофою новітньої доби для лемків була депортація їх з рідних етнічних теренів спочатку в УРСР у 1944 – 1946 рр., де вони опинилися серед свого народу, але не на своїй землі, а згодом – у 1947 р. ті, хто залишився, були розселені у Польщі. Під час радянсько-польських перемовин були задіяні нові потужні політико-адміністративні та ідеологічні чинники, спрямовані проти місцевого люду. Найжорстокішою акцією проти українства регіону була операція «Вісла» у квітні – липні 1947 р., яка безпідставно у мирний час мала на меті затерти сліди їхнього національного образу.

У статті простежено складні етапи життя на Лемківщині в умовах депортаційних акцій 1940-х рр., здійснених внаслідок радянсько-польської змови 1944 р. та вказано на їх територіальні, суспільні, культурницькі та ментальні наслідки. Здійснено рефлексію російської, згодом – радянської, пропаганди спочатку на Лемківщині, а надалі серед депортованих лемків.

Депортація місцевого населення призвела до незворотних територіальних, демографічних, культурних і ментальних втрат. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що політика Польщі та УРСР була спрямована на викорінення лемків-автохтонів із етнічних теренів. І робилося це різними методами: від пропагандивних на початкових етапах до силових.

Будучи депортованими в УРСР з своїх етнічних теренів у Польщі, автохтони-лемки попали в тенетах тотальної радянської пропаганди. Радянські ідеологи намагалися залучали найрізноманітнішу методіку, яка ще у міжвоєнний період проявляючись у різний спосіб (від громадських впливів, популістських закликів кращого майбутнього, активну агітацію за виїзд до СРСР), була добре матеріально підтримана. Вже на початку Другої світової війни спостерігаємо перехід до більш прагматичних заходів через організацію спеціального центру та діяльності спеціальних інструкторів-агітаторів. У післявоєнний період практично у кожному селі відбувалися зібрання, розмови з населенням, в яких злидням на Лемківщині радянські агітатори протиставляли заможне життя в СРСР. Подібну усну пропаганду, причому в усіх областях УРСР куди прибували лемки, більшовики підсилювали різними гаслами, брошурами і відозвами.

Ключові слова: депортація, радянська пропаганда, агітаційна діяльність, лемки, тоталітаризм.

Початок Другої світової війни став новим випробуванням для лемків, як етнографічної групи українського народу в контексті етнонаціональних перемін. Політичні плани щодо Лемківщини залишалися предметом експансіоністських задумів, активних обговорень та дій між представниками нацистського та радянського режимів. Внаслідок зміни післявоєнних кордонів у Центрально-Східній Європі північна частина Лемківщини відійшла до Польщі, а її автохтонне населення було піддане тотальній депортації з рідних етнічних теренів, спочатку до УРСР, а згодом на північно-західні землі Польщі.

Ще на території Лемківщини радянська влада розв'язала серед лемків агітацію за виїзд до УРСР, яка вже після прибуття, стала складовою радянської пропогандивної методики, покликаної навязати лемкам лояльне сприйняття жорстокої радянської дійсності.

Вивчення елементів радянської післявоєнної пропаганди та їх втілення варте особливої уваги в умовах сучасної російсько-української війни, якій передували пропогандивні практики російської влади серед населення східних і південних областей України.

Окремих сюжетів радянської політики, щодо лемків, особливо під час депортації, у своїх дослідженнях торкалися В. Ткачук [1], В. Кіцак [2], Д. Байкеніч [3], Ю. Боднарчук [4], Р. Кабачій [5], Т. Пронь [6], І. Любчик [7] та інші. Своїм завданням ставимо здійснити рефлексію радянської пропаганди серед лемків внаслідок депортаційних акцій післявоєнного періоду, окреслити її мету, характер та наслідки щодо лемківської спільноти в УРСР.

Після заключення у серпні 1939 р. радянсько-німецького пакту Галицька Лемківщина потрапила в зону особливих радянських інтересів, де доволі швидко почалася радянська пропаганда за переселення до СРСР. У м. Новий Санч для західних лемківських повітів був відкритий переселенський пункт і почала діяти радянська місія із спеціальними агітаторами. За усіма домовленостями переселення мало відбуватися на засадах добровільності – німці забороняли вести пропаганду за виїздом, однак радянська місія вела зручну агітацію. Очевидець згадував, що перед бідним і битим нуждою лемком розкривали чарівні картини розкішного життя, де доволі землі, багато худоби, легка і добре оплачувана праця на заводах. У зв'язку з цим «лемків огорнула виїздова гарячка», які «пішли на леп масних більшовицьких слів» [8, с. 147, 161].

Незважаючи на активну агітацію більшовицьких пропагандистів, за виїзд в УРСР, з Лемківщини виїхало тільки близько трьох тисячі осіб [9, с. 67]. Ці цифри є суперечливими, оскільки із спогадів людини, яка працювала перекладачем у німців при переселенській комісії довідуємося, що «людей голосилося то більше то менше, але аж ніяк не можна було рахувати на масові виїзди» [9, с. 154].

Наприкінці Другої світової війни в результаті чергового переділу кордонів у Центрально-Східній Європі, сотні тисяч українців-автохтонів, значна частина з

яких лемки, були піддані депортації до СРСР. Питання примусового виселення населення було врегульоване радянсько-польською угодою від 9 вересня 1944 р., яка офіційно мала передбачати добровільну евакуацію автохтонного населення з етнічних територій, зокрема і Лемківщини.

Джерела повідомляють, що практично у кожному селі відбувалися зібрання, розмови з населенням, в яких злидням на Лемківщині радянські агітатори протиставляли заможне життя в СРСР. Подібну усну пропаганду більшовики підсилювали різними кличами, брошурами і відозвами» [10, с. 54].

Попри активну пропаганду принцип добровільності за виїзд до СРСР швидко згас. З інформаційного звіту УПА за листопад 1946 р. довідуємося, що у Горлицькому і Новосанчівському повітах вже не було випадку, щоб хтось з українців хотів виїхати добровільно до УРСР. Населення вже наслухалося фраз оманливої більшовицької пропаганди, тому як стверджувалося у звіті «до всіляких обіцянок “щасливого і радісного” життя ставиться з недовірою і навіть ворожістю» [11, с. 347].

На фоні тих трагічних подій, пов'язаних з насильницьким виселенням, знаходимо замітки у тогочасній україномовній пресі за кордоном, яка писала, що «світ байдуже приглядається до всього, що діється тепер на наших землях. Те, що там діється, відноситься не тільки до нас, української нації..., а б'є по засадах міжнародної моралі й руйнує поняття загальнолюдської етики і справедливості» [12, с. 3-4].

У зв'язку з цим, свідома частина місцевої інтелігенції регіону, усвідомлюючи пасивну позицію міжнародної спільноти у відношенні до депортації, підготувала у жовтні 1945 р. відкритий лист українців, які живуть за лінією Керзона, під назвою «Всьому цивілізованому світу». У листі вони зверталися до представників Великої Британії, США, Франції, Швеції, Швейцарії, Туреччини, президента Трумена, прем'єра Етлі, до всіх глав християнських церков та Міжнародного Червоного Хреста. У листі йшлося про страшні насильства і безправ'я під час виселення, зокрема наголошувалося: «Місцеве населення не хотіло і не хоче ні при яких умовах залишити свої землі. Ніхто не хоче добровільно виїжджати в Радянський Союз» [13, с. 39-43]. Ніби дорікаючи міжнародній спільноті за її байдужість, автори листа підкреслюють, що вся ця маса безправ'я здійснюється тоді, коли у світі проголошені свободи президента Рузвельта, статут ООН, а президент Трумен оголошує початок золотого віку свободи.

З позицій сьогодення залишається констатувати, що політичний догматизм продовжував домінувати. Не без тенденційного умислу газета «Наше Слово» друкувала листи від лемків з УРСР, де останні писали, як їм добре, ідеалізуючи радянське суспільство. Подібні листи – не що інше, як штучний витвір, оскільки архівні фонди переповнені, заявами, скаргами, які спростовують листи задоволених лемків і заставляють нас резюмувати протилежне.

Таким чином з другої половини ХХ ст. для лемків наступив період, коли впродовж 1944–1946 рр. вони були насильно виселені зі своїх етнічних теренів, втратили свою малу батьківщину та були дисперсно розселені у 17 областях УРСР. Лемки, найбільше направлялися у західні регіони України, зокрема Тернопільську, Львівську та Станіславську (нині Івано-Франківська) області, а також у східні і центральні: Донецьку, Ворошиловоградську (нині Луганська), Полтавську, менше південні: Миколаївську, Одеську та Херсонську.

Звітуючи про виселення, влада свідомо намагалася приховати будь-які непорозуміння між місцевим населенням і новоприбулими українцями з Польщі. Відверто перекручуючи реальну дійсність, вони зазначали, що «відношення до переселенців зі сторони місцевого населення добре і ніяких непорозумінь не було. Настрій дуже хороший і вони дуже раді, що переселилися на Україну» [14, арк. 206].

Після прибуття перших виселенців в область, у кожному селі влада намагалася розв'язати серед них політико-агітаційну роботу. Спеціально назначали агітаторів із партактиву, які проводили бесіди про державний план п'ятирічки, читали газети та ідеологічно намагалися зламати виселенців, готуючи їх до нових суспільно-політичних реалій. Для прикладу, серед прибулих у Долинський район (Станіславська (нині Івано-Франківська область), багато було лемків, для яких упродовж чотирьох місяців 1946 р. трічі проводили загальні зустрічі, а також окремо куцові збори у селах. З метою популяризації радянських гасел та нав'язування відданості радянській державі, спеціально для виселенців демонструвалася навіть кінострічка «Клятва», яка, зависловлюванням тогочасної преси, для радянського укладу життя, «мала велике політичне і виховне значення» [15]. З використанням найрізноманітнішої пропандивної методики влада намагалася швидкими темпами радянзувати виселених з Польщі громадян. Відомі випадки, коли інспектор відділу розселення, перевіряючи Городенківський район у січні 1946 р., в акті перевірки, вказував на необхідність «виділити агітаторів-пропагандистів для розмов і читання газет з переселенцями, ознайомити їх із сталінською конституцією, так як багато не знають радянських законів і радянського устрою» [16, арк. 282]. Було вирішено проводити збори виселених осіб не рідше одного разу на місяць.

Окремі районні ради, з метою тотального контролю, ухвалювали рішення про обмеження самовільних своєрідних міграцій серед новопоселених з однієї громади в іншу. А влітку 1947 р. в область надійшло розпорядження, щоб взагалі «не допускати колишніх виселенців з Польщі до архіву для перевірки документів» [17, арк. 13].

Маючи проблеми із поселенням, зокрема, нестачею вільних будинків, влада намагалася вирішити її, як повідомляють документи, методом «уплотнення». Для прикладу тільки у Коломийському районі, що на Прикарпатті, аж 40 сімей

були «уплотнены» разом з поляками в надії на виїзд останніх [18, арк. 110], на підставі чого мали місце напружені відносини.

Натомість радянська влада у засобах масової інформації свідомо намагалися подавати перекручену інформацію, ігноруючи будь-якими непорозуміннями між виселенцями і місцевим населенням, підсилюючи подібного формату статті ідеологічною пропагандою. Звичайно, що радянська періодика характеризувала відносини влади, місцевих і виселенців тільки у форматі декларованої доброзичливості на зразок: «Батьківською турботою були оточені переселенці... «Ми повинні й надалі оточити їх більшовицьким піклуванням» [19]. Ці рядки з радянської преси кричуще розходяться з реальною дійсністю, яку ми читаємо в одноосібних заявах до влади і благанні про допомогу.

Серед західноукраїнських регіонів, куди найчисельніше прибувало виселене з Польщі населення, була Тернопільщина, яку наймасовіше заселила саме лемківська етнографічна група. Як і на Прикарпатті сюди поряд із депортованими із західного етнічного порубіжжя, прибували втікачі з попередньо розселених спочатку у центрально-східних областях.

Впродовж трьох тижнів серпня – вересня 1946 р. у Тернопільській та Сталінській (нині Донецька) областях, у місцях розселення лемків, перебував редактор москвофільської газети «Карпатська Русь» у США Д. Вислоцький, якого супроводжував редактор Всеслов'янського комітету Н. Філатов. Виявлена стенограма розмови представника влади із названими членами делегації дозволяє розкривати підступне ставлення представників влади і громадських діячів, які намагалися нав'язувати лемкам москвофільські погляди. У стенограмі розмови знаходимо слова Д. Вислоцького, де він новоприбулих на Тернопільщину, а лемків зокрема, поділяє на три групи. «Перша, яка переселилася туди в 1940 р. Друга – яка була організована внаслідок виселення з Польщі в 1944–1946 рр., які не привикли і оглядаються, а третя, – що втікає із східних областей. У них ні хати, ні землі, ні господарства» [20, арк. 62]. Саме остання частина лемків найбільше насторожувала радянського агента і він закликав з цими людьми щось робити, бо якщо так залишити, то вони будуть втікати у Польщу. Одночасно Д. Вислоцький повідомляв, що вони організували збори, де був повний зал лемків. Згадуючи про ті зібрання, він стверджував, що лемки мають у США родичів і їм пишуть. Однак якщо пустити ці листи в Америку, то це матеріал для фашистської пропаганди».

У кількох віднайдених переважно анонімних листах, які лемки давали Д. Вислоцькому з надією, що вони дійдуть до свого адресата, наміри, були абсолютно інші. В одному з листів, писаному у вересні 1946 р. виселеним із с. Довге Горлицького повіту, читаємо: «Дорогі брати лемки в Америці... Були ми у безвихідному становищі. Приїхали ми у Велику Україну в Кіровоградську область. Розвезли нас по 4-5 сімей у кожний колгосп, щоб народ не сходився один з одним... Коли хтось жалівся, то нас називали поляками... Тепер ми вернулися на Галицьку Україну, живемо по людях і просимо хліба... Дорогі

браття-лемки, постарайтесь щоб нас повернули на рідну землю, інакше пропаде плем'я лемківське» [21, арк. 80-81].

Аналізуючи цю стенограму, розуміємо, що владу цікавили листи, проте з іншою тональністю. Представник влади Удовиченко цікавився, чи зустрічалися, фотографувалися з виселеними з Польщі, які віддали свою дочку за російського селянина. На його думку, «Ці люди могли б написати листи. Якщо лемко вирішує женитися на місцевій – це дуже добра ознака і кращої контрпропаганди вже бути не може» [20, арк. 64].

Цікаво, що Д. Вислоцький визнавав помилку, яку допустили в тому, «що вони (лемки – І.Л.) розсіяні по усіх областях України... З Кіровоградської, Полтавської і інших областей багато тікає на захід. Мені здається, що потрібно зараз прийняти всі міри, щоб хоча б у Сталінській області зберегти усіх переселенців. У цій області буде це легше зробити, ніж в інших, бо вона далеко» [20, арк. 57-58]. Д. Вислоцький, добре побачивши становище виселених лемків, намагався виступити своєрідним радником для радянського режиму, як перешкодити втечі переселенців. З цього приводу він стверджував, «Перш за все, це треба об'єднати сім'ї. Це основне. Було б добре відкрити курси, на яких послати самих кращих і молодих людей поселення. На цих курсах пояснити їм радянську конституцію, колгоспний лад і взагалі колгоспні порядки. Вони бояться, що помруть з голоду в колгоспі. Ці люди не вірять в колгоспні порядки. Вони звикли до іншого життя» [20, арк. 59-60]. Певні поради, як заставити виселених осісти у східних областях, давав інший радянський агітатор Філатов, зазначаючи, що слід «організувати навчання, сприяти шлюбом, весіллям, робити загалом все можливе. Достатньо одному сісти міцно і довкола нього почнуть групуватися» [20, арк. 67].

Відносини виселених із Польщі з місцевим населенням, яке часто називало їх «поляками», були вкрай напруженими, іноді доведені до крайнощів. У Харківській області влада остерігала місцевих мешканців, що «до них приїдуть “малоосвічені” люди з Польщі, з якими треба якнайменше контактувати» [22, арк. с. 22].

Адаптація українських виселенців в регіоні відбувалася вкрай складно і вони були незадоволені радянською владою. У березні 1946 р. у Пирятині відбулися збори виселених лемків з Польщі за участю 66 осіб, з яких жоден не висловився за облаштування на місці. Всі бажали виїхати у західні області УРСР. Окремі присутні, будучи доведеними до відчаю, висловлювалися радикально, дорікаючи: «У Польщі ми сиділи по тюрмах, а тут гірше тюрми», а лемко І. Криницький із с. Яхнівці Лохницького району переконував представників влади: «Ми тут вже зжились з людьми, але залишатися не хочемо і просимо допомогти нам поїхати в Тернопільську область». На запитання, що вас і тут добре влаштують, заявив: «Хоч дайте мені ціле село, але я тут не залишуся» [23, арк. 43-44]. Назагал, основна частина виселених намагалася повернутися, хоча б – у західні області УРСР, поближче до кордону. З метою запобігти

цьому, влада робила ставку тільки на посилення політико-агітаційної роботи, зокрема активізації роз'яснювальних «бесід, доповідей та лекцій», а у райони області, де ще залишилися виселенці, було відправлено по одному пропагандисту з партійних працівників обкому. Джерела доносять, що в окремих районах агітаційна робота велася під час зустрічей на мітингах, супроводу прибулих до місць поселення і на спеціальних зборах, вечорах методами проведення бесід, доповідей, відповідей на питання, читання газет [24, арк. 28].

Все це дозволяє вкотре говорити про чергові експерименти над лемківськими долями. Сама влада визнавала, що «основна мета масово-політичної роботи повинна полягати в перевихованні евакуйованих в дусі ідей партії... А масовий і негайний вступ в колгоспи повинен стати прямим наслідком добре поставленої масово-політичної роботи серед евакуйованих» [25, арк. 34].

В архівних справах натрапляємо на їхні скарги на владу і місцеве населення, яке їх називає поляками, бандерівцями. Подібні сюжети приводять нас до висновку, що виселенці в нових умовах були новими для свого оточення, а через свою говірку часто чужими, а тому загострено сприймалися місцевим оточенням.

За інформацією джерел, у Полтавській і Сумській областях «серед виселених з Польщі були сім'ї, яким не по душі колективні господарства і вони намагалися всілякими способами влаштуватися не в колгоспи» [26, арк. 39 зворот]. У звітах власті констатували, що багато випадків, коли вони працюють, але не бажають реєструватися в колгоспах.

Потенційно конфліктогенною була та обставина, що лемки, які мали високий рівень релігійності, потрапили в атмосферу офіційного атеїзму і нижчого рівня релігійності місцевого населення. Представниця виселених з лемківського с. Воля Цеклинська Ясельського повіту, яка зараз проживає на Івано-Франківщині, а спочатку була виселена у Ворошиловградську (нині Луганська) область, пригадує: «Чи не найбільше запам'яталося, що найближча церква була за сім кілометрів... Як не хотіли переселенці на Великдень йти в поле орати, та їх примушували. Люди втікали, не хотіли там бути... Вдень ховалися в посадці, бо людей пильнували» [27, с. 13]. У підсумку важкі матеріальні умови, в які потрапили виселені з Польщі, незвичне соціокультурне середовище та ідеологічні настанови призвели до того, що багато лемків виїжджали з Луганщини до західних регіонів України.

Назагал, як і в інших регіонах в процесі розселення та адаптації, виселенці з Польщі зіткнулися з численними труднощами, які ускладнювали, або частіше взагалі унеможливлювали їх соціальну і суспільну адаптацію. Практично повсюди спостерігалися напружені відносини прибулих виселенців з Польщі з місцевим населенням, а особливо – із головами сільських рад та місцевих колгоспів, які часто називали виселенців «польськими емігрантами» та

«бандерівцями», або взагалі вдавалися до нецензурної лайки та брутальної поведінки. Однак практично єдиним виходом із складних ситуацій місцеві партійні активісти вбачали посилення масово-політичної пропаганди серед виселених, читаючи для них нав'язливі лекції на тему: «Револьюційна законність», «Комсомол в боях за Батьківщину» та проводили індивідуальні бесіди про соціалістичне змагання в колгоспах. Назагал влада фіксувала, що у результаті слабкої масово-розяснювальної роботи серед переселенців у східних областях мають місце випадки антирадянської агітації. Відкрита агітація серед переселенців за самовільний виїзд у західні області ведеться у колгоспах Запоріжської області, при цьому, не отримуючи ніякого опору з боку місцевих організацій [28, арк. 36].

Зазначимо, що радянська пропаганда поступово посилювалася і серед населення Закарпатської Лемківщини, зокрема Пряшівщини. Офіційне обґрунтування вона одержала після підписання у Москві в липні 1946 р. спеціальної угоди між урядами СРСР і ЧСР про право оптації та переселення громадян чеської і словацької національностей, які мешкали на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, – на території Чехословаччини. Оптація у класичному міжнародно-правовому трактуванні – це добровільний вибір жителями територій, які переходять від одної країни – до іншої, громадянства першої, чи другої з цих держав. Ця акція серед українців Пряшівщини, мала добровільний характер, без відвертого застосування примусу, однак була підперта посиленою радянською пропагандою. Московські комісари-агітатори, як і на Лемківщині, роз'їжджали серед українців сіл Пряшівщини і розповідали про СРСР і щасливе життя у ньому. У результаті, оптанти від'їжджали до СРСР урочисто – під державними чехословацьким і радянськими прапорами, портретами Леніна і Сталіна. Внаслідок цієї акції на терени Волинської і Рівненської областей з Пряшівщини було переселено 12 тисяч українців [29, с. 14]. Проте, незважаючи на добровільний характер акції, яка була підігріта радянською пропагандою, в дуже короткий термін вона себе не виправдала, і вже влітку 1947 р. окремі розчаровані переселенці на Волині почала повертатися назад в ЧСР. Академік М. Мушинка пригадує, що під час своїх польових досліджень у 1960-х рр. у Здолбунівському районі до нього приїжджали цілі делегації представників оптантів зі скаргами на радянські органи [30, с. 5].

Вивчаючи численні листи, скарги і донесення виселених лемків до представників офіційних властей, у багатьох з них помічаємо радянізовану стилістику. Прикладом радянської пропаганди може слугувати лист від групи виселенців із с. Шевченкове Вигідського району (24 підписи) за жовтень 1947 р., в якому, благаючи про допомогу, вони писали: «Ми, група переселенців Вигідського району ось уже два роки, як ми переселилися до вільної України» [31, арк. 60]. Подібною за своїм характером є заява Лемка Т. із с. Дубок

Чернелицького району, який був уродженцем с. Бонарівка Рясівського воєводства. З проханням допомогти у пошуках документів він писав: «Переселившись на свою Батьківщину з Польщі, нічого лихого для Батьківщини не зробив, крім корисного... Я сам активно все виконую те, що мені радянська влада поручила» [32, арк. 320].

При розгляді радянофільських тенденцій серед лемків показовою була туристична поїздка 1969 р. членів «Лемко-Союзу» зі США на етнічну Лемківщину та зустріч з виселеними лемками в УРСР, в якій взяло участь 24 особи [33, с. 161]. Після двох тижнів перебування у Польщі вони відбули до УРСР, відвідали Львів і Тернопіль. У спогадах одного з діячів читаємо: «Ті зустрічі мені особисто дали багато, бо знав, що вони там думають, хоч вони самі тепер дуже різняться своїми поглядами. Але одне нас всіх єднає, щоб в якийсь спосіб хотіли б допомогти нашому лемківському племені і нашій культурі». Офіційно делегацію не пустили на села і зустріч з лемками, а кожний у свій спосіб шукав нагоду зустрітися з рідними. Зокрема відомо, що відвідали Тернопіль, де було найбільше лемків. Спогади, звичайно, є ідеологічно оброблені, оскільки, пишучи про становище виселених лемків в УРСР, автори зауважували: «Порівнювати життя в Радянському Союзі не може, бо я там не жив» [33, с. 177].

Таким чином будучи депортованими в УРСР з своїх етнічних теренів у Польщі, автохтони-лемки попали в тенети тотальної радянської пропаганди. Радянські ідеологи намагалися залучали найрізноманітнішу методику, яка ще у міжвоєнний період проявляючись у різний спосіб (від громадських впливів, популістських закликів кращого майбутнього, активну агітацію за виїзд до СРСР), була добре матеріально підтримана. Вже на початку Другої світової війни спостерігаємо перехід до більш прагматичних заходів через організацію спеціального центру та діяльності спеціальних інструкторів-агітаторів. У післявоєнний період практично у кожному селі відбувалися зібрання, розмови з населенням, в яких злидням на Лемківщині радянські агітатори протиставляли заможне життя в СРСР. Подібну усну пропаганду, причому в усіх областях куди прибували лемки, більшовики підсилювали різними гаслами, брошурами і відозвами.

Список використаних джерел та літератури

1. Ткачук В.П. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повне десятиріччя (1944–1954): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1998. 17 с.
2. Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: автореф. дис. ... канд. істор. наук / Чернів. нац-й ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2003. 21 с.
3. Байкєніч Д.В. Переселення українців із Польщі до Східних областей УРСР у другій половині 1940-х років: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2013. 20 с.

4. Боднарчук Ю.Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944–1947 pp.): дис. ... канд. іст. наук / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2009. 315 с.
5. Kabaczij R., Wagnani na stepy. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944-1946, Wydawca: Związek Ukraińców w Polsce, Warszawa, 2012. 382 s.
6. Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі в Одеську область та його інтеграція в локальне середовище краю (1944–1946 pp.) URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pron_Tetiana/Pereselennia_ukrainskooho_naselennia_z_Polschi_v_Odesku_oblast.pdf
7. Любчик І.Д. Розселення та післявоєнні реалії повсякденного життя переселенців із Закарпаття в Івано-Франківській області. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2015. № 27. С. 145–149
8. Книш З. Перед походом на схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. Ч. II. Торонто: Срібна Сурма, 1959. 184 с.
9. Бескид Ю. На згарищах Закарпаття. Торонто: Вид-во Лемківщина, 1947. 128 с.
10. Виселенча акція на Лемківщині. Пофронтове виселення. *На сторожі*. 1948. № 5. с. 54
11. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. Є. Петренка. Т. 3. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. 432 с.
12. Більський Е. Трагедія Холмщини і Підляшшя. *Наше життя*. 1947. 28 липня. Ч. 29. С. 3–4.
13. Усьому цивілізованому світу. Відкритий лист українців, живучих за лінією Керзона. жовтень 1945 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі ЦДАВО). Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 28.
14. Листування з райвиконкомом про розселення українського населення прибувшого з Польщі за 5 січня – 30 грудня 1945 р.]. *Державний архів Івано-Франківської області* (далі ДАІФО). Ф. Р. 295. Оп. 5. Спр. 256 а.
15. Фільм «Клятва». *Радянська Галичина*. 1946. 31 серпня.
16. Рішення райвиконкомів, списки, інформації по переселенню за 1946 р. *ДАІФО*. Ф. Р. 249. Оп. 1. Спр. 13.
17. Директивні розпорядження управління при РМ УРСР усправах евакуації і розселення за 15 лютого – 27 грудня 1947 р. *ДАІФО*. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 14.
18. Рішення райвиконкомів, списки, інформації по переселенню за 1946 р. *ДАІФО*. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 12.
19. Оточити піклуванням переселенців. *Надністрянська правда*. 1947. 12 березня.
20. Стенограма розмови помічника члена політбюро ЦК КП(б)У Удовиченка з Філатовим і Вислоцьким 16 вересня 1946 р. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі ЦДАГО). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 56-70.
21. Анонімний лист переданий у с. Микуліно Тернопільської області 12 вересня 1946 р. *ЦДАГО*. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 80-81.
22. Барна А. Спомини Уйка – виселення на Схід в 1945 році. *Бесіда*. 2010. № 6. С. 22.
23. Справка про господарське облаштування українського населення прибувшого з Польщі на територію Полтавської області 4 травня 1946 р. *ЦДАГО*. Ф. 1. Оп. 80. Спр. 517.
24. Справки управління про кількість сімей переселенців прибувших з Польщі і про стан роботи по прийому, розселення і господарському облаштуванню переселенців в областях УРСР за 1945 р. *ЦДАВО*. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 10.
25. Справки управління про кількість сімей переселенців прибувших з Польщі і про стан роботи по прийому, розселення і господарському облаштуванню переселенців в областях УРСР за 1945 р.). *ЦДАВО*. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 10.
26. Докладна записка про розселення і господарське облаштування українського населення прибувшого з Польщі у Сумську, Полтавську і Харківську області за 1945 р. *ЦДАВО*. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 11.
27. Добош Г. Баба Анця з Нетребівки. *Західний курер*. 2019. 4 квітня. С. 13.

28. Справка про господарське облаштування українського населення евакуйованого з Польщі 8 липня 1946 р. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 80. Спр. 515.
29. Кабачій Р. Реоптантні – люди між Волинню і Пряшівщиною. Інтерв'ю. Розмова зі Степаном Крушком, Головою Координаційного комітету реоптантів у Словацькій Республіці. *Пороги. Часопис для українців у Чеській Республіці*. 2006. № 2. С. 13-15.
30. Паралелі «Я вважаю себе щасливою людиною» Микола Мушинка про своє життя і свою працю». *Нове життя*. 2008. № 17–18. С. 5.
31. Лист групи переселенців із с. Шевченкове Вигідського району до Ради Міністрів УРСР жовтень 1947 р. ДАІФО. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 21.
32. Заява Лемка Т. із села Дубок Чернелицького району 1947 р. ДАІФО. Ф. 249. Оп.1. Спр. 16.
33. Докля Т. По осмах роках на одвидинах в Старом краю. *Карпаторусский календарь Лемко-Союза на год 1970*. Под. ред Стефана Кичури. Yonkers: Печатано в типографії Лемко-Союза в Юнкерс Н. Й. С. 159-176.

References

1. Tkachuk, V.P. (1998). *Sotsialno-politychni protsesy na zakhidnoukrainskykh zemliakh v pershe povoienne desiatyrichchia (1944–1954)*. Abstract of Ph.D. dissertation. Lvivskiy derzh. un-t im. I. Franka. [In Ukrainian].
2. Kitsak, V.M. (2003). *Deportatsiia ukrainsiv z Polshchi v URSS u 1944–1946 rr. ta yikh sotsialno-ekonomichna adaptatsiia*. Abstract of Ph.D. dissertation Chernivtsi National un-t im. Yurii Fedkovycha. [In Ukrainian].
3. Baikienich, D.V. (2013). *Pereseleunia ukrainsiv iz Polshchi do Skhidnykh oblastei URSS u druhii polovyni 1940-kh rokiv*. Abstract of Ph.D. dissertation. Luhansk National un-t im. Tarasa Shevchenka. [In Ukrainian].
4. Bodnarchuk, Yu.Yu. (2009). *Osoblyvosti rozselennia y adaptatsii na Ternopilshchyni ukrainskoho naseleunia, deportovanoho z terytorii Polshchi (1944–1947 rr.)*. Ph.D. Chernivtsi National un-t im. Yurii Fedkovycha. [In Ukrainian].
5. Kabaczij, R. (2012). *Wygnani na stepy. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944-1946*. Wydawca: Związek Ukraińców w Polsce, Warszawa. [In Polish].
6. Pron, T. *Pereseleunia ukrainskoho naseleunia z Polshchi v Odesku oblast ta yoho intehratsiia v lokalne seredovyshche kraiu (1944–1946 rr.)*. [Online]. Available from: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pron_Tetiana/Pereseleunia_ukrainskoho_naseleunia_z_Polschi_v_Odesku_oblast.pdf [In Ukrainian].
7. Liubchik, I.D. (2015). *Rozselennia ta pisliivoenni realii povsiakdennoho zhyttia pereselentsiv iz Zakerzonnia v Ivano-Frankivskii oblasti. Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*, 27, pp. 145–149. [In Ukrainian].
8. Knysh, Z. (1959). *Pered pokhodom na skhid. Spohady y materialy do diiannia Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv u 1939–1941 rokakh. Ch. II*. Toronto: Sribna Surma. [In Ukrainian].
9. Beskyd, Yu. (1947). *Na zgharyshchakh Zakerzonnia*. Toronto: Vyd-vo Lemkivshchyna. [In Ukrainian].
10. Vyselencha aktsiia na Lemkivshchyni. Pofrontove vyseleunia., 1948. *Na storozhi*, 5. p. 54. [In Ukrainian].
11. Syvitskyi, M. (2005). *Istoriia polsko-ukrainskykh konfliktiv*. T. 3. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy. [In Ukrainian].
12. Bilskyi, E. (1947). *Trahediia Kholmshchyny i Pidliashshia. Nashe zhyttia*. 28 lypnia. Ch. 29. p. 3–4. [In Ukrainian].
13. Usomu tsyvilizovanomu svitu. Vidkryty lyst ukrainsiv, zhyvuchykh za liniieiu Kerzona. zhovten 1945 r. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali TsDAVO)*. F. 4959. Op. 1. Spr. 28. [In Ukrainian].

14. Lystuvannya z raivykonkomamy pro rozselennia ukraïnskoho naselennia prybuvshoho z Polshchi za 5 sichnia – 30 hrudnia 1945 r.]. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti* (dali DAIFO). F. R. 295. Op. 5. Spr. 256 a. [In Ukrainian].
15. Film “Kliatva”. 1946. *Radianska Halychyna*. 31 serpnia. [In Ukrainian].
16. Rishennia raivykonkomiv, spysky, informatsii po pereseleñniu za 1946 r. *DAIFO*. F. R. 249. Op. 1. Spr. 13. [In Ukrainian].
17. Dyrektyvni rozporiadzhennia upravlinnia pry RM URSS u spravakh evakuatsii i rozselennia za 15 liutoho –27 hrudnia 1947 r. *DAIFO*. F. 249. Op. 1. Spr. 14. [In Ukrainian].
18. Rishennia raivykonkomiv, spysky, informatsii po pereseleñniu za 1946 r. *DAIFO*. F. 249. Op.1. Spr. 12. [In Ukrainian].
19. Otochyty pikluvanniam pereselentsiv. 1947. *Naddnistrianska pravda*. 12 bereznia. [In Ukrainian].
20. Stenohrama rozmovy pomichnyka chlena politbiuro TsK KP(b)U Udovychenka z Filatovym i Vyslotskym 16 veresnia 1946 r. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiedna Ukrainy* (dali TsDAHO). F. 1. Op. 23. Spr. 2605. Ark. 56-70. [In Ukrainian].
21. Anonimnyi lyst peredanyi u s. Mykulyno Ternopilskoi oblasti 12 veresnia 1946 r. *TsDAHO*. F. 1. Op. 23. Spr. 2605. Ark. 80-81. [In Ukrainian].
22. Barna, A. (2010). Spomyny Uika – vyselentsia na Skhid v 1945 rotsi. *Besida*, 6, p. 22. [In Ukrainian].
23. Spravka pro hospodarske oblashtuvannya ukraïnskoho naselennia prybuvshoho z Polshchi na terytoriiu Poltavskoi oblasti 4 travnia 1946 r. *TsDAHO*. F. 1. Op. 80. Spr. 517. [In Ukrainian].
24. Spravky upravlinnia pro kilkist simeï pereselentsiv prybuvshykh z Polshchi i pro stan roboty po pryïomu, rozselennia i hospodarskomu oblashtuvanniu pereselentsiv v oblastiakh URSS za 1945 r. *TsDAVO*. F. 4626. Op. 1. Spr. 10. [In Ukrainian].
25. Spravky upravlinnia pro kilkist simeï pereselentsiv prybuvshykh z Polshchi i pro stan roboty po pryïomu, rozselennia i hospodarskomu oblashtuvanniu pereselentsiv v oblastiakh URSS za 1945 r.). *TsDAVO*. F. 4626. Op. 1. Spr. 10. [In Ukrainian].
26. Dokladna zapyska pro rozselennia i hospodarske oblashtuvannya ukraïnskoho naselennia prybuvshoho z Polshchi u Sumsku, Poltavsku i Kharkivsku oblasti za 1945 r. *TsDAVO*. F. 4626. Op. 1. Spr. 11. [In Ukrainian].
27. Dobosh, H. (2019). Baba Antsia z Ntrebivky. *Zakhidnyi kurier*. 4 kvitnia. p 13. [In Ukrainian].
28. Spravka pro hospodarske oblashtuvannya ukraïnskoho naselennia evakuïovanoho z Polshchi 8 lypnia 1946 r. *TsDAHO*. F. 1. Op. 80. Spr. 515. [In Ukrainian].
29. Kabachii, R. (2006). Reoptanty – liudy mizh Volynniu i Priashivshchynoiu. Interviu. Rozмова zi Stepanom Krushkom, Holovoiu Koordynatsiinoho komitetu reoptantiv u Slovatskii Respublitsi. Porohy. *Chasopys dlia ukraïntsiv u Cheskii Respublitsi*, 2, pp. 13-15. [In Ukrainian].
30. (2008). Paraleli “Ya vvazhaiu sebe shchaslyvoiu liudynoiu» Mykola Mushynka pro svoje zhyttia i svoiu pratsiu”. *Nove zhyttia*, 17–18, p. 5. [In Ukrainian].
31. Lyst hrupy pereselentsiv iz s. Shevchenkove Vyhidskoho raionu do Rady Ministriv URSS zhovten 1947 r. *DAIFO*. F. 249. Op. 1. Spr. 21. [In Ukrainian].
32. Zaiava Lemka T. iz sela Dubok Chernelytskoho raionu 1947 r. *DAIFO*. F. 249. Op.1. Spr. 16. [In Ukrainian].
33. Doklia, T. (1970). *Po osmakh rokakh na odvdydynakh v Starom kraiu. Karpatorusskyi kalendar Lemko-Soiuza*. Pod. red Stefana Kychury. Yonkers: Pechatano v typohrafyy Lemko-Soiuza v Yunkers N. Y. pp. 159-176. [In Ukrainian].

Lyubchuk I. Deported Lemkos in the Nets of Soviet Post-war Propaganda.

The article reveals the complex pages of the notoriously planned Soviet propaganda among the deportees in the post-war period. It shows its detrimental effect on the preservation of the ethnic foundations of the Lemko group.

Considering that Lemkivshchyna today had lost its integrity as a historical and ethnographic region, and the Lemkos were settled around the world - these only actualize the task to a comprehensive and thorough analysis of the socio-political and national-cultural processes in the region and Lemkos in their context in the new era; to ascertain the role of Lemkivshchyna and Lemkos in the ethnopolitics of the states and, accordingly, their contribution to the development of various Ukrainian public, political, cultural and state organizations, institutions and entities, and generally assess their role and significance in the history of Ukraine of XX - early XXI century.

It is claimed that the whole catastrophe of modern times for the Lemkos was their deportation from their native ethnic areas, first to the USSR in 1944 - 1946, where they found themselves among their people, but not on their land, and later - in 1947 those who remained were settled in Poland. New powerful political-administrative and ideological factors against the local population during the Soviet-Polish negotiations were used. The most brutal action against local Ukrainians was Operation Vistula in April-July 1947, which unjustifiably had the task of erasing traces of their national image in peacetime.

The difficult stages of life in the Lemko region in the conditions of deportation actions of the 1940s, carried out as a result of the Soviet-Polish conspiracy of 1944 are traced, and pointed out their territorial, social, cultural and mental consequences. A reflection of Russian and later Soviet propaganda, at first, in the Lemkos region, and later among the deported Lemkos, is carried out.

The deportation of the local population has led to irreversible territorial, demographic, cultural and mental losses. The analysis of the sources allows us to suggest that the policies of both Poland and the USSR aimed at eradicating Lemko natives from their ethnic areas. And this was done by various methods, starting with propaganda, in the initial stages, to using force at later stages.

Having been deported to the Ukrainian SSR from their ethnic territories in Poland, autochthonous Lemkos fell into the nets of total Soviet propaganda. Soviet ideologues tried to involve the most diverse methods, which even in the interwar period manifested in different ways (from public influences, populist calls for a better future, active agitation for leaving the USSR), were well supported materially. At the beginning of the Second World War, we observed a transition to more pragmatic measures through the organization of a special centre and the activities of special agitator instructors. In the post-war period, meetings and conversations with the population took place in almost every village, in which Soviet agitators contrasted poverty in Lemkivshchyna with prosperous life in the USSR. Such oral propaganda, moreover, in all regions of the Ukrainian SSR where the Lemkos arrived, the Bolsheviks reinforced with various slogans, brochures and appeals.

Keywords: *deportation, Soviet propaganda, agitation activity, Lemkos, totalitarianism.*

УДК 94(73+549.1)“1978/1989”327.8(470)(045)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-18-6>

Ковальков О.Л.

<https://orcid.org/0000-0003-2344-3050>

РАДЯНСЬКА АГРЕСІЯ В АФГАНІСТАНІ (1979–1989 рр.) І АМЕРИКАНСЬКО-ПАКИСТАНСЬКІ ВІДНОСИНИ

У статті на підставі переважно американських і пакистанських документів і мемуарної літератури досліджено вплив агресії СРСР в Афганістані в 1979–1989 рр. на відносини між США і Пакистаном. Радянська інтервенція в Афганістан зумовила погіршення радянсько-американських відносин, зортання «розрядки» і загострення «холодної війни». Одним із проявів цього стала підтримка Сполученими Штатами афганської опозиції. США потребували союзників у цій політиці, одним з яких став Пакистан. Він був затиснутий між окупованим радянськими військами Афганістаном і недружньою Індією, тож потребував надійних союзників. До того ж у Пакистані розмістилися штаб-квартири афганських опозиційних партій, знайшли притулок майже 3 млн. біженців і були облаштовані табори підготовки моджахедів. США і Пакистан були зацікавлені у співпраці.

Доведено зумовленість зміни формату американсько-пакистанських відносин громадянською війною в Афганістані та залученням у неї СРСР на боці правлячої Народно-Демократичної Партії Афганістану. З'ясовано, що відносини між США і Пакистаном у 1980-і рр. розвивались у двох напрямках: офіційному і прихованому. Під впливом афганської кризи США поступилися своїми принципами. Попри диктаторський режим і порушення умов ядерного нерозповсюдження США значно розширили військово-технічну й економічну допомогу Пакистану. Це значно посилило обороноздатність країни і посилило позиції режиму М. Зіяуль-Хака. Пакистан перетворився на одного з головних союзників США у регіоні загалом і в їх підтримці опозиції в афганській кризі зокрема. Важливою була таємна співпраця Центрального розвідувального управління США і пакистанської Міжвідомчої розвідки з фінансування і постачання військового майна афганським моджахедам, надання їм розвідувальних даних, сприяння у виготовленні та поширенні пропагандистських матеріалів тощо. Це мало помітний вплив на перебіг Афганської війни, значно посилило здатність моджахедів протистояти радянським військам і збільшило згубні наслідки афганської авантюри для СРСР. Після виведення радянських військ з Афганістану Пакистан втратив для США стратегічне значення, більшість програм американсько-пакистанського співробітництва були згорнуті.

Ключові слова: Афганістан, Міжвідомча розвідка, Пакистан, радянська агресія, США, Центральне розвідувальне управління.

Інтервенція СРСР до Афганістану у грудні 1979 р. і подальша майже десятилітня участь радянських військ в Афганській війні на боці марксистського режиму, що супроводжувалося окупацією країни, справили визначальний вплив на міжнародні відносини. Це виявилось передусім у зортанні «розрядки» і загостренні «холодної війни», в якій Афганістан став чи не найбільш «гарячим фронтом». Одним із засобів тиску на СРСР у зв'язку з його афганською політикою з боку США була підтримка афганської опозиції. До цього Вашингтон залучив своїх союзників, серед яких особливою була роль Пакистану. На прикладі відносин із Пакистаном можна побачити, як США

поступалися своїми стратегічними зовнішньополітичними принципами з тактичних міркувань, зумовлених «холодною війною».

Використання США Пакистану в їх антирадянській політиці було важливим мотивом радянської версії історії міжнародних відносин 1980-х рр. [1; 2; 3; 4]. Вплив афганської кризи на внутрішню і зовнішню політику Пакистану досліджували пакистанські [5] і російські вчені [6; 7]. Американсько-пакистанської співпраці у зв'язку з афганською кризою торкалися американські дослідники зовнішньої політики США [8] та історії спецслужб і «таємних операцій» [9; 10; 11], а також деякі російські вчені [12; 13]. В українській історіографії ця проблема розглядалась у контексті вивчення підтримки Сполученими Штатами афганської опозиції [14]. Відносини між США і Пакистаном у зв'язку з політикою СРСР в Афганістані не були предметом спеціального вивчення.

В основу джерельної бази дослідження покладено документи органів виконавчої влади та ЦРУ США [15; 16], а також спогади бригадного генерала М. Юсуфа, який у 1983–1987 рр. очолював «афганський відділ» Міжвідомчої розвідки Пакистану [17; 18; 19; 20].

США визнали Пакистан невдовзі після розподілу Британської Індії на два домініони, 20 жовтня 1947 р. Обидві країни були зацікавлені у співпраці. Карачі шукав військово-політичної підтримки у конфлікті з Індією за Джемму і Кашмір. Для Вашингтона ж нова держава мала стати засобом стримування поширення радянського впливу у Південній Азії. Продовж наступних років держави підписали угоди про американську військово-технічну допомогу (Карачі, 9 лютого 1951 р.) і взаємну допомогу в цілях оборони (Вашингтон, 25 лютого 1954 р.), а також Договір про дружбу і торгівлю (Вашингтон, 12 листопада 1959 р.). Пакистан став членом СЕАТО і СЕНТО й отримав до середини 1960-х рр. військової допомоги від США на 1 млрд. 238 млн. дол. На заваді подальшій співпраці між країнами стала пакистанська ядерна програма, започаткована З. А. Бхуттов 1972 р. У 1976 р. Конгрес США схвалив внесену сенатором-демократом від штату Міссурі С. Саймінгтоном поправку до Закону про іноземну допомогу, яка забороняла економічну і військову допомогу країнам, які порушували умови ядерного нерозповсюдження. Поширення її на Пакистан зумовило згорання більшості програм американської військово-технічної та економічної допомоги.

Ситуацію докорінно змінили події у Кабулі 27 квітня 1978 р. Військовий переворот і прихід до влади орієнтованої на СРСР Народно-Демократичної Партії Афганістану (НДПА) загрожували порушити хиткий баланс сил у Південній Азії і на Близькому Сході, тому занепокоїв обидві країни. Утім, радник президента США з національної безпеки З. Бжезінський у меморандумах до державного секретаря С. Венса [15, р. 36] і Дж. Картера [15, р. 48–49] у травні, посольство США у Кабулі у травні [15, р. 41] і в липні [15, р. 63] 1978 р. обґрунтовували продовження відносин із Демократичною

Республікою Афганістан (ДРА), застерігали від припинення допомоги, оскільки це могло підштовхнути режим НДПА до більш тісної співпраці з СРСР. Водночас посол США у ДРА А. Дабс звертав увагу, що «президентом Афганістану став генеральний секретар компартії» [13, с. 39]. 6 травня 1978 р. США визнали ДРА, встановили з нею дипломатичні відносини і до кінця року надали їй допомоги і кредитів на 26 млн. дол. [13, с. 41].

Пакистан також визнав ДРА, запропонував їй співпрацю і визнання кордону по «лінії Дюранда». 9 вересня 1978 р. Кабул відвідав М. Зія уль-Хак. У грудні була створена спільна торговельна комісія. Але подальшому порозумінню між країнами заважали пуштунська проблема і не визнання новою афганською владою кордону з Пакистаном. Через це відносини між державами погіршувались. У травні 1979 р. М. Зія уль-Хак заявив, що Афганістан «перестав грати роль буферної держави» і «перетворився на радянського сателіта» [6, с. 2].

9 травня 1978 р. у листі до Дж. Картера М. Зія уль-Хак писав про необхідність об'єднання зусиль для відсічі «червоній загрози» у регіоні. Зокрема, занепокоєння президента Пакистану викликала позиція НДПА щодо афгансько-пакистанського кордону і бажання об'єднати всіх пуштунів у складі Афганістану [15, р. 37–38]. Президент США у листі у відповідь від 9 червня писав про повне співпадання поглядів на афганську проблему, «лінію Дюранда» і потенційну небезпеку радянського домінування в регіоні. Дж. Картер наголосив на важливості американсько-пакистанських відносин і спільному зацікавленні в утриманні нової афганської влади на позиціях нейтралітету і неприєднання [15, р. 53–55]. Про це ж писав з Ісламабада посол США у Пакистані А. В. Хаммел 18 травня [15, р. 42–46]. Під час візиту до США в. о. міністра оборони Пакистану А. Шахі говорив про небезпеку радянської агресії проти його держави з території Афганістану і закликав США не залишати Пакистан наодинці з цією загрозою [15, р. 49–51].

Зацікавленість США у Пакистані не обмежувалася питаннями безпеки. У Пешаварі розмістилися опозиційні до НДПА політичні партії, Північно-Західна Прикордонна Провінція Пакистану вже у 1978 р. стала прихистком для сотень тисяч афганських біженців, які тікали від соціалістичних експериментів. Там же на базі таборів біженців готували бійців для опозиційних збройних формувань (моджахедів), які протистояли кабульській владі. Це створювало для Ісламабада додаткові проблеми і водночас збільшувало його вагу для реалізації політики Вашингтона в регіоні. Утім, щонайменше до лютого 1979 р., окрім «занепокоєння» ситуацією в ДРА, США не здійснювали жодних кроків в афганському питанні.

Американсько-афганські відносини змінив інцидент з послом США у ДРА А. Дабсом. 14 лютого 1979 р. його викрали і доставили до готелю «Кабул» члени бойового крила радикальної організації «Національне гноблення». Спроба звільнення посла бійцями спеціального призначення була

непрофесійною і завершилася його загибеллю попри те, що діями афганців керували помічник радянського посла з безпеки перший секретар С. Г. Бахтурин, другий секретар посольства Ю. І. Кутепов і радник по боротьбі зі злочинністю при МВС ДРА А. С. Ключніков [21, р. 96]. Посольство США писало про їхню визначальну роль у підготовці і здійсненні операції, але всю провину за її провал поклало на афганців [15, р. 93–102]. Не менше за загибель А. Дабса американців обурило подальша їхня поведінка. Ані Н. М. Таракі, ані Х. Амін офіційно не вибачились, три офіційні запити посольства США до уряду ДРА про надання матеріалів слідства залишилися без відповіді. Лідери НДПА проігнорували церемонію прощання з тілом посла в аеропорту Кабула. За свідченням сучасників, президент Дж. Картер сприйняв це як особисту образу. За два тижні Конгрес США схвалив рішення про припинення будь-якої допомоги ДРА, окрім гуманітарної. Фінансування американських проектів було скорочено майже на 80%. Дипломатичний корпус скоротили, а місце посла А. Дабса посів повірений у справах Дж. Б. Амстутц [13, с. 46–48].

Після інциденту з А. Дабсом США предметно поглянули на афганський рух опору. 28 лютого 1979 р. ЦРУ проаналізувало можливі варіанти американської допомоги йому, як односторонньої, так і спільно з союзниками. В американських документах ця допомога визначалась як «Програма прихованих дій». Окрім пропагандистських заходів, йшлося про можливість фінансової допомоги, надання продовольчих пайків, медичних препаратів, засобів зв'язку, стрілецької і зенітної зброї, але відкидалася доцільність надсилання до Пакистану американських інструкторів [15, р. 109–110]. У кінці березня відбулися консультації представників ЦРУ з саудівським спадковим принцом Фахдом Абдаль-Азизом і М. Зієюуль-Хаком, під час яких було досягнуто принципової згоди про спільну допомогу афганським повстанцям [15, р. 115]. У підготовленому вірогідно в кінці березня – на початку квітня 1979 р. (документ недатований) аналітичному звіті ЦРУ було розглянуто можливі шляхи надання підтримки повстанцям. Найбільш оптимальним вважалося співробітництво США з Пакистаном і Саудівською Аравією з можливим залученням до цього КНР. Кілька радіостанцій уже віщали з Пакистану на ДРА. ЦРУ контактувало з деякими «афганськими дисидентами» в США, що уможливлювало передавання через них певних коштів для опозиції [15, р. 127]. 6 квітня 1979 р. на засіданні Спеціального координаційного комітету обговорювалася можливість фінансової підтримки повстанців і надання їм зброї. Остання ідея не знайшла тоді підтримки. Тоді ж З. Бжезінський наголосив, що в інтересах США, аби «цей заколот тривав, навіть якщо він буде неуспішним», але для цього необхідна була співпраця з Пакистаном. Тож він запропонував надати йому гарантії безпеки, принаймні, підтвердити чинність Договору від 1959 р. [15, р. 141–143].

Вже влітку 1979 р. ЦРУ налагодило надання афганській опозиції одягу, медикаментів і засобів зв'язку, які за американські гроші закуповувались у Пакистані [15, р. 155]. Там же було налагоджено друк пропагандистської продукції і радіотрансляції на територію ДРА [15, р. 173]. У жовтні на ці потреби були виділені додаткові кошти [15, р. 207]. У грудні обговорювали питання направлення місії для вивчення ситуації у таборах афганських біженців у Пакистані [15, р. 256].

Подальшого поштовху реалізації «Програми прихованих дій» надала радянська інтервенція в ДРА у грудні 1979 р. Її засудили США та їхні союзники по НАТО та поза межами блоку, більшість ісламських країн та членів Руху неприєднання. У відповідь на дії Кремля Білий дім запровадив проти СРСР торговельні та технологічні санкції, до яких приєдналися й інші країни [22, с. 62–63]. Не менш жорсткою була реакція Пакистану. Співробітник радянського посольства в Ісламабаді В. Беляєв згадував юрби розлючених пакистанців на вулицях столиці 28 грудня 1979 р. [23, с. 149]. Пакистан пішов на жорстку конфронтацію з новим кабульським режимом, підтримував афганську опозицію і став головним плацдармом збройного опору режиму НДПА і радянським військам [6, с. 2–3].

Пакистан був одним з ініціаторів жорстких міжнародних санкцій проти кабульського режиму, які об'єктивно зачіпали СРСР. На початку січня 1980 р. на вимогу Ісламабада відбулось обговорення афганського питання в ООН, яке завершилося для Москви фіаско. Попри те, що представник Радянського Союзу заблокував резолюцію Ради Безпеки, яка засуджувала перебування на території ДРА його військ, 104 країни засудили радянську агресію в Афганістані на Генеральній Асамблеї [22, с. 65]. Скликана в Ісламабаді за ініціативи Пакистану 17–22 травня 1980 р. сесія Організації Ісламська Конференція (нова афганська влада навіть не була запрошена на неї) ухвалила жорстку резолюцію. У ній йшлося, щорадянська окупація обмежувала суверенітет Афганістану і перешкоджала афганцям вільно обирати політичний і соціально-економічний лад. Документ вимагав «невідкладного і беззастережного виведення всіх радянських військ» з ДРА і недопущення з їх боку «пригноблення і тиранії щодо афганського народу та його синів, які ведуть справедливую боротьбу». До того часу членство Афганістану в ОІК було призупинене [24]. За кілька місяців міністри закордонних справ держав-членів організації підтримали ініціативу Ісламабада про створення Комітету для врегулювання афганської кризи. До його складу увійшли міністри закордонних справ Пакистану, Ірану, Гвінеї, Тунісу і Генеральний секретар ОІК. На конференції голів держав і урядів країн ОІК в Ет-Таїфі у січні 1981 р. утворили «Ісламський фонд» для підтримки афганського опору [5, р. 109–113].

Про радянську окупацію Афганістану пакистанські лідери говорили на конференції міністрів закордонних справ країн, що не приєднались, у листопаді 1981 р. у Делі; на 37-й Сесії Комісії ООН з прав людини в лютому–березні

1981 р.; на засіданні Координаційного бюро Руху неприєднання в червні 1982 р. у Гавані; на Конференції голів держав і урядів країн, що не приєднались, у березні 1983 р. у Делі [2, с. 256]. Це загостило афгансько-пакистанські відносини. Після січневої 1980 р. сесії ОІК у ДРА відбулись арешти громадян Пакистану і навіть затримання співробітників посольства. У відповідь були закриті пакистанське посольство у Кабулі і консульство у Кандагарі [15, р. 600].

Таку позицію Пакистану в афганському питанні визначали кілька чинників. По-перше, це побоювання агресії з боку СРСР. Пакистанська влада не знала справжніх мотивів Москви, тож її непокоїло можливе прагнення СРСР через Афганістан вийти до Індійського океану чи нафтоносних полів Близького Сходу. По-друге, Пакистан виявився затиснутим між прорадянською ДРА, на території якої розмістилися радянські війська, і недружньою Індією, озброєною радянською зброєю. Наостанок, потоки афганських біженців загрожували соціальною і політичною нестабільністю [5, р. 118–121; 7, с. 150–151]. Ісламабад потребував зовнішньої підтримки, і він знайшов її у Вашингтоні.

Радянська інтервенція в ДРА в кінці грудня 1979 р. зумовила перегляд політики США щодо афганської опозиції. 26 грудня 1979 р. З. Бжезінський у меморандумі до Дж. Картера виклав думку, яка визначила стратегію США в афганській кризі: зробити все, щоб опір повстанців тривав якомога довше. Він радив збільшити фінансування «Програми прихованих дій» і почати надавати моджахедам зброю, а також переглянути політику щодо Пакистану: надати йому гарантії безпеки і, можливо, озброєння [15, р. 267]. 28 грудня 1979 р. Рада Національної Безпеки ухвалила рішення про початок військової підтримки афганських повстанців. З метою залучення до співпраці Пакистану С. Венс запропонував відрядити до Ісламабада кількох посадовців [15, р. 301–305]. Того ж дня президенти США і Пакистану обговорили радянську інтервенцію в ДРА та можливий візит американської делегації до Ісламабада телефоном. М. Зія уль-Хак, зокрема, сказав: «Те, що сталося в Афганістані, є делікатним, трагічним і найбільш значимим у цій частині світу. Завтра це може бути Пакистан». Дж. Картер запевнив пакистанця у підтримці і запропонував йому підняти афганське питання в ООН [15, р. 312–313].

Необхідність залучення Пакистану до «Програми прихованих дій» змушувала США розв'язати декілька делікатних проблем. Пакистан вимагав гарантій безпеки, військово-технічної й економічної допомоги, на заваді чому стояла «поправка Саймінгтона». 2 і 3 січня 1980 р. З. Бжезінський писав Дж. Картеру про «пакет допомоги» Пакистану, до якої можна було залучити Саудівську Аравію [15, рр. 352, 401]. 4 січня посол в Ісламабаді А. В. Хаммел закликав Вашингтон публічно підтвердити чинність Договору 1959 р., а також гарантувати не лише військову допомогу, але й політичну підтримку, реструктуризацію боргу тощо [15, р. 409–413]. Того ж дня З. Бжезінський у розмові з пакистанським послом у США Султан Ханом підтвердив чинність Договору 1959 р. (офіційно це зробив Дж. Картер 11 січня у листі до М. Зіюль-

Хака [15, р. 459]). Водночас пропозицію радника переглянути ядерну програму пакистанський дипломат відкинув [15, р. 415–416]. А. В. Хаммел закликав Держдепартамент відкинути «поправку Саймінгтона» і надати допомогу потенційному союзнику в афганському питанні: позиція з ядерного нерозповсюдження мала бути підпорядкована більш нагальній проблемі – адекватній відповіді на радянську агресію в Афганістані [15, р. 420]. 9 січня в інформаційному повідомленні ЦРУ йшлося, що Пакистан за жодних обставин не відмовиться від своєї ядерної програми, тож Білий дім мав зняти ці вимоги. Водночас розвідка застерігала, що в Пакистані були сильні антиамериканські настрої, а можливі поставки американської зброї могли також спричинити негативну реакцію Індії [15, р. 450].

Продовж наступних тижнів відбулися кілька перемовин і консультацій, які мали підготувати підґрунтя для запланованого візиту до Пакистану. 12 січня Дж. Картер, С. Венс, його заступник У. Кристофер і З. Бжезінський зустрілись у Вашингтоні з міністром закордонних справ Пакистану А. Шахі [15, р. 466–468]. Попри підтвердження чинності Договору 1959 р., він залишився невдоволеним обіцяною військовою допомогою на 400 млн. дол. Як повідомляв А. В. Хаммел, на тлі радянсько-індійських перемовин про надання Нью-Делі зброї на 2 млрд. дол. американську допомогу пакистанці вважали мізерною. До того ж Республіканська партія Пакистану була обурена засудженням ЗМІ у США допомоги «недемократичному уряду Пакистану» [15, р. 488–490]. На засіданні Спеціального координаційного комітету 17 січня 1980 р. ухвалили створити «консорціум» за участю інших країн для надання військової допомоги Пакистану. Франція погодилася продати йому літаки «Міраж», Велика Британія і ФРН вивчали можливість продажу танків і гармат, Саудівська Аравія обіцяла виділити 800 млн. дол., а С. Венс доручив спробувати залучити до співпраці Японію [15, р. 492].

З метою налагодження співпраці в афганському питанні до Пакистану і Саудівської Аравії відбула американська місія на чолі з У. Кристофером і З. Бжезінським. 2 лютого 1980 р. американці зустрілися в Ісламабаді з М. Зію-уль-Хаком. Потребу в озброєнні він обґрунтовував загрозою «рейдів» у прикордонні з ДРА райони Пакистану і навіть радянської окупації країни. З. Бжезінський запевнив М. Зію-уль-Хака в американській підтримці [15, р. 539–541]. Наступного дня З. Бжезінський і керівник Міжвідомчої розвідки (ISI, Inter-Services Intelligence) генерал А. Р. Ахтар обговорили можливі канали поставок зброї і погодились, що допомога повстанцям залежала від їх об'єднання в «альянс» [15, р. 567]. 4 лютого У. Кристофер і З. Бжезінський в Ер-Ріяді зустрілися з принцом Саудом. Він підтвердив фінансову участь у наданні Пакистану військової допомоги і запевнив, що Саудівська Аравія підтримає його у випадку загрози з боку СРСР. Тоді вперше порушили питання про залучення до «Програми» Єгипту [15, р. 548–549].

Попри ці зрушення, остаточно «проблему Пакистану» вирішила адміністрація наступного президента Р. Рейгана. У квітні 1981 р. США відвідав міністр закордонних справ Пакистану А. Шахі, у червні й вересні того року візити до Ісламабада здійснив заступник держсекретаря Дж. Баклі. Результатом стала угода про американську допомогу на 3,2 млрд. дол., яку в грудні 1981 р. схвалив Конгрес [16, р. 203]. США надали Пакистану 1,55 млрд. дол. «військових» кредитів, на які азійська країна мала придбати кілька сотень танків М-48, ударні вертольоти «Кобра», 155-мм самохідні гаубиці, протикорабельні ракети, бронетранспортери, електронне обладнання. Штати також пообіцяли по 800 тис. дол. у 1983 і 1984 рр. і по 1 млн. дол. у 1985–1987 рр. на навчання пакистанських військових і продати 40 винищувачів F-16 загальною вартістю 1,1 млрд. дол. Частину коштів (700–800 млн. дол.) на них погодилася надати Саудівська Аравія [1, с. 61]. Пакистан, таким чином, вийшов на третє місце (після Ізраїлю й Єгипту) за обсягами американської військової допомоги. Це перетворило його на головного (поряд із Саудівською Аравією, Єгиптом і КНР) союзника США в їхній афганській політиці. Своєю чергою, це робило Пакистан в очах Москви «головним плацдармом агресії імперіалістичних і реакційних сил проти революційного Афганістану» [3, с. 137]. Водночас погіршувалися радянсько-пакистанські відносини. В середині 1980 р. на вимогу Ісламабада на третину було скорочено радянський дипкорпус у Пакистані. Радянським фахівцям, які працювали у країні в рамках торговельно-економічного співробітництва, відмовили у продовженні дозволу на перебування в країні. Скорочувалось двостороннє співробітництво в усіх сферах [3, с. 139–140].

У 1980–89 рр. відносини між США і Пакистаном розвивалися на двох рівнях. Американська допомога була важливим чинником зміцнення позицій режиму М. Зія уль-Хака. Ісламабад всіляко підтримував усі ініціативи Вашингтона на міжнародній арені і був його надійним союзником у Південній Азії. Утім, на розгортання афганської кризи більш важливий вплив мав прихований вимір американсько-пакистанських відносин.

Пакистан був ключовим союзником США в його підтримці опозиції в Афганській війні. Безпосередню реалізацію «Програми прихованих дій» з її підтримки (за Р. Рейгана отримала кодову назву «Циклон») здійснювало ЦРУ за сприяння ISI. Окрім співробітників пакистанської розвідки і кількох осіб з оточення М. Зіяуль-Хака (він особисто контролював поставки озброєння моджахедам) про цю програму в Пакистані не знав ніхто [15, р. 860–861]. На відміну від США, які на початку 1980-х рр. офіційно визнали підтримку афганської опозиції, пакистанська влада завжди заперечувала свою участь у «Програмі прихованих дій».

Найважливішим предметом співробітництва розвідок обох країн було безперебійне постачання зброї та іншого майна моджахедам. Уже в 1980 р. було напрацьовано логістичну схему поставок, яка функціонувала фактично без змін

до 1989 р. ЦРУ відповідало за закупівлю зброї і доправлення її до Пакистану. До 1985 р. США надавали моджахедам лише радянські зразки озброєння. Спочатку головним джерелом його отримання був Єгипет, який мав значні запаси радянського військового майна. У 1982 р. продати американцям захоплені у Лівані трофеї погодився Ізраїль. Про ці поставки не мали дізнатися араби, адже, за словами М. Юсуфа, мусульманам «неприпустимо було вести священну війну ізраїльською зброєю» [18]. З Єгипту літак ВПС США доставляв вантажі до саудівського Ез-Захрана. Звідти саудівський С-130 доправляв їх до Ісламабада. Розглядалася можливість прямих рейсів американським С-141, що мало прискорити доставку. Іншим був морський маршрут до Карачі. До середини 1980-х рр. щороку цими шляхами транспортувалося близько 10 тис. т. зброї. Надалі обсяги зростали і в 1987 р. досягли 65 тис. т. Далі зброя під контролем співробітників ISI і Міністерства військової поліції в опломбованих вагонах або вантажівками доправлялася на склади у Кветті й Ойхрі. Звідти вантажі переправлялися до Пешавара представництвом афганських опозиційних партій. Пакистанці чітко дотримувалися кількох правил: зброя розподілялася винятково між партіями, і до цього процесу американці не допускалися [19], як і до військового навчання у таборах підготовки моджахедів. Як пояснював М. Юсуф, «допуск американців до нашої системи постачання і навчання призвів би лише до хаосу, а також посилив би пропаганду комуністів» [18].

З Пакистану зброя й інші матеріали надходили до польових командирів караванами, яких щороку було 500–600 [25, с. 11]. «Полювання» за ними було головним завданням радянських спецпризначенців. Караванним шляхом могла бути як вузька стежка у горах, так і найджений шлях. Каравани також були різними: від десятка нав'ючених віслюків з кількома погоничами до колони вантажівок і пікапів, набитих зброєю і боєприпасами [26, с. 4]. У стандартному каравані 30–40% вантажів становили промислові і продовольчі товари, ще 30–40% – зброя і боєприпаси. Решта – медикаменти і наркотики. [27, с. 38]. Виявлення і знешкодження караванів змушували радянських спецпризначенців діяти поблизу кордонів із Пакистаном, що зумовлювало зіткнення з прикордонниками. Забезпечення безперервного руху караванів було серйозною проблемою: не вистачало в'ючних тварин і автомобілів. У ЦРУ й ISI навіть розглядали можливість закидати зброю повстанцям в Афганістані повітрям на парашутах, проте від цієї ідеї відмовилися [18].

Співробітництво між двома розвідками було складним. Як видно з американських і пакистанських джерел, у ЦРУ не довіряли пакистанським колегам і сумнівались у їхніх професійних якостях. М. Юсуф згадував, що коли у 1985 р. він відвідав Ленглі, американці ставилися до нього «як до простачка» [18]. Американці також неодноразово звинувачували ISI у привласненні або нераціональному використанні коштів. Ці закиди М. Юсуф спростовував тим, що більшість грошей ЦРУ витратило на закупівлю зброї самостійно, і лише

незначні суми потрапляли на спецрахунки ISI, доступ до яких мав лише її голова. Тож якщо гроші десь і «зникали», то, на переконання генерала, лише на першому етапі поставок, за який відповідало ЦРУ [18]. Американців також турбувало повне їх відсторонення від розподілу зброї між афганськими партіями і від підготовки моджахедів. Навіть коли в ЦРУ і Пентагоні погодили надання афганським повстанцям сучасних переносних зенітно-ракетних комплексів (ПЗРК) FIM-92 «Stinger» ISI наполягла на тому, що інструкторами з їх використання мали бути винятково пакистанці. Для цього вони пройшли восьмимісячну підготовку на тренувальних базах у США. Після цього пакистанська розвідка відібрала моджахедів (критерієм було вміле використання ними інших ПЗРК), які кілька тижнів тренувалися на обладнаному в маєтку М. Юсуфа Равалпінді тренажері. Важливо, що за норми ефективності бойового використання «Стінгерів» в армії США в 65% пакистанці домоглися показчика в 70–95% [20]. Очевидно, що в такий спосіб пакистанська сторона підвищувала бойові якості і власних військовослужбовців.

Найбільш важливим питанням, яке нерідко викликало непорозуміння між обома розвідками, була номенклатура й якість озброєння, яке постачалося моджахедам. До середини 1985 р. ЦРУ дотримувалося правила не постачати до зон конфліктів зброю, походження якої можна було б пов'язати із США [11, с. 19]. Пакистанці також наполягали на тому, щоб це були зразки, які перебували на озброєнні афганської та радянської армій в Афганістані. Так, після схвалення у 1980 р. рішення постачати афганцям радянські ПЗРК «Стріла-2» пакистанці наполягли на тому, щоб повстанці не використовували їх у східних провінціях. Цих ПЗРК не було в Афганістані, тож потрапити туди вони могли лише через Пакистан [14, с. 170]. З таких же міркувань затримувалося надання афганцям «Стінгерів» (цю ідею особливо підтримував М. Юсуф і конгресмен від Техасу Ч. Н. Уїлсон, член підкомітету з питань асигнувань міністерства оборони [Див.: 11; 20]. У США побоювалися потрапляння цих ПЗРК до радянських рук. Окрім того, їх використання в Афганській війні робило залученість у неї США і Пакистану очевидною. Проти надання цих ПЗРК моджахедам були ЦРУ, Пентагон, а також М. Зія уль-Хак і його оточення. Зрештою, гору взяла переконаність у здатності «Стінгерів» похитнути перевагу радянських військ у небі Афганістану, що справдилося.

Чимало нарікань пакистанців викликала якість зброї, яку ЦРУ закуповувало, де прийдеться. Про низьку якість і поганий стан різношерстого асортименту простої і застарілої зброї, яка нерідко іржавіла на складах, писали і пакистанці, й американці. Особливо це стосувалося Єгипту, який продавав США, за словами П. Швейцера, «брухт, яким можна лише трішки полякати Ради» [28, с. 201]. М. Юсуф згадував партію зброї виробництва 1940-х рр., закупленої у Туреччині [18], а також критикував деякі зразки озброєння через їх неможливість використання в афганських умовах. Такими були британські

ПЗРК «Блоупайп», які через вагу і принцип дії були непридатні для використання в партизанській війні у гірській місцевості. Ці вади в діяльності ЦРУ генерал пояснював тим, що деякі держави бажали банально «заробити на металобрухті». За придбання ж зброї у ЦРУ нерідко відповідали цивільні особи, а військові погано уявляли собі театр бойових дій в Афганістані. Тай до моджахедів у США ставились як до вояків другого сорту, які були лише знаряддям для ускладнення життя Радам в Афганістані [18].

Попри ці розбіжності, співпраця між ЦРУ й ISI справила значний вплив на Афганську війну. Велике значення мало надання моджахедам розвідувальних даних про радянські війська в ДРА. ЦРУ надавало їх ISI, а та – польовим командирам. На супутникових знімках можна було порахувати радянські танки, а шляхом використання засобів обробки і збільшення якості знімку визначити, справний танк, чи ні [9, с. 201–202]. Без цього чимало переможних для моджахедів битв були б програними, а жертв серед них було б більше [18]. М. Юсуф згадував, як пакистанці передали моджахедам видрукувані зусиллями ЦРУ 10 тис. Коранів узбецькою, які афганці переправляли «за річку», до СРСР [18]. За сприяння ЦРУ генерал особисто розробляв плани диверсій проти СРСР. Навесні–влітку 1985 р. ISI планувала підриг «мосту дружби» через Амудар'ю, але операцію згорнули. У 1986–1987 рр. моджахеди здійснили серію атак на баржі на радянській стороні річки, а також обстрілювали територію Середньої Азії. Мішенями стали дві електростанції у Таджикиській РСР, унаслідок чого частина території республіки на кілька тижнів була знеструмлена, а також аеродром Шуроб у 3 км. від Амудар'ї [28, с. 446–447; 17]. Ці атаки М. Юсуф назвав апогеєм своєї кар'єри в ISI.

ЦРУ фінансувало роботу «Радіо Вільного Кабула» та інших станцій, які мовили на Афганістан із Пакистану, загалом – 12 годин на добу [13, с. 93]. У Пакистані за фінансового, організаційного та технічного сприяння ЦРУ афганські опозиційні партії друкували десятки газет і журналів, які поширювалися серед мешканців Афганістану [29, с. 12–13]. Зрештою, через Пакистан ішла уся допомога, яку США надавали афганським біженцям та переміщеним особам в Афганістані. У 1988 р. у Пакистані перебувало 3 млн. афганців. У травні 1979 р. виникла «Асоціація американської допомоги афганським біженцям», яку очолив экс-посол США у Кабулі Т. Еліот. У 1982 р. США виділили на ці потреби 102 млн. дол. в односторонньому порядку і через Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Товариство Червоного Хреста й уряд Пакистану. Надалі сума дещо знизилася: 80 млн. дол. у 1983 р., 70 млн. дол. у 1984 р. і 69,3 млн. дол. у 1984 р. Це було спричинене тим, що з середини 1980-х рр. США надавали допомогу внутрішньо переміщеним особам. У 1985 р. на ці потреби було виділено 8 млн. дол. Далі суми зростали, і в 1988 р. перевищили допомогу біженцям: 71,74 млн. дол. і 20 тис. т товарів на 6 млн. дол. США забезпечували доправлення вантажів до Пакистану і далі до ДРА: лише в 1986–1987 рр. на ці потреби витратили 20 млн.

дол. США також фінансували відкриття для афганських біженців медресе у Пакистані, яких в кінці 1980-х рр. було 39 тис. [30, с. 61–64].

Після виведення радянських військ з Афганістану Пакистан втратив для США стратегічне значення головного союзника в його афганській політиці. У відносинах між країнами знову головним стало ядерне питання. У жовтні 1990 р. було заморожено поставки кількох десятків літаків F-16. США навіть відмовилися повернути сплачені за них пакистанським урядом кошти. Військово-технічне й економічне співробітництво між країнами було фактично згорнуто [31, с. 239–240]. Надалі на відносини між країнами додатково впливала підтримка Ісламабадом руху «Талібан» і радикального ісламістського режиму Ісламського Емірату Афганістан.

Таким чином, Афганська війна й участь у ній на боці режиму НДПА радянських військ зумовила логічну в умовах «холодної війни» підтримку афганської опозиції з боку США. Серед їхніх союзників у цій політиці ключова роль належала Пакистану, на території якого розмістилися штаб-квартири афганських опозиційних партій, знайшли притулок майже 3 млн. біженців і були облаштовані табори підготовки моджахедів. Під впливом афганської кризи США поступилися своїми принципами. Попри відверто диктаторський режим і порушення Пакистаном умов ядерного нерозповсюдження Вашингтон значно розширив військово-технічну й економічну допомогу Ісламабаду, перетворивши його на свого головного союзника у Південній Азії загалом і в афганській політиці зокрема. Американська допомога була важливою гарантією безпеки Пакистану. Важливою була таємна співпраця Центрального розвідувального управління США і пакистанської Міжвідомчої розвідки з фінансування і постачання військового майна афганським моджахедам, надання їм розвідувальних даних, сприяння у виготовленні та поширенні пропагандистських матеріалів тощо. Це мало помітний вплив на розгортання Афганської війни, значно посилило здатність моджахедів протистояти радянським військам і суттєво збільшило згубні наслідки афганської авантюри для СРСР. Після виведення радянських військ з Афганістану Пакистан втратив для США стратегічне значення, більшість програм американсько-пакистанського співробітництва були згорнуті. Це доводить, що відносини між країнами у 1980-ті рр. були зумовлені афганською проблемою.

Список використаних джерел та літератури

1. Беглова Н.С. Пакистан – «восточный форпост» в стратегических планах США. *США – Канада: Экономика. Политика. Идеология*. 1982. № 11. С. 61–66.
2. Москаленко В.Н. Внешняя политика Пакистана (формирование и основные этапы эволюции). М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1984. 302 с.
3. СССР и Пакистан / Ред. кол. Г.Ф. Ким. М.: «Наука»: Главная редакция восточной литературы, 1984. 224 с.

4. Звягельская И.Д. «Конфликтная политика» США на Ближнем и Среднем Востоке (середина 1970-х – вторая половина 80-х годов). М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1990. 189 с.
5. Sardar R. Soviet Intervention in Afghanistan and its Implication for Pakistan – A Dissertation, 1985. 322 p. URL: https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2866&context=dissertations_1
6. Москаленко В. Афганская трагедия и Пакистан. *Азия и Африка сегодня*. 2003. № 11. С. 2–9.
7. Чернышков А.В. Пакистан и его дилемма безопасности в 1979–1989 гг. *Известия Самарского Центра Российской академии наук*. 2013. № 1 (т. 15). С. 150–153.
8. Lowenstein J. US Foreign Policy and the Soviet – Afghan War: A Revisionist History. Yale University, 2016. 77 p. URL: https://elischolar.library.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1045&context=applebaum_award
9. Вудворд Б. Признание шефа разведки. М.: Политиздат, 1990. 479 с.
10. Weiner T. Legacy of Ashes: The History of the CIA. NY – London – Toronto – Sidney – Auckland, 2007. 702 p.
11. Крайл Д. Война Чарли Уилсона. М.: Совершенно секретно, 2008. 448 с.
12. Иващенко А.С. Афганская вооруженная оппозиция в американской политике. США – Канада: Экономика, политика, идеология. 1994. № 11. С. 96–106.
13. Иващенко А.С. США и Афганистан (1979–1989). М.: ТЦ «Сфера», 1997. 144 с.
14. Ковальков О.Л. Підтримка афганського Руху Опору адміністрацією Президента США Дж. Картера (1979–1980) // *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Универсум истории и археологии*. Дніпро, 2020. Т. 3 (28). Вип. 1. С. 163–177.
15. Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan / Editor D. Zierler / Gen. Editor A.M. Howard. United States Government Publishing Office – Washington, 2018. URL: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf>
16. Towards an International History of the War in Afghanistan, 1979–1989. By Christian F. Osterman, MirceaMunteanu. Volume I: US Documents, 1980–1989. URL: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/AfghanistanV1_TOC.pdf
17. Юсуф М. Заманить медведя. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0150.shtml
18. Юсуф М. Роль ЦРУ. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0070.shtml
19. Юсуф М. Система снабжения. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0160-1.shtml
20. Юсуф М. «Стингеры» против авиации. URL: http://artofwar.ru/i/izchuzhogookopa/text_0010.shtml
21. Mitrochin V. The KGB in Afghanistan. Russian Edition. Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2002. 154 p.
22. Ковальков О.Л. Реакція світової спільноти на радянське вторгнення до Афганістану. *Наукові записки*. Випуск 18. Серія: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 59–67.
23. Беляев В. Старая дружба не ржавеет. События в Афганистане и Пакистане. *Москва*. 2002. № 2. С. 147–154.
24. Resolution № 19/11-P. The Situation in Afghanistan. URL: <https://ww1.oic-oci.org/english/conf/fm/11/11%20icfm-political-en.htm#RESOLUTION%20No.%2019/11-P>
25. Ютов В.И. «Каскад» и «Омега». М.: ООО «X-History», 2003. 220 с.
26. Чикишев А. Спецназ в Афганистане. М., 2000. 61 с.
27. Еремеев В. В пустыне Регистан. *Солдат удачи*. 2008. № 8. С. 36–41.
28. Швейцер П. Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря. Минск: СП «Авест», 1995. 464 с.
29. Сикоев Р.Р. Пресса афганской эмиграции. М.: Институт востоковедения РАН, 1999. 149 с.
30. Иващенко А.С. Гуманитарная помощь США афганским беженцам и перемещенным лицам. *Восток*. 1993. № 3. С. 61–66.

31. Воробьев А.В. Афганский фактор в отношениях США и Пакистана на рубеже XX–XXI веков. *Ученые записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки*. Т. 152. Кн. 3. Ч. 1. Казань, 2010., С. 239–245.

References

1. Beglova, N.S. (1982). *Pakistan – “vostochnyy forpost” v strategicheskikh planakh SShA* [Pakistan – “Eastern outpost” in US strategic plans]. *SShA – Kanada: Ekonomika. Politika. Ideologiya* [USA – Canada: Economy. Politics. Ideology], 11, pp. 61–66. [In Russian].
2. Moskalenko, V.N. (1984). *Vneshnyaya politika Pakistana (formirovaniye i osnovnyye etapy evolyutsii)* [Foreign policy of Pakistan (formation and main stages of evolution)]. Moskva: “Nauka”, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury. [In Russian].
3. Kim, G.F. (ed.) (1984). *SSSR i Pakistan* [USSR and Pakistan]. Moskva: “Nauka”, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury. [In Russian].
4. Zvyagel’skaya, I.D. (1990). “Konfliktnaya politika” SShA na Blizhnem I Srednem Vostoke (seredina 1970-kh – vtoraya polovina 80-kh godov) [“Conflict Policy” of the United States in the Middle East (mid-1970s – second half of the 80s)]. Moskva: “Nauka”, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury. [In Russian].
5. Sardar, R. (1985). *Soviet Intervention in Afghanistan and its Implication for Pakistan*. University of Massachusetts Amherst, A Dissertation. [Online]. Available from: https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2866&context=dissertations_1 [In English].
6. Moskalenko, V. (2003). *Afganskaya tragediya I Pakistan* [Afghan tragedy and Pakistan]. *Aziya i Afrika segodnya* [Asia and Africa today], 11, pp. 2–9. [In Russian].
7. Chernyshkov, A.V. (2013). *Pakistan I ego dilemma bezopasnosti v 1979–1989 gg.* [Pakistan and its security dilemma in 1979–1989]. *Izvestiya Samarskogo Tsentra Rossiyskoy akademii nauk* [Proceedings of the Samara Center of the Russian Academy of Sciences], 1 (Vol. 15), pp. 150–153. [In Russian].
8. Lowenstein, J. (2016). *US Foreign Policy and the Soviet – Afghan War: A Revisionist History*. Yale University, [Online] Available from: https://elischolar.library.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1045&context=applebaum_award [In English].
9. Vudvord, B. (1990). *Priznaniye sheaf razvedki* [Intelligence Chief’s Confession]. Moskva: Politizdat. [In Russian].
10. Weiner, T. (2007). *Legacy of Ashes: The History of the CIA*. New York. London. Toronto. Sidney. Auckland. [In English].
11. Krayl, D. (2008). *Voyna Charli Uilsona* [Charlie Wilson’s War]. Moskva: Sovershenno sekretno. [In Russian].
12. Ivashchenko, A.S. (1994). *Afganskaya vooruzhennaya oppositsiya v amerikanskoj politike* [Afghan armed opposition in American politics]. *SShA – Kanada: Ekonomika, politika, ideologiya* [USA – Canada: Economy. Politics. Ideology], 11, pp. 96–106. [In Russian].
13. Ivashhenko, A.S. (1997). *SShA i Afganistan (1979–1989)* [USA and Afganistan (1979–1989)]. Moskva: TC “Sfera”. [In Russian].
14. Kovalkov, O.L. (2020). *Pidtrymka afhans’koho Rukhu Oporu administratsiyeyu Prezydenta SShA Dzh. Kartera (1979–1980)* [Support of the Afghan Resistance Movement by the Administration of US President J. Carter (1978 – 1980)]. *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Unyversum ystorry y arkhelohyy*. Dnipro. Vol. 3 (28). Issue. 1, pp. 163–177. [In Ukrainian].
15. Howard, A.M. (ed.) (2018). *Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Vol. XII. Afghanistan*. Washington: United States Government Publishing Office. [Online] Available from: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf> [In English].
16. Osterman, C.F., Munteanu, M. (ed). *Towards an International History of the War in Afghanistan, 1979–1989. Vol. I: US Documents, 1980–1989*. Washington: Wilson Center. Cold War

- International History Project. [Online] Available from: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/AfghanistanV1_TOC.pdf [In English].
17. Yusuf, M. *Zamanit' medvedya* [Lure the bear]. [Online] Available from: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0150.shtml [In English].
 18. Yusuf, M. *Rol' TsRU* [Role of the CIA]. [Online] Available from: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0070.shtml [In English].
 19. Yusuf, M. *Sistema snabzheniya* [Supply system]. [Online] Available from: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0160-1.shtml [In English].
 20. Yusuf M. *"Stingery" protivaviatsii* ["Stingers" against aviation]. [Online] Available from: http://artofwar.ru/i/izchuzhogoookopa/text_0010.shtml [In English].
 21. Mitrochin, V. (2002). *The KGB in Afghanistan. Russian Edition*. Washington: Wilson Center. Cold War International History Project. [In English].
 22. Kovalkov, O.L. (2013). *Reaktsiya svitovoyi spil'noty na radyans'ke vtorhennyya do Afhanistanu* [The reaction of the world community to the Soviet invasion of Afghanistan], *Naukovizapysky. Seriya: Istorychninauky* [Scientific Notes. Historical Sciences]. Issue 18. Kirovohrad. pp. 59–67. [In Ukrainian].
 23. Belyayev, V. (2002). *Staraya druzhba nerzhaveyet. Sobytiya v Afganistane I Pakistane* [Old friendships don't rust. Developments in Afghanistan and Pakistan]. *Moskva* [Moscow], 2, pp. 147–154. [In Russian].
 24. Organization of Islamic Cooperation, (1980). *Resolution № 19/11-P. The Situation in Afghanistan*. [Online] Available from: <https://ww1.oic-oci.org/english/conf/fm/11/11%20icfm-political-en.htm#RESOLUTION%20No.%2019/11-P> [In English].
 25. Yutov, V.I. (2003). *"Kaskad" i "Omega"* ["Kaskad" and "Omega"]. *Moskva: X-History*. [In Russian].
 26. Chikishev, A. (2000). *Spetsnaz v Afganistane* [Special Forces in Afghanistan]. *Moskva*. [In Russian].
 27. Ereemeev, V. (2008). *V pustynne Registan* [In the Registan desert]. *Soldat udachi* [Soldier of fortune], 8, pp. 36–41. [In Russian].
 28. Shveytser, P. (1995). *Pobeda. Rol' taynoy strategii administratsii SShA v raspade Sovetskogo Soyuza i sotsialisticheskogo lagerya* [Victory. The role of the secret strategy of the US administration in the collapse of the Soviet Union and the socialist camp]. *Minsk: SP "Avest"*. [In Russian].
 29. Sikoev, R.R. (1999). *Pressa afganskoj emigracii* [Afghan emigration press]. *Moskva: Institut vostokovedeniya RAN*. [In Russian].
 30. Ivashhenko, A.S. (1993). *Gumanitarnaja pomoshh' SShA afganskim bezhentsam i peremeshhennym litsam* [U.S. humanitarian assistance to Afghan refugees and displaced persons]. *Vostok [Orient]*, 3, pp. 61–66. [In Russian].
 31. Vorob'yev, A.V. (2010). *Afganskiy factor v otnosheniyakh SShA i Pakistana na rubezhe XX–XX vekov* [The Afghan Factor in US-Pakistan Relations at the Turn of the 20th-21st Centuries]. *Uchenyye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnyye nauki* [Scientific notes of Kazan State University. Humanitarian sciences], Vol. 152, Book 3, Part 1. *Kazan'*. pp. 239–245. [In Russian].

Kovalkov O. Soviet Aggression in Afghanistan (1979–1989) and American – Pakistan Relations.

The impact of the Soviet aggression in Afghanistan in 1979–1989 on US–Pakistan relations on the basis of predominantly American-Pakistani documents and memoirs has been examined in the article. Soviet intervention in Afghanistan led to the deterioration of Soviet-American relations, the curtailment of "détente" and the escalation of the Cold War. One manifestation of this was the United States' full support for the Afghan opposition. The USA needed Pakistan as allies in this policy but it was sandwiched between Soviet-occupied Afghanistan and unfriendly India, so it needed reliable allies. In addition, the Afghan opposition parties' headquarters, Mujahedeen training camps were

located in Pakistan with almost 3 million settled refugees. The USA and Pakistan were mutually interested in close cooperation.

The conditionality of changing the format of US-Pakistani relations by the civil war in Afghanistan and the involvement of the USSR on the side of the ruling People's Democratic Party of Afghanistan have been proved. The relations between the USA and Pakistan in the 1980s developed in two directions: official and covert but under the Afghan crisis influence the United States gave in to its principles. Despite the dictatorial regime, violation of the conditions of nuclear non-proliferation the USA has significantly expanded its military-technical and economic assistance to Pakistan. This significantly strengthened the country's defense capabilities and position of M. Ziyaul-Haq's regime and Pakistan has become in general one of the main allies of the USA in their support of the Afghan crisis opposition. The secret cooperation between the CIA and the Pakistani Interagency Intelligence in financing and supplying military property to the Afghan Mujahedeen, providing them with intelligence, assisting in the production and dissemination of propaganda materials was important. This had a marked effect on the Afghan war outbreak, greatly strengthened the Mujahedeen's ability to resist Soviet troops, and significantly increased the disastrous consequences of the Afghan adventure for the USSR. After the Soviet troops' withdrawal from Afghanistan, Pakistan lost strategic importance to the USA, and most programs of US-Pakistani cooperation were curtailed.

Keywords: *Afghanistan, Interagency Intelligence, Pakistan, Soviet aggression, USA, Central Intelligence Agency.*

УДК 94 (439/324:477) «3 квітня 2022»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-18-7>

Держалюк М.С.

РЕЗУЛЬТАТИ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В УГОРЩИНІ 3 КВІТНЯ 2022 Р. ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИХ ВІДНОСИ (ЧАСТИНА 1)

Стаття присвячена виборам до Державних Зборів Угорщини 3 квітня 2022 р., які завершилися перемогою і здобуттям конституційної більшості нині правлячою коаліцією Фідесу-Угорського громадянського союзу та Християнсько-демократичної народної партії (ХДНП) - (Fidesz–KDNP). Аналізується її виборча платформа «Війна або мир», центром якої було ставлення до російсько-української війни. Вказується, що ця війна розділа політичні сили Угорщини на два табори – прихильників нейтралітету (миру) або прихильників підтримки України (війни). Правляча коаліція відстоювала нейтралітет, невтручання у війну, що гарантувало збереження миру і спокою для громадян Угорщини. Усі опозиційні сили демонстрували прихильність до України проти Росії. Влада звинувачувала останніх у тому, що їхня проукраїнська і антипутінська діяльність складала небезпеку і загрозу поширення війни на територію Угорщини. Наголошується, що завдяки такій позиції Фідес-ХДНП в цілому по Угорщині і особливо серед закордонних угорських спільнот здобув переконливу перемогу, а опозиційний блок із шести партій, хоч і переконливо переміг у 17 з 18 округів Будапешта, в цілому по країні зазнав значної поразки.

Висвітлюються основні причини неочікуваної перемоги правлячої коаліції Фідес – ХДНП на цих виборах. Серед них: коаліція гнучко поєднала централістські і правоцентристські цінності, синтезувала їх і вивищилася над вузькопартійними інтересами, перетворилася на широкий народний фронт угорської нації. Зазначається й те, що упродовж 12-ти річного перебування при владі в країні було завершено трансформаційні перетворення: прийнято новий Основний закон (конституцію), сформовано відповідне законодавство, запроваджено національно-демократичну модель політичної і економічної влади, що відповідала державним і єсєвським стандартам. Внутрішня політика спрямовувалася на розвиток традиційних галузей економіки і формування сучасних форм господарювання. Відносно високий економічний розвиток країни було забезпечено завдяки ефективному використанню іноземних інвестицій, міжнародних ринків, які далеко не обмежуються країнами ЄС. Угорщина розвиває тісне співробітництво з країнами усіх регіонів, якщо забезпечуються її національні інтереси. Велика увага приділяється підтримці і захисту угорських спільнот, які мешкають у сусідніх з Угорщиною державах (Румунії, Словаччині, Сербії, Україні). На законодавчому рівні статус закордонних угорців у порівнянні з угорцями самої країни практично прирівнюється. Політика національного єднання, визнання угорців, незалежно від країни їхнього проживання, членами єдиної угорської нації, набула загального схвалення. Сконцентрованість внутрішньої та зовнішньої політики на пріоритеті угорських інтересів допомогла Фідесу перетворитися на авторитетну і надійну політичну силу країни, яка цивілізованими методами бореться за майбутнє Угорщини, всебічний розвиток її народу, збереження ідентичності угорських закордонних спільнот, недопущення асиміляції, масової еміграції та обмеження їх прав за національними ознаками. Крім того, правлячій коаліції вдалося сформувати надійний фінансовий, кадровий, медійний потенціал, значною мірою розширити електоральне поле своєї діяльності, з яким жодна опозиційна політична сила конкурувати не в змозі, особливо під час виборів до Державних Зборів. Проаналізовано якісний склад нового парламенту.

Висвітлюється перебіг обрання нового Президента Угорщини 9 березня, спікера новообраного парламенту, його заступників та керівників парламентських фракцій 2 травня, і насамкінець – Прем'єр-міністра Угорщини 16 травня та затвердження нового уряду країни на чолі з Віктором Орбаном 24 травня.

Велика увага приділяється формуванню угорсько-українських відносин. Аналіз політичних процесів під час виборчої кампанії та у перші місяці після завершення виборів, зокрема ставлення Будапешта до агресії РФ проти України, до формування угорсько-українських взаємин, дозволив зробити висновки, що пріоритети міжнародної діяльності правлячої коаліції Угорщини залишатимуться незмінними: служіння інтересам угорської нації на усіх територіях її проживання, зокрема підтримка, захист і надання допомоги угорським національним спільнотам у Румунії, Словаччині, Сербії та Україні. Результати парламентських виборів в Угорщині 3 квітня 2022 р. підтвердили, що ці принципи є незмінними і продовжують носити зобов'язальний характер у діяльності владних інституцій Угорщини.

Підкреслюється, що рівень розвитку двосторонніх відносин Угорщини із сусідніми державами узалежнюватиметься від того, наскільки будуть забезпечуватися інтереси угорських закордонних спільнот (надання подвійного громадянства, статусу автономії для спільноти, формування умов культурно-освітнього розвитку на національній мові і традиціях). У такому ж стані перебуватимуть і угорсько-українські відносини. Угорщина підтримує територіальну цілісність України, її європейський вибір, засуджує російську агресію, підтримує санкційну політику ЄС проти РФ, надала притулок для 800 тис. біженців з України. Понад 100 тисяч осіб з України перебуває в Угорщині нелегально. Угорщина дозволила з 19 липня транзит зброї інших держав через її територію до України. Але вона продовжує зберігати нейтралітет у російсько-українській війні, підтримує енергетичні санкції ЄС проти РФ у такий спосіб, щоб це не зашкодило її економічним інтересам. Водночас вона не погоджується на застосування щодо угорської спільноти Закарпаття низки положень законів про освіту та порядок застосування української мови як державної на території України, що набули чинності в 2017 та 2019 рр.

Наголошується, що врегулювання культурно-освітніх питань угорської спільноти Закарпаття має стати пріоритетним завданням для обох країн.

Ключові слова: *Угорщина, вибори 2022 р., правляча коаліція, російська агресія, Україна, двосторонні відносини, угорська спільнота Закарпаття, врегулювання проблеми.*

Вибори до Державних Зборів Угорщини 3 квітня 2022 р. завершилися перемогою правлячої коаліції Фідесу-Угорського громадянського союзу та Християнсько-демократичної народної партії (ХДНП) - (Fidesz–KDNP).

В Угорщині діє змішана (мажоритарна і партійна) виборча система. З прийняттям конституційної реформи у 2012 р. кількість членів парламенту зменшена майже у два рази і складає 199 депутатів. 106 з них обирається за мажоритарною системою, а 90 – за партійними списками (пропорційна система). Три депутати обираються від найчисельніших національних спільнот в Угорщині (1) та угорських спільнот сусідніх країн (2). Парламентську більшість складає мінімум 100 депутатів, а конституційну більшість – 2/3 членів парламенту, тобто 133 депутати.

Із 7,76 млн. виборців країни у голосуванні 3 квітня взяло участь 5,45 млн. чол. (70,2% виборців). За підсумками опрацьованих 100% бюлетенів центристська коаліція Фідес–ХДНП (Fidesz–KDNP) отримала 54,1% голосів виборців і здобула 135 (68%) депутатських мандатів, на два мандати більше від

попередніх виборів 2018 р. За неї віддали голоси 3,06 млн. виборців (59% учасників виборів). Опозиційне об'єднання у складі шести політичних партій під назвою «В єдності за Угорщину» (Egysegben Magyarorszagert) на чолі з поміркованим консерватором П. Маркі-Зай (Marki-Zay Peter) – Демократична коаліція-ДК (Demokratikus koalicio – DK); За кращу Угорщину – Йоббїк (Jobb Magyarorszagert – Jobbik); Угорська соціалістична партія – УСП (Magyar szocialista part – MSZP); Дієвість (Momentum); Діалог (Parbeszed), Можлива інша політика (Lehet mas politika – LMP) - отримало понад 1,95 млн. голосів виборців (34,4%) і здобуло 57 мандатів (29%). Третє місце посіла нова ультраправа партія «Наша Батьківщина» (Mi Hazank) на чолі з Ласло Торочкої (Toruszkaı Laszlo), за яку проголосувало 332 тис. виборців (6,1%). Вона отримала 6 мандатів (3%). Інші партії не пройшли до парламенту.

Із 135 здобутих переможцями мандатів 117 отримав Фідес, а 18 – ХДНП. 57 депутатських мандатів опозиційної коаліції «В єдності за Угорщину» розподілилися наступним чином: ДК (DK) – 16, УСП (MSZP) – 10, Йоббїк (Jobbik) – 10, Дієвість (Momentum) – 10, Діалог (Parbeszed) – 6, Можлива інша політика (LMP) – 5.

Серед 199 депутатів новообраного парламенту 182 (91%) мають вищу освіту, а 17 (9%) її не мають. У 53 (27%) депутатів дві вищі освіти і більше, 20 з них володіють науковим ступенем, у 12 депутатів вища освіта здобута у західних країнах. Високим є рівень володіння іноземними мовами: 125 – англійською, 71 – німецькою, 23 – російською, 12 – французькою, 7 – іспанською, 6 – італійською, 1 – румунською. Біля 40 депутатів володіє двома і більше іноземними мовами. Водночас 41 (21%) депутат не володіє жодною іноземною мовою. 30 липня 2022 р. ОБСЄ визнала вибори демократичними, за перебігом яких спостерігало майже 900 міжнародних представників.

Особливості квітневих 2022 року парламентських виборів

Відповідно до внесених змін до виборчого законодавства у кінці 2021 р. для висування кандидатів у депутати вимагається значно більша кількість голосів підтримки та ширша географія їх охоплення, що знизило можливості непарламентських і опозиційних сил боротися за депутатські мандати. Обрання Президента республіки відбулося з порушенням регламенту. Відповідно до Основного закону (Конституції) партія чи коаліція партій, які складають парламентську більшість у Державних Зборах, на урочистому засіданні нового парламенту пропонують свої кандидатури на посаду Президента республіки, оскільки у попереднього глави держави Яноша Адера двотермінове перебування на цій посаді завершувалося з початком роботи нового парламенту 2 травня 2022 р.

Не будучи впевненою у перемозі, правляча коаліція Фідес–ХДНП вирішила за 25 днів до парламентських виборів, 9 березня, старим депутатським складом обрати Президента Угорщини для нового парламенту, щоб цією акцією закріпити за своїм представником президентське крісло, який здійснюватиме

упродовж 5 років політику з єднання нації та нагляд за дотриманням положень конституції у державі, не маючи легітимності новообраного парламенту. Напередодні обрання президента, 8 березня опозиція заявила про нечесність такої акції, щоб за кілька тижнів до чергових виборів Державних Зборів попередній їх склад обирає нового Президента на 5 років для нового парламенту. Адже не було відомо, які партії виграють вибори і відповідно формуватимуть органи влади. Правляча коаліція на ці слушні зауваження не реагувала. У таємному голосуванні за Президента 9 березня взяло участь 193 депутати. Дійсними виявилися 188 бюлетенів. За кандидатуру на цю посаду від Фідесу депутатки Каталін Новак (Katalin Novak) проголосувало 137 депутатів, а за кандидатуру від опозиційного блоку «В єдності за Угорщину» Петера Рона – 51 депутат. Вперше в історії Угорщини Президентом країни стала жінка. К. Новак приступила до виконання своїх обов'язків 10 травня 2022 р.

У своїй програмній промові К. Новак приділила найбільшу увагу війні РФ проти України, яку, на її думку, не можна ні зрозуміти, ні пояснити. Вона піддала гострій критиці агресивну політику Росії, засудила її наслідки, відзначила зусилля керівництва Угорщини з надання допомоги тисячам сімей біженців з України. Повідомила, що у перші дні березня вона відвідала Закарпаття для того, щоб висловити підтримку місцевій угорській громаді. Окрім цього підкреслила, що ті угорці, які вирішили там залишатися, є для Угорщини не менш важливими, ніж ті, хто виїхав звідти. К. Новак наголосила, що угорці прагнуть до миру, тому Угорщина має усе зробити, щоб його забезпечити. Нинішнє покоління громадян Угорщини, на її переконання, «не дозволить, щоб незалежністю, здобутою нами такою дорогою ціною, будь-хто грався як у російську рулетку».

На жаль, у своїй промові К. Новак приділила недостатньо уваги тому, як вона планує виконувати функції Президента країни. Весь її виступ сфокусовувався на запевненні виборців Угорщини у тому, що нинішня урядова коаліція найбільш спроможна недопустити втягнення Угорщини у цю війну, забезпечити стабільне життя для громадян країни.

Цілком іншого змісту пролунав виступ кандидата на цю посаду від опозиційного блоку, а саме від Демократичної коаліції Петера Рона (Peter Rona). Він зосередився на питаннях виконання президентських обов'язків: поглибленні національної єдності у країні та сприянні тому, щоб механізми державної влади функціонували на демократичних принципах. Після цього він повернувся до теми кровавої війни, яка точиться у сусідній Україні. Цю війну, підкреслив П. Рона, розв'язала країна, з якою уряд Угорщини перебуває у тісних і дружніх стосунках. На його думку, з цієї причини можливості для єднання угорської нації є незначними. Далі він провів паралелі між участю Угорщини у Другій світовій війні, коли вона до кінця була союзницею Німеччини, та теперішньою ситуацією. «У нинішні часи, коли

Росія воює у сусідній країні, а ми знову, як і тоді, - наголосив П. Рона, - не спроможні назвати речі своїми іменами», бо ми боїмося, ухиляємося від відповідей на ці питання, адже знаємо, що є причетними до того, що коїться сьогодні у сусідів [1].

Подібні заяви кандидата від лівих сил свідчать або про його обізнаність у великих таємницях, яких опозиція поки що не може обнародувати, або є популістськими і необгрунтованими звинуваченнями, породженими гостротою парламентської боротьби. Такі пасажі вимагають дуже переконливого пояснення і аргументації. Проведення аналогії між співпрацею Угорщини з Німеччиною у роки Другої світової війни та з нинішньою путінською Росією, зокрема, очевидним нейтралітетом Угорщини у російсько-українській війні, саботаж урядом В. Орбана низки важливих санкцій ЄС проти Москви, можливо, має для цього підстави. Звичайно, внутрішня і зовнішня політика правлячої коаліції і, зокрема В. Орбана, як і передчасне обрання Президента Угорщини, заслуговують на критику. Але навіть гострі протистояння між правлячою коаліцією та опозицією напередодні виборів не давали підстав для такого порівняння без пред'явлення для цього переконливих доказів. У роки Другої світової війни Угорщина воювала за свої державницькі інтереси, так, як це робили інші країни, зокрема Німеччина та СРСР. Угорські національні інтереси співпадали з політикою Берліна, але йшли в розріз з позицією країн Антанти і СРСР, особливо під час ревізії Тріанонського мирного договору упродовж жовтня 1938 – квітня 1941 рр. Напередодні та у перші два роки Другої світової війни спільні інтереси Угорщини, Німеччини, СРСР зреалізувалися, були демонтовані Версальський правопорядок і переглянуті на користь кожної з них здебільшого несправедливі кордони, встановлені у 1919-1921 рр. Тріанон явився значною мірою покаранням Антантою Угорщини за радянську республіку 1919 року і зрадою її з боку СРСР. Ці таємниці стали явними у перші дні після початку німецько-радянської війни, упродовж 22-26 червня 1941 р. Антанта виступила проти ревізії Версальських договорів, зокрема й Тріанонського. У міжвоєнний період Радянський Союз виступав за перегляд умов усіх шести договорів Версальської системи, зокрема й територіальних, виключно у разі, якщо це відповідало його великодержавницьким інтересам. СРСР ухилився у ці дні визнавати ревізію Тріанону, що суперечило національним інтересам Угорщини, тому вона з 27 червня вступила у війну проти СРСР. У роки німецько-радянської війни інтереси Угорщини та Німеччини залишалися союзницькими, а Угорщини та СРСР і країн Антанти – ворожими. Угорщина воювала за свої національні інтереси, які підтримувала Німеччина. Співпадіння державницьких інтересів Німеччини та Угорщини склало основу для їх спільних дій у 1941-1945 рр., чого Угорщині добитися з іншими державами, зокрема й з СРСР, не вдалося.

Для проведення паралелей між співробітництвом Угорщини та Німеччини у Другій світовій війні та нинішніми тісними стосунками Угорщини з Росією,

яка намагалася окупувати Україну, анексувала частину її території, а з 24 лютого 2022 р. вдалася до варварської і загарбницької війни проти неї, вимагалися дуже ґрунтовні аргументи, яких оратор не представив. Майбутнє покаже, чи співробітництво Москви та Будапешта обмежувалося лише двосторонніми інтересами у торговельно-економічній й енергетичній сферах, чи воно поширювалося й на інші спільні інтереси обох країн, включаючи й геополітичні та державницькі прагнення кожної з них. Росія в останні 10 років посилювала свою роботу, аби добитися розколу у інституціях ЄС, тим більше, коли їхня політика є ворожою для Москви, зокрема у питанні щодо підтримки і захисту України, її майбутнього статусу. Заради ослаблення внутрішніх і зовнішніх позицій України РФ спроможна на будь-які провокації і реальні обіцянки. В. Путін публічно наполягав на необхідності повернення кордонів часів СРСР 1991 р. чи й навіть царської імперії 1800 року. Хоча нинішня РФ до кордонів 1800 та 1991 рр. не мала і не має жодного відношення. СРСР не став правонаступником Російської імперії, бо від неї офіційно відмежувався, відмовився від сплати царських боргів, а Росія не є правонаступницею СРСР. У Росії розуміють, що покорити всю Україну самотужки їй ніколи не вдавалося, тим більше у нинішні часи, тому команда В. Путіна може використовувати досвід царів, більшовиків, які ділили Україну із західними партнерами упродовж 400 років, починаючи з кінця XVI і до середини XX ст. В усіх нинішніх планах РФ стерчать вуха царських і більшовицьких напрацювань. Достатньо звернути увагу на березневі 2014 року листи депутата Держдуми РФ, голови ЛДПР В. Жириновського, великодержавницькі погляди якого загальновідомі, до міністерств закордонних справ Польщі, Угорщини та Румунії. Цим трьом державам пропонувалося у семи західних областях України вимагати проведення референдумів з перспективою подальшого приєднання відповідних їх частин до цих країн. Такі пропозиції, які він озвучував, були співзвучними з практичними діями чинної влади на чолі з В. Путіним. Росія готувалася до загарбання Лівобережної та Центральної України і шукала союзниць, готувала підґрунтя для того, щоб четвертувати Україну, як це завжди робилося у минулому. У цих листах В. Жириновський наголошував: «настало время, когда не только российские земли вернулись бы под российский флаг», але й західні землі України були повернуті до Польщі, Угорщини, Румунії. Він дозволив собі називати помилкою тогочасного керівництва СРСР їх воз'єднання напередодні і після Другої світової війни у складі України [2]. Він викреслив доленосний період з історії України-Руси, що ці землі входили до складу Київської, Галицько-Волинської держав і там переважав український етнос ще тоді, коли Московського князівства й у помині не було. Московська держава з'явилася у середині XVI ст., але як правонаступниця не Руси, а Золотої Орди.

Слід зазначити, що сучасні реваншистські плани РФ знаходять сприятливе підґрунтя в окремих державах ЦС Європи, особливо у тих, доля яких була

кривдною за наслідками обох світових воєн. Реакція кожної держави регіону на таку ініціативу Москви є різною, мотивується рівнем приниження та нинішнім становищем. Польща рішуче засудила цю пропозицію, інші на це навіть не відреагували. Подібні пропозиції Жириновського відповідають реваншистським планам сучасної Росії. Але його ініціативи були дуже примітивними, щоб їх серйозно сприймати і реагувати. Минуле кожної з цих трьох країн насичене подібними або ще більшими суперечностями не стільки з Україною, скільки із західними сусідами. Жириновський діяв як невіглас, забувши запропонувати Польщі приєднати ще й Західну Білорусь та Вільнюську область від Литви; Румунії – Молдову; Німеччині – Східну Прусію від Росії й Польщі; Фінляндії – північні території від Росії; Японії – Куріли; Китаю – південні регіони Сибіру. А в якому вигрaші постали б Угорщина та Німеччина, адже до першої потрібно було б повернути сусідні землі Словаччини, Румунії, Сербії, України. А як міг Жириновський забути про Німеччину, котра втратила у ХХ ст. ледве не 40 % земель. Не варто йому було забувати й про судетські та тірольські землі, відірвані від Австрії. Такі поверхневі підходи у вирішенні вузлових внутрішніх і світових проблем притаманні для більшості політичних діячів РФ, що не робить честі ні їм, ні російським виборцям.

Агресивні акції правлячої еліти РФ (рашистів) брутально порушують принципи міжнародних відносин, тому від неї можна чекати будь-яких віроломних пропозицій. РФ нічим не зобов'язана перед внутрішнім і зовнішнім світом. Її наміри доти нездійсненні, доки провідну роль у Європі відіграють країни Атлантики на чолі з США і Британією. Оскільки Угорщина є членом НАТО та ЄС, тому її зовнішньополітичні дії не можуть бути співзвучними з діями РФ, зокрема заперечувати статус кво, що склався за наслідками останньої війни.

Результати соціологічних опитувань напередодні виборів прогнозували незначну перевагу Фідес–ХДНП над опозиційним альянсом «Угорщина для усіх». Упродовж виборчої кампанії Віктор Орбан весь час перебував у «тіні», лише напередодні виборів 1 квітня він взяв безпосередню участь у мітингу. У цій боротьбі він позиціонував себе як «захисник» Угорщини, гарант миру і стабільності в країні. Виторгнення Росії в Україну 24 лютого, здавалося, сильно ускладнить В. Орбану виборчу кампанію. Йому прийшлося маневрувати і пояснювати причину своїх дуже тісних відносин з Президентом РФ В. Путіним. Він засудив російську агресію 24 лютого проти України і не наклав вето на санкції ЄС проти Москви, хоча й зазначив, що не згоден з ними; продовжував забороняти перевезення військової техніки інших країн територією Угорщини до України, доводив, що у тісних зв'язках з Росією є для Угорщини багато вагомих переваг, включаючи надійність постачання енергоносіїв з РФ за сприятливими цінами та відкритість ринків РФ для угорської продукції.

Профідесівські аналітики до вагомих причин поразки лівої коаліції відносять те, що її лідери під час виборчої кампанії дуже активно виступали за участь Угорщини як члена НАТО і ЄС на боці України проти агресії Росії, засуджували помірковані дії і пасивну позицію урядової коаліції. Їхня діяльність не справила вирішального впливу на виборців всередині країни та ближнього зарубіжжя. У такій складній ситуації серед населення країни наростала безпорадність і висока напруженість. Вдала й рішуча контрпропагандистська робота правлячої коаліції, спрямована на уникнення участі Угорщини у війні, гарантування недопущення її поширення на територію країни, заспокоїла громадян, сильно вплинула на їх вибір під час голосування на її користь. Експерти припускають, що саме масово розтиражовані правлячою коаліцією на чолі з В. Орбаном ідеї про недопущення в Угорщині активної проукраїнської позиції змінили результати виборів на її користь, стали основним фактором її чергової перемоги. Лише досвідчене й політично грамотне населення Будапешта не піддалося пропаганді Фідес-ХДНП і не підтримало їх на виборах. Традиційна перемога опозиційних лівих сил у 17 з 18 виборчих округів столиці і лише в одному – правлячої коаліції – є цьому підтвердженням. Натомість, виборці провінції і особливо закордонних спільнот більше вірили аргументам правлячої коаліції про переваги для Угорщини збереження миру і нейтралітету у цій війні на відміну від агітації опозиційних партій за активну підтримку України проти агресії Росії. Завдяки останньому фактору, тандем Фідес-ХДНП в цілому по країні здобув перемогу, а опозиція зазнала значної поразки.

Причини переконливої перемоги правлячої коаліції Фідес – ХДНП вагомі. Серед них слід насамперед відзначити те, що упродовж 12-ти річного їхнього перебування при владі в країні було завершено трансформаційні перетворення: прийнято новий Основний закон (конституцію), сформовано нове законодавство, запроваджено національно-демократичну модель політичної і економічної влади, що відповідає державним і єсєвським стандартам. Ця коаліція значно розширила своє електоральне поле, охопила виборців центристського, правого і лівого спрямувань, що значною мірою збіднило табір підтримки лівих і правих сил, синтезувала їх і вивищилася над вузькопартійними інтересами, перетворилась на широкий народний фронт угорської нації. За певними ознаками ця коаліція упродовж останніх років наблизилася до однопартійної політичної моделі. Діяльність нинішньої правлячої коаліції відповідає інтересам держави, більшості її громадян, угорських закордонних спільнот, турбота про які стала головною складовою політики єднання усіх складових угорської нації.

Внутрішня політика спрямована на розвиток традиційних і перспективних галузей економіки, формування сучасних форм господарювання. Відносно високий економічний розвиток країни було забезпечено завдяки ефективному використанню іноземних інвестицій, міжнародних ринків, які далеко не

обмежуються країнами ЄС. Тісна співпраця Угорщини поглиблюється з країнами усіх регіонів і центрів, якщо забезпечуються її національні інтереси. Велика увага приділяється підтримці і захисту угорських спільнот, які мешкають у сусідніх з Угорщиною державах (Румунії, Словаччині, Сербії, Україні). Права і обов'язки закордонних угорців у порівнянні з угорцями самої країни на законодавчому рівні зрівняні. Політика національного єднання, визнання угорців, незалежно від країни їхнього проживання, членами єдиної угорської нації, набула значної підтримки. Сконцентрованість внутрішньої та зовнішньої політики на пріоритеті угорських інтересів допомогла Фідесу перетворитися на авторитетну і надійну політичну силу країни, яка цивілізованими методами бореться за майбутнє Угорщини, всебічний розвиток її народу, збереження ідентичності угорських закордонних спільнот, недопущення асиміляції, масової еміграції та обмеження їх прав за національними ознаками. Правляча коаліція прагне належним чином забезпечувати розвиток усіх сфер соціально-економічного життя країни, стала надійним гарантом і виразником інтересів більшості угорців у межах самої країни та особливо серед угорських закордонних спільнот.

Крім того, завдяки стабільно тривалому перебуванню при владі вдалося сформувати надійний фінансовий, кадровий, медійний потенціал, з яким жодна опозиційна політична сила конкурувати не в змозі. Системна і всеохоплююча пропаганда здійснювалася величезною кількістю провладних політиків, які задля перемоги на виборах правлячої коаліції застосовувалися різні методи й аргументи: зухвало критикували політику об'єднаної опозиції за активну підтримку України і протидію агресії РФ, оцінювали її небезпечною, бо цим самим вони могли втягнути Угорщину у війну; залякували угорців війною у разі підтримки і надання допомоги Україні, запевняли, що лише ця політична сила спроможна відстояти мир для Угорщини, що це дасть країні, економіці та населенню найбільшу користь, тому громадяни на виборах мають підтримати саме її платформу.

На користь правлячої коаліції спрацювали: демонстрація нейтралітету у війні РФ проти України, убезпечення країни від поширення війни в Угорщину, збереження енергопостачання з РФ та позицій на її ринках, великодержавницький оптимізм.

Досить суперечливими виглядали переможна промова В. Орбана пізно ввечері 3 квітня 2022 р. та його наступні інтерв'ю угорським ЗМІ. Він зізнався, що для нього самого переконлива перемога стала приємною несподіванкою. Ми отримали таку велику перемогу, яку видно навіть з Місяця, - вигукував він, - і тим паче її мають бачити й у Брюсселі. «Ми захистили суверенітет і свободу Угорщини». Він підкреслив, що ця перемога запам'ятається й тим, що Фідесу прийшлося зіштовхнутися із самим сильним «зустрічним вітром», що «у нас ще ніколи не було так багато противників» під час виборчої кампанії. До самих великих суперників він відніс: внутрішню ліву опозицію, міжнародні ліві сили,

брюссельських бюрократів, усі організації імперії Д. Сороса, міжнародні ЗМІ, а також українського президента (прізвище не називалося). В. Орбан наголосив, що угорці у виборі майбутнього Угорщини між миром та війною мали консенсус і тому проголосували за мир. На його думку, розпочата операція Росії проти України 24 лютого змінила результати виборів на користь правлячої коаліції.

Необхідно віддати належне четвертій поспіль і п'ятій в цілому перемозі коаліції Фідес-ХДНП (2010, 2014, 2018, 2022 рр.), тим більше що в останні чотири каденції вибори завершувалися з перевагою у 2/3 голосів і більше. Вперше Фідес виграв вибори у 1998 р. і перебував при владі у 1998-2002 рр. На нинішніх виборах правляча коаліція нечувано зміцнила свої позиції: покращила свої результати у 88 виборчих округах в середньому на 8%, а у 33 округах – на 10% і більше у порівнянні з 2018 р. В цілому у 102 мажоритарних округах серед 106 з них позиції Фідес-ХДНП зміцніли. Лише у 4-х з них результати виявилися нижчими від попередніх виборів. Слід при цьому враховувати важливу особливість політичного життя Угорщини: команда В. Орбана постійно програє на виборах у Будапешті, але виграє на решті території країни і особливо серед угорських спільнот сусідніх держав. Столиця продовжує залишатися опорою лівих сил Угорщини. І на цей раз у 17 з усіх 18 столичних виборчих округів правляча коаліція прогнала, хоча й тут вона здобула в цілому більшу кількість голосів, ніж у 2018 р.

У відповідь опозиційний альянс проводив вибори під головними гаслами «Угорщина для всіх» та «Орбан або Європа». Це свідчило, що влада Угорщини мала служити рівною мірою для усіх громадян, незалежно від політичних уподобань, а не лише профідесівській частині суспільства; що для угорців загальноєвропейські цінності мають бути не менш важливими, ніж історичні й національні традиції угорської нації. Його лідер П. Маркі-Зай вважав, що Угорщина має дозволити перевезення території Угорщини зброї для України, а коли буде прийнято рішення на рівні НАТО про направлення в Україну військового контингенту, то Угорщина зобов'язана буде виконати його і взяти у цьому участь. Цілковита підтримка міжнародних заходів, особливо ЄС, спрямованих проти РФ на захист суверенітету України, визнання необхідності зміцнення союзу ЄС та країн Атлантики проти РФ як головної загрози для цивілізованого світу отримали велику підтримку всередині країни, але поки що виявилися недостатніми для перемоги над Фідесом.

Виборча кампанія завершилася невдало для коаліції опозиційних і лівих сил «В єдності за Угорщину» в цілому, так і для кожної з усіх шести партій, що входили до неї, зокрема. До цієї коаліції ввійшли провідні ліві, центристські та одна права партія Угорщини. Усі вони позиціонували себе саме як антифідесівські, спільною метою яких було перемогти правлячу коаліцію В. Орбана. За результатами виборів опозиційна коаліція втратила у всіх 88 виборчих округах провінції 620 тисяч (30%) голосів у порівнянні з

попередніми виборами 2018 р. Навіть у Будапешті, де ця коаліція зуміла перемогти у 17 з 18 округів, а правляча коаліція відповідно отримала перевагу лише в одному виборчому окрузі, все ж в цілому опозиція й у столиці, отримала на 115 тисяч (20%) голосів виборців менше, ніж на попередніх виборах.

Визнавши результати парламентських виборів 2022 р і привітавши Фідес-ХДНП з перемогою, лідер альянсу «В єдності за Угорщину» П. Маркі-Зай зазначив, що опозиція зазнала історичної поразки, оскільки при такому режимі та в умовах чинного виборчого законодавства, відсутності демократії перемогти В. Орбана було неможливо. Підтримку виборців діючого прем'єра забезпечила відлагоджена пропагандистська машина і домінування прихильників правлячої коаліції у ЗМІ. «Ми визнаємо, зазначив П. Маркі-Зай, що партія Фідес отримала переважну більшість голосів, але все одно ставимо під питання демократичність і свободу проведення виборів». Упродовж 12 років перебування при владі В. Орбан провів конституційну, судову, виборчу, інформаційну реформи і нав'язав суспільству ультраконсервативні ідеали. П. Маркі-Зай попросив співвітчизників, які не підтримують нинішню коаліцію, не емігрувати з країни, бо це антипатріотично, піднятися над політичними негараздами і трудитися на благо батьківщини і свого народу.

Керівник Демократичного союзу угорців Румунії Х. Келемен зазначив 12 квітня 2022 р., що майже 94% закордонних угорців, які взяли участь у цих виборах, проголосували за правлячу коаліцію. Така висока вага підтримки коаліції Фідес-ХДНП обумовлена постійною з її боку підтримкою та високим рівнем опікування долею угорських спільнот, які мешкають у сусідніх з Угорщиною країнах. Надання подвійного громадянства, політика національного єднання, допомога у розвитку економіки, культурно-освітньої, соціальної, бізнесової, медичної сфери зарубіжних угорців обернулося високою вдячністю, природнім наслідком такої підтримки на виборах. Він висловив невдоволення, що опозиція в Угорщині цього фактора не розуміє. Отримані у такий складний період більш як 2/3 голосів у Державних Зборах надають переможцям великі шанси для продуктивної діяльності. Зокрема, у тому, щоб надати угорсько-румунським відносинам нового рівня розвитку, які у нинішні часи переживають стагнацію.

Відомий соціолог М. Пал зазначала, що команда В. Орбана є значно корумпованішою від коаліції П. Маркі-Зая. За даними Transparency International у 2021 р. Угорщина посідала 73 місце серед 180 країн світу за рівнем корупції. Вона висловила здивування, що незважаючи на це, правляча коаліція отримала чергову перемогу з 2/3 більшістю голосів у парламенті.

Зробивши відповідні висновки з причин поразки на виборах та їх результатів, лідер альянсу «В єдності за Угорщину» П. Маркі-Зай, окреслив 1 травня 2022 р. самі важливі завдання у роботі опозиції до 2026 року: добиватися якомога швидшого усунення нечуваних переваг у джерелах

фінансування і підтримки Фідесу у порівнянні з усіма іншими політичними силами, зосередитися на роботі депутатів серед населення країни поза межами парламенту, підвищити ефективність їх діяльності в цілому. Якщо цього не зробити, зазначив П. Маркі-Зай, то «Віктор Орбан через чотири роки зможе виграти вибори з результатом 4/5 голосів». На його думку, Угорщина В. Orbana все більше скочується до диктатури, аналогічної у Туреччині, Росії, Білорусі та Північній Кореї. Це веде до того, що уряд Угорщини все більше ізольовується від суспільства, незалежнюється від контролю з його боку і все менше залишається шансів на його зміну [3].

Наслідки поразки усіх шести партій опозиційного альянсу уважно вивчаються. У роки трансформаційних перетворень Угорська соціалістична партія (УСП), що успадкувала кращі традиції УСРП, з другої половини 1990-х рр. являлася авторитетною політичною силою. Об'єднавшись на ідеологічних засадах із Соціал-демократичною партією, розгорнувши діяльність на правових і демократичних засадах, УСП на виборах 1994 р. здобула 2/3 депутатських мандатів і сформувала уряд на чолі з Д. Хорном. Але на наступних виборах вона програла вибори молодій політичній партії Фідесу. На наступних виборах 2002 р. відбувся реванш, УСП перемогла хоча й з меншою кількістю голосів (2,3 млн.), що дозволило їй сформувати уряд на чолі з її лідером П. Меддеші. На наступних виборах 2006 р. перемогу знову отримала УСП, уряд очолив Ф. Дюрчань. На жаль, партія зупинилася в державотворному та ідеологічному розвитку, не змогла прийняти нової програми, не дала відповіді на принципові питання суспільно-політичного та економічного розвитку країни у рамках НАТО і ЄС, особливо як діяти лівим силам у гуманітарній сфері в інтересах угорської нації. На чергових 2010 р. виборах сформована коаліція лівих сил програла вибори Фідесу. Отримавши 990 тис. голосів (15%) УСП набрала 59 депутатських місць з 386 у тогочасному парламенті. Активно діяв у цьому відношенні керівник УСП А. Мештерхазі. Партія продовжувала зберігати у політичному житті країни середні позиції, незважаючи на загострення фракційної боротьби і протистояння у верхах УСП. Після розколу у її лавах та виходу з партії 9 депутатів на чолі з Ф. Дюрчанем і формування окремої партії під назвою «Демократична коаліція» (ДК) позиції лівих сил лише тимчасово посилися. Домінування групових інтересів над загальнопартійними обертається для усіх політичних сил здебільшого невідшкодовними втратами. Так, після запровадження Фідесом законодавчих реформ, які змінили модель державного устрою: зокрема із вступом в силу з 2012 р. нового Основного закону (Конституції) та інших законів, що розвивали конституційні положення, зокрема й ті, якими різко, майже у двічі, зменшувалася чисельність парламенту, виборче законодавство змінилося на користь провладних сил, розширювалися права угорських закордонних спільнот, різко збільшувалася їх економічна і фінансова підтримка, стверджувався пріоритет патріотичних і національних інтересів Угорщини у

регіоні та у Європі. У таких умовах ліві сили, серед них і УСП, почали втрачати позиції у суспільстві. Закономірно, що при новій правовій системі на виборах 2014 р. перемогла правоцентристська коаліція Фідес-ХДНП з 2/3 голосів. Коаліція лівих партій, хоч і проявила на тих виборах себе з новою силою, проте посіла впливове друге місце, отримавши 1,3 млн. голосів (19%), набравши 59 мандатів у зменшеному до 199 депутатських місць парламенті. Серед лівих сил УСП тоді здобула 29 мандатів.

Завдяки активній діяльності ДК на чолі з Ф. Дюрчанем, Прем'єр-міністром Угорщини у 2006-2010 рр., зокрема у царині покращення соціально-економічного становища угорських громадян, їй вдалося підвищити свій рейтинг у суспільстві і збільшити кількість депутатських мандатів з 9 у 2018 р. до 16 у 2022 р. Водночас колишня найчисельніша УСП на виборах 2018 р. отримала 20 мандатів, а у 2022 р. – лише 10. Падіння впливу останньої є очевидним. Хоча в цілому ці дві ліві партії Угорщини й у нинішні часи, маючи разом 26 депутатів, продовжують складати найбільшу опозиційну силу у парламенті. Правляча коаліція і після виборів продовжує постійно дискредитувати їх лідера Ф. Дюрчана.

Закономірними стали гострі дискусії, що і донині не вщухають навколо питання, чому п'ять лівих, ліберальних партій пішли на коаліцію з хоч і оновленим, але з явно войовничим націоналізмом, відомою партією «За кращу Угорщину - Йоббік», на яких політичних засадах відбулося таке об'єднання. Залучення правоцентристської партії «Йоббік» до коаліції лівих сил засвідчило про їхню антиурбанівську позицію, проте це стало помилкою, яка суттєво вплинула на втрату значної частини голосів. У багатьох виборців лівого і центристського спрямування виникали сумніви, чи можна після цього розглядати таке утворення як повноцінну коаліцію лівих сил. В усякому разі, підтримка такої суперечливої і різнопланової за політичними уподобаннями коаліції за участю «Йоббіка» не стала масовою. З одного боку, виборці лівого спрямування здебільшого не підтримали союзу УСП та ДК з цією правою силою, а виборці правого світогляду у адекватно протилежному порядку проголосували проти лівої коаліції. У підсумку голоси прихильників правих позицій на цей раз розділилися між трьома партіями – новою правоцентристською партією «Наша Батьківщина», правлячою коаліцією Фідес - ХДНП та «Йоббіком» у коаліції лівої опозиції.

Результати виборів засвідчили, що навіть із залученням до коаліції лівих сил партії «Йоббік» цілковито здобути голоси виборців цієї партії не вдалося. Саме у тих 32 виборчих округах, де підтримка правоцентристської партії «Йоббік» у 2018 р. була традиційно високою, на нинішніх виборах лівий опозиційний блок, у складі якого перебувала й партія «Йоббік», здобув на 32% голосів менше. Лише в одній області Боршод-Абая-Земплин ліва опозиція втратила 63 тис. голосів виборців.

Вершиною політичного життя партії «Йоббік» був період 2018-2022 рр., коли вона після коаліції Фідес-ХДНП стала другою політичною силою парламенту, отримавши на виборах 2018 р. майже 20% голосів та 26 мандатів. На фоні того, що УСП у тій же каденції здобула 20 мандатів (на 11 менше), партія «Йоббік» стала тимчасово самою впливовою опозиційною силою у парламенті. Але після того, як ця партія отримала на нинішніх виборах лише 6% голосів і 10 депутатських мандатів, вона перетворилася на другорядну політичну силу країни. Серед причин поразки цієї партії слід виділити те, що її актуальні завдання вирішувалися в'яло. Натомість більшість положень її програми були запозичені правлячою коаліцією і вдало виконувалися. Вирішального удару по цій партії завдали зростаючі суперечності між її керівниками, що започаткувалися уже з перших років виходу її на політичну арену країни. У попередньому складі парламенту відбувся розпад її фракції (скоротилася до 17 депутатів), а згодом і розпад самої партії. Лідери партії – Г. Вона припинив політичну діяльність, а його наступник Т. Шнайдер та відомий діяч партії, мер м. Егер А. Міркоцькі у виборах 2022 р. взагалі участі не приймали.

Основна частина партії «Йоббік», заради перемоги над Фідесом В. Орбана, примкнула до лівого опозиційного блоку, тоді як інша її частина, здебільшого політики молодшого віку, сформували нову правоцентристську партію під назвою «Наша Батьківщина». Обидві частини колишньої правоцентристської партії «Йоббік» отримали 16 мандатів. Це свідчить про те, що, незважаючи на розвал самої партії, її правоцентристська ідеологія продовжує користуватися широкою соціальною підтримкою в угорському суспільстві, незалежно від того, чи вона здійснюється у коаліції з лівими опозиційними партіями, чи у її правонаступниці, новій партії «Наша Батьківщина». За соціологічними опитуваннями ця нова партія ввібрала в себе активні сили колишнього «Йоббіка» і перетворилася нині на саму сильну опозиційну партію Угорщини, більш радикальнішу від своєї попередниці. Припускається, що на «Нашу Батьківщину» чекає велике майбутнє у політичному житті країни.

Депутат Державних Зборів Угорщини від Фідесу керівник угорської делегації у Європарламенті Т. Дейч через три тижні після виборів звинуватив ліві сили Угорщини у постійній підтримці України проти Росії, продовженні вимог постачати зброю для України. У центр критики потрапив Ф. Дюрчань, якого він назвав керівником першої величини, лідером лівих сил Угорщини. Ліві сили мають на фоні історичної перемоги коаліції партій Фідес – ХДНП нести відповідальність за свою позицію після їх катастрофічної поразки на виборах і за тих виборців, які їм дали мінімум місць у парламенті. Незважаючи на це, ліві сили не рахуються з причинами поразки. Замість того, щоб взяти на себе відповідальність, керівники лівих політичних партій і після виборів навіть не подали у відставку з посад. Володіючи меншою ніж 1/3 частиною депутатських мандатів, вони продовжують ганебну політику, яка шкодить

Угорщині, зокрема отруюють суспільне життя, принижують угорських громадян, займаються популізмом і діють не в інтересах Угорщини. Від таких їх вчинків треба захищати угорських виборців. У програмі лівих сил відсутні принципи патріотизму, єднання угорської нації, любові до батьківщини. Вони мають самовіддано боротися за долю країни методами патріотизму, національного єднання, збереження і розквіту суверенної, незалежної, вільної Угорщини. А усі їхні політичні наміри, які спрямовані на ослаблення цих завдань, мають отримувати належну відсіч [4].

Зваживши усі за і проти, голова УСП Б. Тоут подав заяву на звільнення з посади. Серед причин поразки він визнав те, що занадто пізно, лише на початку березня, було вироблено спільну програму дій коаліції лівих сил на виборах. І хоча передвиборча робота велася активно, але опозиція не могла конкурувати з ресурсами правлячої партії. Сформована Фідесом за останні 12 років потужна пропагандистська машина, вибудовані економічні тили унеможливили шанси УСП вести з ними на рівних боротьбу на парламентських виборах. Увага зверталася й на те, що у нинішні часи заборгованість Угорщини є більшою, ніж вона була у 2010 р., коли Фідес прийшов до влади після поразки УСП. Але виборці не поінформовані про реальний економічний стан країни і відповідно не відреагували на виборах.

Лідери УСП визнали за необхідне змінити програму і назву УСП, яка не відповідає сучасному політичному життю в Угорщині та у Європі. Упродовж десятиліть ця партія як політична сила вичерпала свої можливості. Мають відбутися принципові зміни у програмі партії, кадровому складі, оновленні електорального поля. Рекомендувалося взяти за ідеологічну основу нової партії платформу СДП Угорщини, яка відповідає сучасним і майбутнім цінностям.

У політичному житті країни 5 з 8 парламентських партій витіснені на другорядні позиції. Докорінні реформи розпочалися в усіх цих партіях, лідери яких, окрім ДК, подали у відставку. З отриманням 10 чи менше депутатських місць фінансування діяльності таких партій за рахунок бюджету країни зменшується більш як у 2 рази.

Установче засідання новообраного парламенту відбулося 2 травня. Після складання присяги, затвердження звіту Національного виборчого комітету та Національної виборчої комісії, за який проголосувало 145 депутатів, проти відповідно – 38 та – 39, не голосувало – 10 та 5 депутатів відбулося обрання керівництва Державних Зборів. Головою паламенту на безальтернативній основі у черговий раз став Ласло Кьовир (Kover Laszlo) від Фідесу. За його кандидатуру проголосувало 170 депутатів, проти 13. Не взяли участі у голосуванні 15 депутатів. Заступниками спікера було обрано три представники від правлячої коаліції – Іштван Якаб (Istvan Jakab), Шандор Лежак (Sandor Lezsak) – Фідес; Янош Латорцаї (Janos Latorcai) – ХДНП та два від опозиції – Лайош Олах (Lajos Olah) – Демократична Коаліція, Дора Дуро

(Dora Duro) – Наша Батьківщина. Заступником спікер з питань дотримання норм Конституції було обрано Чабу Хенде (Csaba Hende) – Фідес.

Керівниками парламентських фракцій стали від: правлячої коаліції – Мате Кочіш (Mate Kocsis) та Іштван Шімічко (Istvan Simicsko); шести партій опозиційного блоку: Демократичної коаліції – Ференц Дюрчань (Ferenc Gyurcsany), УСП – Берталан Товт (Bertalan Toth), Дієвість – Андраш Фекете-Дьор (Andras Fekete-Gyor), Йоббік – Петер Якаб (Peter Jakab), Діалог – Бенце Тордаї (Bence Tordai), Можлива інша політика – Петер Унгар (Peter Ungar), Нашої Батьківщини – Ласло Торочкаї (Laszlo Toroczkaı).

Комісія Державних Зборів під час урочистого засідання прийняла рішення про позбавлення двох депутатів від опозиції (Varju Laszlo та Arato Gergely) повноважень, оскільки вони під час передвиборчої кампанії порушували конституцію і закликали до її зміни. Багатьох інших депутатів від опозиції тимчасово відсторонили від виконання обов'язків. Їхні дії були розцінені комісією антиконституційними. Дане питання не обговорювалося у парламенті і відповідного рішення не приймалося. Більшість депутатів не зробили жодних заяв і не інформували угорську громадськість про це.

Обрання Прем'єр-міністра відбулося 16 травня 2022 р. Відповідно до Основного закону Угорщини партія, що виграє парламентські вибори, рекомендує свою кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра Президенту і пропонує внести її на розгляд парламенту. Після консультацій з усіма парламентськими фракціями, Президент вносить узгоджену кандидатуру на розгляд Державних Зборів, яку має підтримати парламентська більшість. Такою кандидатурою був Віктор Орбан (Viktor Orban). 16 травня 2022 р. Державні Збори обрали його Прем'єр-міністром. За кандидатуру Орбана проголосувало 133 депутати із 199 (рівно конституційна більшість). Серед внесених прем'єром 14 членів уряду 5 кандидатів були новими, яких парламентська більшість розглянула і затвердила 24 травня. Значна кількість депутатів двох фракцій (Демократичної коаліції та Йоббіка) у цих засіданнях парламенту участі не брали, депутати інших опозиційних фракцій (39 осіб) були присутніми у залі, але не голосували за урядовців та їхню програму. Фракція «Дієвість» у складі 10 чоловік взяла участь у засіданні, але мотивувала свою неучасть у призначенні уряду тим, що хотіла б бачити «поряднішим і відповідальнішим склад уряду на чолі нації, ніж його запропонував Віктор Орбан».

У своєму урочистому виступі з нагоди призначення на посаду В. Орбан зазначив, що ніколи ще ця коаліція не набирала такої кількості голосів, як на виборах 2022 року. На цей раз серед основних суперників на виборах він відзначив три сили, які працювали проти його коаліції: угорські ліві партії, керівництво Єврокомісії у Брюсселі та інституції Дьордя Сороса. Ця перемога особливо стала важливою, бо далася в умовах тяжкої світової фінансової кризи, епідемії коронавірусу, війни Росії проти України, великої кількості мігрантів з

України, падіння темпів економічного розвитку Угорщини. Відзначалося, що у цій війні Росія є агресором, а Україна – жертвою. Тому він підтримує Україну, незважаючи на те, що раніше в Україні порушувалися права угорської меншини Закарпаття, а Президент України у відкритій формі втручався у виборчий процес в Угорщині, «підтримував наших суперників».

На тверде переконання В. Орбана паперовими санкціями поставити Росію на коліна неможливо. Він зазначив, що: у Європи немає сил, щоб припинити воєнний конфлікт у сусідній країні; Угорщина відстоює мир і безпеку, ухиляється від участі у цій війні; а той, хто постачає зброю для України, уже наполовину перебуває у війні. Прийняття США умов необмеженого постачання зброї по ленд-лізу для України, з точки зору інтересів Угорщини, наголосив В. Орбан, є самим гіршим варіантом у вирішенні цієї проблеми, бо війна буде продовжена на невизначений термін. Нинішнє десятиліття стане небезпечним, буде епохою війни.

На закиди опозиції він відповідав, що консолідація і досягнення консенсусу у суспільстві дається в результаті успішного формування для цього відповідних умов, а не шляхом їх пошуку. В. Орбан і на цей раз підкреслював, що: перемога християнсько-демократичних цінностей, консервативно-громадянська і патріотична політика слугує вагомою підставою повідомити для Європи, що ці цінності не минулі, за ними майбутнє; він є послідовним прихильником зміцнення національних держав та християнських цінностей, яких нічим не можна замінити і висловив принципову незгоду з прагненнями інституцій Єврокомісії закріпити домінування ліберальних програм на континенті і на їх основі із суверенних країн формувати щось на зразок Об'єднаних Штатів Європи.

Його послідовна непоступливість знову проявилася у питанні щодо недопущення припливу до Європи мігрантів з інших континентів. Торкаючись нафтоембарго, він наголосив, що не підтримає жодних санкцій, які підриватимуть енергетичну безпеку Угорщини. У питанні діяльності НАТО було зазначено, що ця організація носить оборонний характер, і її не можна перетворювати на воєнний агресивний союз на зразок колишньої Антанти [5].

У короткому виступі Я. Адера, президентські повноваження якого завершувалися, було наголошено, що не треба мати великого таланту, щоб зрозуміти, що на угорців чекають складні роки. Через російсько-українську війну ціни на енергоносії, мабуть, залишаться такими ж високими. Продовольче питання у світі стає все тяжчим. Великі випробування чекають на країни з низькими і середніми доходами через їхню велику іноземну заборгованість. Він закликав депутатський корпус використати весь свій попередній досвід у боротьбі за подолання кризових явищ і, докладаючи у роботі надлюдські зусилля, не забувати, що інтереси «батьківщини мають бути понад усе».

В. Орбан очолив уряд Угорщини у четвертий раз поспіль, а в цілому це п'ята каденція його урядування. У 2024 р. за терміном перебування на чолі уряду країни він встановить рекорд, якого в історії цієї країни ще не було. Водночас слід враховувати, що при королівській, регентській чи комуністичній формах правління, яка існувала в історії Угорщини тисячу років, аж до 1990 р., посада глави уряду не була основною в країні. До цього рекордний термін перебування на посаді Прем'єр-міністра 14 років зберігав К. Тіса (1875-1890 рр.). Тривалість перебування при владі короля/регента чи першого секретаря правлячої партії сягала 20-30 і більше років (Святий король Іштван, спільні імператори/королі у часи Габсбургів, М. Хорти, Я. Кадар). Через неспівставимість епох та моделей розвитку країни кінця ХХ ст. та початку ХХІ ст., порівнювати нинішній статус глави уряду, яка стала першою у посттрансформаційній Угорщині, з функціями колишніх прем'єрів, які посідали другорядні ролі у політичній ієрархії країни, буде недоцільним.

Перший свій офіційний візит новообраний Президент Угорщини К. Новак здійснила до Польщі, яка вважається стратегічним партнером Угорщини у регіоні. Ця традиція склалася історично, оскільки обидві країни відігравали і відіграють велику роль у підтримці одна одної на міжнародній арені. В. Орбан після перемоги на виборах і ще до чергового обрання Прем'єр-міністром здійснив 21 квітня свій візит до Ватикану. У Будапешті вважають за честь, що Папа Франциско запросив В. Орбана на зустріч. Після цього він відвідав 22 липня Трансільванію (Румунія), де зустрівся з угорською спільнотою. Відбувся також його візит до Австрії. Міністр закордонних справ П. Сійярто відвідав 21 липня 2022 р. Москву, де зустрівся із своїм колегою С. Лавровим. Обидві сторони погодили питання щодо збільшення постачання на 700 млн. куб. м газу до Угорщини та добудови енергоблоку на Пакшській АЕС. У серпні 2022 р. В. Орбан здійснив візит до Польщі, а К. Новак – до Сербії. Перші поїздки угорських високопосадовців після виборів до столиць саме цих держав не є випадковими. Для Угорщини Польща, Ватикан, Австрія були традиційними, а Росія і Сербія стають новими стратегічними партнерами, незважаючи на складні відносини між ними у минулому. Готуються також візити до Німеччини та Італії. Натомість Румунія, Чехія, Словаччина, Україна, більшість західноєвропейських держав до цієї групи країн не відносяться. Важливо наголосити, що регіональне утворення Вишеградської четвірки (Угорщини, Чехії, Словаччини та Польщі), яке оформилося після вступу цих країн до євроатлантичних структур і активно запрацювало, після анексії РФ Криму та східних районів України практично припинила діяльність. Причина у тому, що Польща, Чехія і Словаччина засуджують війну РФ проти України і надають Україні велику допомогу. Лише Угорщина поводить у цій війні нейтрально, ухиляється від активної підтримки України і протидії агресивній Росії. Спроби Угорщини відродити діяльність країн В-4 можуть мати місце лише у плані координації дій цих країн щодо єсівських питань, але не у

відношення до російсько-української війни. Польща, Чехія та Словаччина активно допомагають Україні і рішуче засуджують агресію РФ і успішно протидіють їй.

Увага міжнародної спільноти до результатів угорських виборів завжди була і залишатиметься підвищеною. Четверта поспіль впевнена перемога правлячої коаліції Фідес-ХДНП викликала окрім закономірної уваги, також і значне занепокоєння як в Угорщині, Словаччині, Румунії, Україні, так і на просторі країн ЄС. Новий термін перебування В. Орбана при владі для Брюсселя передбачається складним. Попередні три каденції владарювання коаліції Фідес-ХДНП позначалися значними конфліктами з інституціями ЄС, суперечностями із сусідніми країнами. Очільники ЄС вважають, що таке тривале перебування при владі дало можливість В. Орбану остаточно підірвати в країні основи демократичних інститутів. Для обґрунтування таких висновків використовуються наступні аргументи: В. Орбан практично переписав під інтереси своєї політичної партії конституцію, змінив правові норми парламентських виборів, призначив своїх вірних людей на керівні посади у судовій та правоохоронній системі, інших органах державної влади. Але такі занепокоєння, вишукування недоліків у роботі уряду В. Орбана та ігнорування позитивними результатами у діяльності правлячої коаліції не дозволяють з усією повнотою і об'єктивно характеризувати внутрішньополітичне життя Угорщини. А успіхи є і вони досить вагомі. Чотириразова поспіль перемога на парламентських виборах з конституційною більшістю свідчить про те, що громадянське суспільство консолідоване навколо тих завдань, які правляча коаліція Фідес-ХДНП проголошує, вирішує чи прагне вирішувати. Вона більше від лівої і крайньої правої опозиції слугує інтересам більшої частини угорської нації усього Карпатського регіону, прагне цивілізованими методами, що відповідають нинішнім можливостям, подолати національну катастрофу, що сталася 100 років тому.

Після успішної трансформації у країнах Центрально-Східної Європи, зокрема й в Угорщині, попередні політичні сили відійшли у минуле. Їх місце почали займати значно цивілізованіші і демократичніші політичні партії та масові громадські організації, які усе більшою мірою відстоюють правові, загальнодемократичні принципи й центристську ідеологію. Такою консолідаційною і патріотичною силою в Угорщині позиціонує себе Фідес. Угорщина залишається важливою опорою у відстоюванні на континенті християнських і консервативних цінностей. У процесі свого політичного зростання та ідеологічної еволюції ця партія набула головних ознак патріотичного народного і національного фронту.

Програмний виступ В. Орбана 23 липня 2022 р. у м. Бела Тушнадь (Трансільванія, Секейський край, Румунія, центр проживання угорської спільноти) у літньому університеті за участю кількох тисяч слухачів (такий захід традиційно проводиться щороку уже 31 раз) було присвячено прогнозам

розвитку світової економіки та Угорщини до 2030 р. Давалися песимістичні прогнози перспективам і обґрунтовувалися їх причини. Зазначалося, що становище у світі в цілому буде складатися несприятливо, світова економіка перебуватиме у стані рецесії, стагнація економіки набуде глобального характеру, перед світом постане одночасно багато викликів, серед головних названо 10: демографічна проблема, масова міграція та змішування різних рас і народів, спроба сприяти цьому, гендерна ідеологія та поширення одностатевих шлюбів, наростання з 2019 р. небезпеки війни на десятиліття; західна цивілізація втрачає позиції у світі, посилюється енергетична криза, потреба в альтернативних джерелах, загроза економічної рецесії у Європі та в цілому у світі, ліберальна політика веде до ослаблення конкурентноспроможності країн ЄС. На фоні світових негараздів, коли на більшість країн чекає уповільнення і падіння економічного розвитку було обнародовано програму забезпечення економічного розвитку Угорщини до 2030 р. Найголовніші її складові: технологічне оновлення економіки країни, утримання діючих і забезпечення припливу значних нових іноземних інвестицій, охорона кордонів Угорщини від масової міграції з півдня, підвищення транзитних можливостей територією Угорщини, забезпечення політичної стабільності в країні, підвищення обороноздатності, збереження й зміцнення духовних, сімейних, історичних, національних цінностей і традицій.

Оцінюючи результати виборів в Угорщині, В.Орбан зазначив, що перемогу здобули ті сили, які відстоюють її національні і державні інтереси, підкреслив, що «у цей складний період потрібно діяти спільно, щоб вижити матері-батьківщині та іншим територіям, на яких проживають угорці».

В. Орбан знову заявив, що «Україна не виграє війни, водночас санкції не потрясуть Москву», тому запропонував країнам Заходу виробити нову стратегію, спрямовану не на продовження війни і забезпечення перемоги, а на досягнення миру за участю України, Росії і Заходу; західним державам радилося розвести обидві сторони і унеможливити між ними бойових зіткнень. Кінець війни настане тоді, на думку В. Орбана, коли США і РФ про це домовляться [6].

Жаль, що опоненти та недруги Угорщини, в основному представники лібералізму, глобалізму та інших течій, не об'єктивно оцінили в цілому позитивного виступу В. Орбана, а вчепилися до тієї його частинки, де критикувалися процеси змішування європейців з неєвропейцями, деградація Європи, одностатеві шлюби, зазначалося, що угорці, які 100 років тому зазнали розчленування, вимушено мешкають у різних державах і нерідко мігрують Європою. Однак, вони не хочуть стати «мультиетнічним народом», який змішується з неєвропейцями. Вони хочуть залишатися етнічними угорцями. Замовчуючи і недооцінюючи в цілому глибокий за змістом виступ В. Орбана, у низці країн та організацій ці слова піддаються критиці, його звинувачують у расизмі, виробленні нової антизахідної ідеології, яка порівнюється з нацизмом.

Замість того, щоб сказати правду про складне становище у Європі, особливо в Україні, через війну В. Путіна, проблеми національних спільнот у Східній Європі, керівництво Румунії закликала Демократичну спілку угорців Румунії, яка є членом урядової коаліції цієї країни, роз'яснити свою позицію щодо такої заяви В. Орбана. 29 липня 2022 р. ДСУР дотепно відповіла, що зауваження були вирвані із контексту промови В. Орбана, тому вона «не зобов'язана давати жодних пояснень».

Слід додати, що напередодні приїзду В. Орбана у Трансильванію керівництво Румунії звинуватило Соціал-демократичну партію Румунії, яка також є членом урядової коаліції, у тому, що її депутати хочуть забезпечити широку автономію для Секейського краю (три області Трансильванії, в яких домінує угорська нація) і Трансильванію хочуть передати угорцям. Подібні прийоми проти угорських керівників, особливо проти В. Орбана, нерідко використовуються й іншими діячами, особливо у сусідніх державах. Не стала виключенням й Україна.

Національні ідеї Угорщини та РФ: спільні та відмінні ознаки

В основі національної ідеї Угорщини, як і кожної іншої держави, лежать принципи, спрямовані на відродження беззаперечних успіхів, що мали місце у її історії, виправлення помилок та усунення кривдних наслідків, які виявилися катастрофічними для державотворної нації і продовжують справляти негативний вплив на сучасний розвиток угорської держави і нації. Таким визначальним чинником у формуванні національної ідеї Угорщини є Тріанонська трагедія 1920 року.

Розчленування угорської нації сталося не лише в результаті поразки у Першій світовій війні, розпаду Габсбурзької монархії і формування на її місці нових держав у 1918-20 рр., не лише через помилки правлячих еліт колишньої Австро-Угорщини та незалежної Угорщини, а й через несправедливі рішення переможців Першої світової війни, світових колоніальних імперій Франції і Великобританії та їх союзниць, новоутворених сусідніх держав у ЦС Європі. Кордони між Угорщиною та новоутвореними державами (Чехословаччиною, Румунією, Югославією) були визначені в залежності не стільки від етнічного розселення народів, скільки від рівня зацікавленості країн Антанти у цих країнах. Ігнорування національними інтересами переможеної сторони, у даному випадку йдеться про Угорщину та Австрію, мало цілковите підтвердження. Такі кордони між Угорщиною та сусідніми країнами стали наслідком політики імперіалізму і гегемонізму світових гравців та малих сусідніх держав, помстою і покаранням Угорщини за проголошення Угорської Радянської Республіки (УРР) у 1919 р., підтримку поширення соціалістичної революції у Європі.

Національні інтереси Росії і Угорщини у кінці Першої світової війни цілковито співпали. Обидві формували соціалістичні устрої та радянську федерацію рівноправних народів відповідно на просторі колишньої царської

імперії та Угорського королівства. УРР, як об'єднання соціалістичної та комуністичної партій при домінуванні першої, активно боролася проти окупації країни, за воєнно-політичний союз з більшовицькою Росією і активне сприяння перемозі соціалістичної революції у ЦС Європі. Збройне протистояння країнам Антанти та її союзницями – сусідніми державами вчинялося з боку УРР з метою недопущення її повалення і розчленування історичної Угорщини. Зазнавши поразки, окупації з боку країн Антанти та її союзниць УРР не спромоглася реалізувати ці плани. Замість радянської федерації на місці Угорського королівства почали формуватися нові незалежні держави, підтримані країнами Антанти – Польща, Чехословаччина, Югославія, нова Румунія.

Подібні територіальні покарання виношувалися й щодо більшовицької Росії. Але через неспроможність Франції і Великої Британії повалити більшовицький режим збройно, вони упродовж 1919-1920 рр. вдалися до територіальних компромісів за рахунок поділу земель України, Білорусії, Молдови, Угорщини, Німеччини, Австрії між Росією, Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Югославією, Італією. Сформувавши з нових країн від Балтійського до Чорного морів (три країни Балтії, Польща, Чехословаччина, Румунія) санітарний кордон проти Росії, Антанта відмовилася підтримувати антибільшовицькі сили в Росії і втручатися у її внутрішні справи. Такою поступливістю країни Антанти досягли успіхів: радянська Росія припинила похід у Європу заради її більшовизації, відмовилася підтримувати революцію в Угорщині і Німеччині. До цього Антанту змусила радянська Росія, підтримавши війну К. Ататюрка проти Франції, Британії, Греції, Італії, які цим самим прагнули ліквідувати Османську імперію за габсбурзьким сценарієм: витіснити її з Балкан, розділити між ними і залишити за Туреччиною 200 тис. кв. км території навколо провінції Анатолія. В результаті Антанта зберегла домінування Версальського порядку у Європі, а Росія і Туреччина на основі Ризького та Лозанського договорів зуміли відстояти свої державні інтереси, вплив у Східній та Південній Європі.

За результатами Тріанонського мирного договору 4 червня 1920 р. від Угорщини до новоутворених сусідніх держав перейшли Хорватія, Словаччина, Трансільванія, Північна Воєводина, Закарпаття з населенням відповідних народів. Відхід заселених іншими народами територій від Угорщини визнавався нею з самого початку і не заперечувався й пізніше. Але окрім цих справедливих акцій, від Угорщини до цих же сусідніх держав в цілому було передано понад 40% угорських етнічних земель (понад 70 тис. кв. км), на яких питома вага представників угорського етносу явно переважала інші народи, що складало третину угорського етносу (до 3,5 млн. угорців). Її територія зменшилася до 93 тис. кв. км, а чисельність населення скоротилася до 8 млн. чол. Угорщина перетворилася з середньої на малу європейську державу. Такі умови Тріанону вважалися в Угорщині несправедливими і до нинішніх часів вони не знаходять визнання серед жодної політичної сили цієї країни.

Значних територіальних втрат зазнали й усі інші країни Четверного союзу – Німеччина, Туреччина, Австрія і Болгарія. Проте тільки Угорщина неухильно бореться проти версальського диктату, не визнає його справедливим.

Після такого розчленування економічне, транспортне і духовне життя Угорщини зруйнувалося. Країна зазнала блокади з боку сусідніх держав, перебувала у дискримінаційному стані допоки у Європі не запанували Німеччина, а з другої половини ХХ ст. СРСР, а потім Європейський Союз. Завдяки цьому домінування політики країн Малої Антанти щодо Угорщини було нівельовано. Тривале несправедливе становище цієї країни у ХХ ст. спричинило формуванню відповідних форм консолідації, протистояння і боротьби угорців, вплинуло на їхню ментальність, яка дається взнаки особливо у нинішні часи.

Кривдні умови Тріанонського мирного договору, яким були зафіксовані нові кордони між Угорщиною та сусідніми державами, постійно тяжіють над угорською нацією та її державою, породжують гострі суперечки й напруження у відносинах між обома сторонами. Угорщина визнає встановлені несправедливі кордони, але не визнає права нових держав, власниць цих земель принижувати і асимільовувати угорське населення, позбавляти його культурно-освітніх прав, створювати для них нерівні дискримінаційні умови проживання й всебічного розвитку, обмежувати їх можливості для збереження своєї національної ідентичності і розвиватися на її основі. Незмінну і вже упродовж останніх 100 років визначальну роль у національній ідеї Угорщини посідають заходи, спрямовані на мінімізацію негативних наслідків визначених у несправедливий з її точки зору спосіб кордонів із сусідніми державами.

Гострота відносин між народами ЦС Європи упродовж ХХ ст. постійно зберігалася, змінювалися лише учасники підлеглого чи привілейованого становища. Спочатку німецькі, австрійські і угорські інтереси домінували над іншими народами цього регіону. Після їх розпаду у 1917-1918 рр. і формування нових суверенних держав ситуація докорінно змінилася уже на користь останніх. Завдяки підтримці Франції та Великої Британії інтереси Чехословаччини, Польщі, Югославії, Румунії у нових кордонах не залежали від Росії, Німеччини, Австрії та Угорщини. Ситуація в регіоні змінилася з середини 1930-х рр. на користь Німеччини, Австрії, Угорщини. Завдяки країнам «Осі» Версальський порядок у Європі упродовж 1938-1941 рр. було демонтовано. Чехословаччина, Польща, Югославія, Румунія були або ліквідовані як самостійні держави, або зменшені територіально. У регіоні запанували інтереси Німеччини, Італії, СРСР, Австрії, Угорщини.

Напередодні та у перший період Другої світової війни (жовтень 1938 – квітень 1941 рр.), коли Німеччина і СРСР тісно співпрацювали угорські державницькі інтереси сповна матеріалізувалися, а усі її сусідні країни (Чехія і Словаччина, Румунія, Югославія) зазнали суттєвих втрат. Умови Тріанонського договору були переглянуті на користь Угорщини: відповідно до

рішень першого і другого Віденських арбітражів до неї повернулися не колишні історичні землі Угорського королівства (Словаччина, Хорватія, Трансильванія, Воєводина, Закарпаття), а тільки ті їх частини, на яких явно переважав угорський етнос (Південна Словаччина, Дельвідик), 4-и східні райони Закарпаття. У липні-серпні 1940 р. до СРСР від Румунії перейшли Бессарабія, Північна Буковина та Ізмаїльщина. Після об'єднання Бессарабії і Придністров'я утворилася Молдавська РСР у складі СРСР. Останні дві частини прилучилися до складу УРСР. Синхронно, у той же літній період 1940 р. до Угорщини від Румунії було передано Північну Трансильванію площею понад 43 тис. кв. км. Щодо переходу до Угорщини Закарпаття (березень 1939 р.) та Воєводини (квітень 1941 р.), то спрацював принцип не етнічний, а історичного права, оскільки ці провінції у попередні часи входили до складу Угорського королівства. Питома вага українців і сербів у Карпатській Україні та Воєводині явно переважала угорців, відповідно складала 70% та 60%. Державницькі інтереси Угорщини були значною мірою задовільнені. Вона знову перетворилася з малої на середню європейську державу. Велику турботу склало те, що Велика Британія, США, Радянський Союз не визнавали цих територіальних змін на користь Угорщини.

Оскільки Угорщина воювала у німецько-радянській війні проти СРСР та інших членів Антинімецької коаліції і опинилася у таборі переможених, тому за наслідками Другої світової війни умови Тріанонського мирного договору від 4 червня 1920 р. були поновлені Паризьким мирним договором 10 лютого 1947 р. На ці ж кордони Угорщини погодилися уже й СРСР і США. Радянський Союз, роль якого у формуванні кордонів у ЦС Європі була вирішальною, цілковито проігнорував на Паризькій Конференції 1946-1947 рр. національними інтересами Угорщини, зокрема тим, що Тріанонські кордони у 1920 р. були встановлені Антантою як покарання Угорщини за перемогу радянської республіки у 1919 році, за спробу сформувавши на соціалістичних федеративних принципах міжнаціональні відносини Угорської Комуни із сусідніми народами. СРСР відмежувався від її історичного минулого, коли у 1919 р. Угорщина була найбільшою і єдиною союзницею більшовицької Росії і постраждала від Антанти через масову участь угорців у перемозі більшовицької влади у Росії та Угорщині у 1919 р., і цілковито підтримав відновлення над нею визначених Антантою у 1920 р. її кордонів. Поновлені кордони між Угорщиною та сусідніми державами набули статусу кво і залишаються чинними.

У післявоєнний період і аж до розпаду соціалістичної системи та СРСР у 1991 р. країни ЦС Європи розвивалися при повному домінуванні інтернаціональної ідеології, на принципах рівності і невтручання у внутрішні справи, економічної кооперації та спеціалізації, що забезпечувалися правлячими комуністичними і робітничими партіями. Соціалістичний устрій цілковито відмежувався від довоєнної спадщини, залишив поза увагою

питання національного і патріотичного життя народів. Кожна країна відмовлялася від частини свого суверенітету, особливо у питаннях зовнішньої політики, національних і державницьких інтересів. Усі спроби протидіяти порушенням прав національних меншин у сусідніх країнах, удосконалити спірні проблеми історичного минулого не допускалися. Міжнародні соціалістичні відносини формувалися з чистого листа і виключно під контролем Москви, а усі суперечливі питання, зокрема й міжнаціональні, відносилися до компетенції і внутрішньої політики країни, в якій спільноти/меншини проживали. Усі спірні питання вирішувалися на принципах пролетарського інтернаціоналізму: нічого не порушувати такого, що шкодило єдності країн соціалістичного табору. А суперечливі проблеми й трагічні сторінки відносин між народами і державами регіону у минулому, злочинні й несправедливі рішення та вчинки, причетність до них сусідніх держав, оцінки справедливості чи несправедливості встановлених кордонів, проблеми забезпечення прав національних спільнот виносилися за дужки у взаєминах країн співдружності. У відносинах соціалістичних країн цілковито панували принципи рівноправного інтеграційного економічного співробітництва, надзвичайно вигідного для кожної держави розподілу праці, дотримання принципів високої моралі і взаємної поваги, рівності і міжнародної солідарності у протистоянні із світовим імперіалізмом.

З розпадом багатонаціональних колоніальних імперій, творців Версальської та Паризької системи європейського порядку (Французької, Британської, Радянської), інших менш значних (Чехословаччини, Югославії); а згодом і падінням соціалістичного устрою, завершенням трансформаційних перетворень у ЦС Європі, вступом країн регіону до євроатлантичних структур, національні інтереси кожної держави, серед них і Угорщини, знову почали домінувати. До відновлення повного суверенітету держави ЦС Європи йшли дуже довго і важко. Упродовж 1920-2004 рр. національні інтереси Угорщини ігнорувалися, вона перебувала залежною від міжнародних факторів. Позиції переможців обох світових воєн, які забезпечували домінування в регіоні державних інтересів сусідніх з Угорщиною держав, втратили свою силу на розширеному просторі ЄС.

Сучасні процеси у низці країн Європи засвідчили, що на міжнародній арені, незалежно від того, чи вони перебувають у складі євроатлантичної спільноти, чи знаходяться поза нею, відбувається відродження націоналізму і зміцнення позицій праворадикальних сил. Окрім того, праві позиції стали вузловими складовими національної ідеї багатьох держав. Це підтверджує одвічність і незнищеність цієї ідеології, оскільки вона породжена важкими не виправленими помилками минулих століть. У кризових умовах дані проблеми стають визначальними у відносинах між країнами Європи, зокрема Росії і Угорщини щодо України та інших держав.

Слід зазначити, що через ігнорування і недостатнє врахування великими країнами Заходу та СРСР упродовж ХХ ст. етнічного чинника при визначенні кордонів, Угорщина зазнала значних втрат, які залишилися їй у спадок як невиліковна рана. Сучасні угорські політики, зробивши з цього належні висновки, вдаються до активних дій, які знаходять належний відгук у суспільстві. Те, що у сучасній Угорщині вирішальну підтримку отримують політичні сили, згруповані навколо В. Орбана, які відстоюють інтереси Угорської держави та угорських спільнот у сусідніх з нею країнах, є цьому наочне підтвердження. Сприяння духовному єднанню розчленованих частин єдиної нації стало закономірністю сучасної політики Угорщини. Визнаючи непорушність кордонів, Угорщина постійно докладає зусилля для збереження угорських зарубіжних спільнот від еміграції та асиміляції на територіях, які відійшли до сусідніх держав – Румунії (Трансільванія-Ердій), Словаччини (Південна Словаччина-Фельвідек), Сербії (Північна Воєводина-Дельвідек) та України (Закарпаття-Карпатийо); надає закордонним угорцям подвійне громадянство, прагне добитися від сусідніх країн забезпечення для них автономії, культурно-освітнього розвитку на національних традиціях і мові. Ці елементи склали основу угорської національної ідеї, яка успішно втілюється у життя в усіх країнах світу, де мешкають значні угорські спільноти.

Виступаючи на початку червня 2021 р. перед діячами освіти угорців Великої Британії К. Сілі наголошувала, що завдяки проведенню Будапештом великої організаційної роботи упродовж останнього десятиліття у центрах проживання угорських спільнот, угорство в усіх частинах світу перетворилося на зцементовану єдину націю, яка включає в себе діаспору, Карпатський басейн та саму Матір-батьківщину. Посол Угорщини у Британії Ференц Кумін зазначив при цьому успішну діяльність 20 недільних шкіл для угорських дітей, де вони отримують спеціальну освіту угорською мовою, без якої підростаюче покоління не може зберегти угорську ідентичність. Така робота є неоціненною і заслуговує всебічної підтримки.

Відвідавши 12 травня 2022 р. угорське село Матефалва у Трансільванії (Румунія), Міністр закордонних справ Угорщини П. Сійярто повідомив, що заходи уряду Угорщини спрямовані на те, щоб жодна угорська дитина не потрапила до такого принизливого становища у Карпатському басейні, в якому вона не зможе навчатися в угорськомовному дитячому садочку чи школі. Він зазначив рекордну кількість голосів підтримки правлячої коаліції на квітневих виборах 2022 року у самій Угорщині та серед закордонних спільнот, а також велику роль у вирішенні цих питань історичної церкви у Трансільванії [7].

У царині угорської національної ідеї домінує концепція: єдина угорська нація - єдина держава. Виходячи з історичного минулого, пріоритети діяльності влади Угорщини залишаються незмінними: служіння інтересам угорської нації на території Матері-батьківщини, а також підтримка, захист і надання великої фінансової і матеріальної допомоги угорським закордонним спільнотам,

особливо у 4-х сусідніх з Угорщиною державах, що є зобов'язальною умовою їхньої діяльності. Забезпечення автономії визнається ключовим чинником у збереженні угорських національних спільнот у сусідніх країнах. Угорська національна ідея спрямована на: надання угорцям подвійного громадянства, а для угорських спільнот – статусу автономії, організацію культурно-освітнього життя на національній мові і традиціях. Подібні складові угорських прагнень є типовими у подібній роботі й інших держав, спрямованої за збереження відповідних національних меншин у зарубіжних країнах. Ці форми підтримки і захисту інтересів своїх спільнот Угорщини сприймаються у сусідніх країнах через призму власних національних інтересів, які не завжди співпадають з прагненнями Будапешту. Відносини Угорщини із сусідніми державами не стали зразковими, розвиваються суперечливо і супроводжуються труднощами.

За результатами постсоціалістичних трансформаційних перетворень розвиток Росії та Угорщини, незважаючи на їхнє перебування у різних політико-економічних та геополітичних умовах, набуває усе більш подібних ознак. В обох завершився процес еволюції державного устрою та ідеології від центристських позицій до авторитарних принципів, поступового і значного обмеження загальнодемократичних прав і свобод, активізації і наступальності у зовнішній політиці. Окремі положення національної ідеї Угорщини та РФ є досить подібними, оскільки вони формувалися під дією близьких вагомих чинників. Серед найголовніших було те, що після розпаду багатонаціональних імперій – Габсбурзької та Радянської відповідно у 1918 та 1991 рр. – Угорщина (територіальних), а Росія (геополітичних) зазнали значних втрат.

Негативні наслідки розпаду цих обох імперій склали основу формування їхніх національних ідей та практичних заходів щодо їх реалізації. Обидві країни, пануючі угорська та «русская» нації, втратили своє цілковите домінування: угорці у регіоні, а росіяни у Східній Європі та у Центральній Азії. Значні частини угорської та «русской» націй опинилися у складі інших держав як національні меншини, а не пануючі етноси. Слід при цьому зазначити, що перші були відірвані від батьківщини в основному як корінний етнос, а другі – не як автохтонне населення, а як носії і реалізатори колонізаторської політики Росії на загарбаних землях інших народів.

Еліта та правителі Росії, внесок яких у падіння СРСР у 1991 р. і утворення на його місці нових 15 держав, був найбільшим, після цього дуже швидко зрозуміли, що цей акт став для усіх 14 новопроголошених країн доленосним і прогресивним явищем, а для РФ він обернувся найбільшою катастрофою. Як тільки Генсек ЦК КПРС М. Горбачов очолив процес формування самостійної компартії РРФСР (жовтень 1989 – червень 1990 рр.), Росія швидко почала перетворюватися на рівноправного члена серед 15 союзних республік і почала втратила пануючу роль в країні над іншими республіками. Парад суверенітетів швидко завершився розпадом СРСР, формуванням нових вільних держав, а сама Росія без них перетворилася на звичайну велику, але слабку державу

регіонального значення. Втративши потенціал інших народів і територій колишнього СРСР, Росія виявилася неспроможною самостійно відродитися як світова імперія, як окремий геополітичний центр. Таке прозріння серед еліти Росії настало швидко, почався пошук шляхів відновлення попередньої імперії. Для досягнення цього у неї усі фактори – економічні, технологічні, ідеологічні і навіть енергетичні та сировинні, крім військового, виявилися неефективними. Тому Москва вдалася у агресивний спосіб відновити своє панування спочатку у країнах так званого «ближнього зарубіжжя», а потім і на постсоціалістичному просторі.

Розпад багатонаціональних Габсбурзької на початку ХХ ст., а Радянської імперій у кінці століття обернувся для угорців і «русских» катастрофічними наслідками: втратою сфери свого панування, територій, переваг спільного ринку, трудового і технологічного потенціалу. А з цим: падіння міжнародного становища, збіднення внутрішнього потенціалу і людських ресурсів, перехід нових держав, що визволилися, до сфери впливу інших, більш передових світових центрів, дискримінаційна політика щодо угорців та «русских» у новоутворених незалежних державах, втрата величності і панівного статусу. Усе це спонукало правлячі кола Угорщини та Росії до активної протидії та реваншу, якщо й не за відновлення попереднього становища, то хоча б за пом'якшення наслідків після їх розпаду. Національна ідея кожної з цих двох країн спрямовується на відновлення свого домінування на втрачених землях, на захист своїх спільнот, що відійшли до інших держав, які входили до їх складу. Угорщина вдається до єднання розчленованої угорської нації у Карпатському регіоні, а Росія захищає «русский мир» на пострадянському просторі. В обох столицях зміцненню впливу і відновленню гегемонії на історичних землях надається дуже велике значення.

В інституціях ЄС та у сусідніх з Угорщиною державах не без підстав констатується, що між В. Орбаном та В. Путіним сформувався тандем завдяки подібності державного устрою РФ та Угорщини з монархічними і тоталітарними ознаками владарювання. Вся увага В. Orbana у роки перебування при владі зосереджена на відновленні, поширенні і зміцненні у соціумі історичних цінностей процвітаючого Угорського королівства XI-XVI та XIX – початку ХХ століть. Усе це тісно переплітається з політикою В. Путіна з відродження у сучасній РФ цінностей Московської держави, Російської імперії XVI-XIX та СРСР ХХ століть.

Обидві країни належать до різних вагових категорій з різними можливостями, рівень їх політичної активності на міжнародній арені, форми і результати реалізації їх національних інтересів є різними. Через це між принципами національної ідеї Угорщини та Росії мають місце значні відмінності. Росія віддає перевагу великодержавницьким і агресивним методам під час реалізації своєї національної ідеї, тоді як Угорщина у забезпеченні своїх національних інтересів вдається насамперед до правових, матеріальних і

культурно-освітніх прийомів. Об'єктом уваги Угорщини є розчленована угорська нація у Карпатському басейні, щодо якої Будапешт проводить політику національного, духовного єднання угорства на тих землях, де вони етнічно домінують, без проявів історичного права на повернення територій інших народів. В інтересах Москви перебуває весь пострадянський простір, який вона прагне повернути під своє владарювання, використовуючи не етнічний фактор, а історичне право на завойовані у минулому царською і радянською імперіями території.

Враховуючи свій обмежений потенціал як невеликої країни і те, що її вплив не є визначальним, Угорщина постійно шукає для задовільнення своїх національних інтересів на міжнародній арені підтримку серед світових держав. У нинішні часи такими для неї стали Росія і Німеччина. Використовуючи певний розлом і протиріччя між світовими центрами, досвід формування нових міжнародних умов, спираючись на вигідні для Угорщини торговельно-економічні відносини з РФ, у В. Орбана з'являються більші можливості для дистанціювання від ЄС і НАТО та зближення з нинішньою Росією. Таке співробітництво міцнішає настільки, наскільки Росії вдається руйнувати колишній однополярний світовий устрій і на його місце запровадити інший, багатополосний, в якому тандем Росії-Німеччини чи Росії-Китаю складатиме один з таких світових геополітичних центрів. Головна мета правлячої еліти Угорщини полягає у вчасному прилученні до такого центру, який домінуватиме у ЦС Європи.

Столітній досвід боротьби Угорщини за інтереси угорських спільнот, які потрапили до складу сусідніх держав, має повчальний характер і для РФ. Войовничі й загарбницькі кроки останньої свідчать, що у цьому відношенні він явно ігнорується. Угорське минуле засвідчило, що агресивні методи стосовно справедливого врегулювання територіальних і етнічних проблем не є оптимальними. Військовий спосіб розв'язання вузлових міжнаціональних протиріч не допоміг їх успішному вирішенню, бо у кінцевому підсумку це призвело до ще більшої конфронтації і загострення відносин між країнами, яких це торкається. Від цього втрачали усі сторони протистояння, і найбільше ті національні спільноти, що перебували в епіцентрі такої боротьби. Подолання міжетнічних суперечностей має більше шансів на успіх при умовах: сприяння поглибленню єднання усього континенту, вирівнювання економічного, соціального розвитку усіх держав ЄС, зниження ізоляційної сутності державних кордонів, охолодження націоналістичних протиріч між державотворною нацією та меншиною у спільній державі; формування єдиного громадянства, єдиної грошової одиниці, уніфікації способу життя громадян об'єднаної Європи. Ліберальні і демократичні ідеології мають величезні перспективи у царині оздоровлення міжнаціональних протиріч, породжених пануючими на континенті у ХХ ст. шовінізмом і великодержавницькою політикою. Для РФ, яка порівняно недавно зіштовхнулася з цими проблемами,

досвід Європейського Союзу у врегулюванні міжнаціональних проблем має неоціненне значення. Країни різних моделей суспільного устрою до нинішнього часу не спромоглися виробити кращих шляхів вирішення проблем національних меншин. Це свідчить про те, що засвоєння цих напрацювань даються тяжко навіть для країн спільноти. Сучасні тертя між Угорщиною та Єврокомісією, із сусідніми державами, підтверджують це.

Досягнення успіху можливе лише після тривалого рівного і успішного розвитку усіх народів ЦС Європи, забезпечення рівності націй, спільнот, незалежно від місця їх проживання, рівня розвитку сучасного права і демократії, ослаблення і нівелювання кордонів між державами, витворення спільної ідеології народів Європи. Об'єднуючі мотиви мають цілковито задомінувати над усіма націями континенту, що сприятиме їх поступовій інтеграції у єдину європейську цивілізацію на зразок Сполучених Штатів Європи. Іншого шляху для подолання наслідків розпаду багатонаціональних Габсбурзької та Радянської імперій, зокрема для Угорщини і Росії, немає.

Як це не парадоксально звучить, але Угорщина і ще більше РФ поки що неготові стати на шлях демократичного європоцентричного розвитку. Внутрішня політика Угорщини ґрунтується на правових, християнсько-демократичних і національних принципах. У міжнародних стосунках сповідуються засади рівності, невтручання у внутрішні справи інших держав, пріоритет національного над ліберально-інтернаціональними цінностями. Тому проекти інтернаціоналізації та глобалізації народів європейського континенту не знаходять належної підтримки у Будапешті. Професор Будапештського університету ім. Е. Лоранда А. Льорошені вважає, що режим В. Орбана не відповідає принципам правової держави, він є авторитарною владою у демократичній оболонці. В інституціях ЄС, починаючи з 2015 р., його сприймають як автократичного керівника, нерідко називають його Віктатор (Viktator). Президент США Джо Байден вважає, що Угорщина рухається в сторону тоталітарного режиму, при якому «закони джунглів» підміняють правові принципи державобудування. Кінорежисер з ФРН Мартін Шульц зазначав, що демократія в Угорщині існує формально, а насправді це конституційна авторитарна держава. У статті німецької газети «Шпігель» (Der Spiegel) за грудень 2021 р. доводилося, що В. Орбан вибудував в Угорщині однопартійну автократичну державу, хоча ззовні вона замаскована під народну демократію. Віце-спікер парламенту Словаччини Міхаль Шімечка вважає, що В. Орбан став «троянським конем» В. Путіна у ЄС. Критики усіх рівнів звинувачують уряд В. Орбана у тому, що правляча Фідес-ХДНП усе більше ізольовує Угорщину від західних країн, що ставить під загрозу досягнення угорської демократії, основи правової держави та її перспективи. В інституціях ЄС посилюються позиції тих, хто вважає, що В. Орбан продовжує поглиблювати політику «путінізації Угорщини» і закликають протидіяти

цьому, бо інакше не виключається, що через наступні 4 роки навряд чи вибори в Угорщині будуть вільними.

Важливу роль у поглибленні нинішнього співробітництва Росії та Угорщини складають економічні фактори. В угорському імпорті з РФ енергетичні та сировинні компоненти посідають левову частку. Для Угорщини РФ була і залишається важливим торговельним партнером, на ринках якої реалізується її сільськогосподарська та промислова продукція у великих обсягах. Розвиток атомної енергетики, добудова двох реакторів Пакшської АЕС, паливне та технічне їх обслуговування надзвичайно вигідне для угорської сторони. А постійно значне від'ємне сальдо (понад 3 млрд. дол.) у двосторонній торгівлі складає для Угорщини велику проблему, змушує її дотримуватися поміркованої політики щодо РФ.

Особливістю більшості держав Європи, зокрема й Угорщини, є їх висока залежність від імпорту російської нафти, газу, багатьох видів сировини, завдяки наявності у РФ цих ресурсів у великих обсягах та розвиненій інфраструктурі їх транспортування. Найбільша доля імпорту газу з РФ припадає на Німеччину – 89%, Францію – до 80%, Угорщину – 67% (у 2020 р. – 76%). Доля Угорщини в імпорті нафти і нафтопродуктів з РФ також є досить високою. Вона складала у 2021 р. 64% (у 2010 р. – 90%). Висока залежність Угорщини від енергоносіїв, сировини та ринків збуту власної продукції обумовлює формування взаємоприйнятних стосунків з РФ, що продовжує проявлятися і після початку повномасштабної війни РФ проти України.

Заборона на імпорт російської нафти у порівнянні із санкціями на газ для Європи виглядала більш збитковою. А для таких країн як Угорщина, вона мала б катастрофічні наслідки для її економіки. Міністр закордонних справ Угорщини П. Сійярто повідомив, що у такому вигляді підтримати санкції не можна, бо це може зруйнувати енергетичну безпеку Угорщини. Напередодні розгляду даного питання на засіданні ЄК 7 травня П. Сійярто зазначив незмінність позиції Угорщини: у такому варіанті нафтове ембарго не приймається, бо недоотримання необхідної кількості нафти, унеможливають повноцінну роботу економіки Угорщини. Пізніше В. Орбан в інтерв'ю для Радіо імені Кошута порівняв наслідки нафтоембарго з атомною бомбою, яку хочуть кинути на угорську економіку. Підсумком його виступу стали слова: «Такими нафтовими санкціями ЄС перетнув червону лінію». Ті країни, які мають вихід до моря і порти, підкреслював В. Орбан, можуть доставляти нафту на танкерах. Угорщина таких можливостей немає. У неї 100 років тому відібрали порти на Адріатичному морі, тому Угорщина проти такого ембарго [8].

На думку відомих угорських фахівців М. Товта та Ж.Б. Хорвата, для багатьох держав Європи, серед них і Угорщини, санкції на імпорт нафти і газу з РФ, перехід на інші види енергоносіїв, пошук інших джерел їх імпорту, будуть самими складними завданнями у порівнянні з усіма іншими країнами

континенту. Такого злету цін, цінового нафтошоку, як заявив В. Орбан у своєму зверненні до ЄК, економіка Угорщини не витримає. Позиція угорської влади наступна: спочатку має бути сформоване альтернативне постачання нафтопродуктів, конкретно до Угорщини, а після цього вона погодиться підтримати нафтове ембарго проти РФ. З угорських джерел впливає, що у середині травня 6-7 країн ЄС, серед них і Угорщина, не підтримували нафтового ембарго проти Росії. Інтенсивні консультації щодо запровадження нафтосанкцій завершилися тим, що 11 серпня 2022 р. ЄК виключила із переліку запроваджених санкцій заборону постачання нафти і нафтопродуктів з РФ.

Серед найважливіших причин виникнення і зміцнення тоталітарної форми правління на чолі з В. Путіним у РФ, переростання її у стадію рашизму, слід назвати: різке погіршення її економічного та соціального розвитку, відхід від неї колишніх сателітів, падіння міжнародної підтримки, втрата нею статусу як одного із світових воєнно-політичних центрів. Це спроба зупинити падіння економіки, відставання від провідних конкурентів світу, подолати наростаючу ізоляцію, загрозу занепаду і розпаду. Із внесенням у травні 2020 р. радикальних змін до Конституції РФ тоталітарний режим на чолі з В. Путіним набув законного визнання.

Сформовані принципи «русской» національної ідеї ґрунтуються на реваншизмі, гегемонізмі та імперіалізмі. Метою Москви є прагнення відновити своє панування на територіях незалежних республік колишнього СРСР, як це було до 1991 року. Борючись за реалізацію цих планів, Москва шукає і надає підтримку тим країнам, в історії яких було щось подібне. Досвід підтверджує, що з падінням багатонаціональної держави етнічний чинник не складає основи для формування самостійних держав, частіше домінує історичне право і воля сильнішого. Через це у спадок на просторі колишньої багатонаціональної держави залишаються великі міжетнічні проблеми. Для Росії та Угорщини некомпенсовані етнічні і геополітичні втрати даються найбільш хворобливо. Вони складають основу для двосторонньої співпраці Росії та Угорщини. Політика РФ ґрунтується виключно на історичному праві, а де є хоча б мінімальні зачепки для цього, то і на етнічних чинниках. Усі її заходи щодо територій і народів, які у минулому були завойовані і входили до складу колишньої Російської імперії чи СРСР, є односторонніми, спрямованими на їх повернення до своєї сфери впливу. Тоді як Угорщина прагне виправити помилки минулого і діє виключно на основі етнічного чинника. Історичний фактор у її діях не відіграє головної ролі, що обумовлюється тим, що її можливості є обмеженими і не такими гегемоністськими як у РФ. Однак, це не заважає цим країнам активно співпрацювати і у міру можливого координувати свої дії.

У Росії до нинішнього часу не обнародовано принципів сучасної національної ідеї через те, що не вдається замаскувати її головні

великодержавницькі й панівні принципи «руського» державотворного народу над іншими підневільними народами федерації. Підвищена увага до цієї ідеї з боку керівництва та громадських організацій РФ, як і головних розробників та майбутніх її реалізаторів, наростає, але обіграти фактор нерівності і дискримінації між народами не вдається. Але зміст і спрямування такої ідеї цілковито розкривається у головних практичних діях її влади.

У Зверненні В. Путіна до Федеральних Зборів 16 травня 2003 р. наголошувалося, що патріотизм для РФ є такою консолідуючою ідеєю, яка найкраще служить національним інтересам. На його переконання, патріотизм складає основу національної ідеї РФ. У Росії немає і не може бути ніякої іншої об'єднуючої ідеї, окрім патріотизму. Ця ідеологема пронизує весь зміст базових документів стратегічного планування, стала основою політики сучасної РФ у наступні десятиліття. Національна мета держави має співпадати з національними інтересами суспільства, але державним інтересам мають підпорядковуватися національні інтереси усіх народів РФ. Це умова успішної реалізації стратегічних завдань: збереження територіальної цілісності, суверенітету, стабільності, безпеки, достойного рівня життя, благополуччя, екологічного середовища. Від виконання цих завдань залежить створення сприятливих умов для збереження і приросту населення Росії, розвиток людського капіталу і зміцнення моральної ідентичності російського суспільства.

У Засадах державної культурної політики РФ від 24 грудня 2014 р. усі представники різних народів, рас та конфесій РФ позначаються єдиним уніфікованим теміном – росіяни. «Саме культура у її цінносному розумінні є тією головною скрепою, яка робить Росію єдиною самобутньою спільнотою, державою, цивілізацією». Першочерговим завданням постає «збереження і розвиток загальноросійської ідентичності народів РФ та єдиного культурного простору країни». У цих Засадах міститься положення й про «сохранение этнических культурных традиций и поддержка основанного на них народного творчества, сохранение этнокультурного разнообразия как одного из значимых источников профессиональной культуры и важной составляющей этнонациональной идентичности» [9].

У травневих 2020 р. змінах Конституції РФ за національною ідеєю закріплювалися всесильні повноваження щодо: зміцнення національної безпеки країни та всього суспільства; концентрації національної ідеології на питаннях внутрішнього розвитку, економічної, технологічної і культурної експансії на міжнародній арені, на інтересах російської держави і народу, жорсткому захисті суверенітету, територіальної цілісності і національних інтересів, нейтралізації небезпечних елементів. Досвід формування національної ідеї, реалізації її положень та проведення докорінних реформ у Російській імперії та СРСР для сучасного керівництва РФ став неприйнятним. Зазначається, що серцевину державотворної політики має складати сучасна

«русская идея», сформована на кращих зразках надзвичайно багатой історії та бібліографії, в основу якої має лягти історико-міфологічний комплекс.

Російська Конституція гарантує кожному громадянину РФ право на користування рідною мовою, на вільний вибір мови спілкування, виховання, навчання і творчості (ст. 26, п. 2). Російська мова визначена державною як мова державоутворюючого народу, який входить у багатонаціональний союз рівноправних народів РФ (ст. 68, п. 1). Автономні республіки РФ мають право на встановлення своїх мов як державних і вживання у всіх органах на її території нарівні з державною мовою (ст. 68, п. 2). РФ гарантує усім її народам право на збереження рідної мови, створення умов для її вивчення і розвитку. Передбачаються права для захисту культурно-національних і мовних ознак корінних малочисельних народів (ст. 69, п. 1-3). Культура у РФ визначається унікальною спадщиною її багатонаціонального народу. Вона підтримується і охороняється державою (ст. 68, п. 4).

Зрушення у теорії держави і права РФ відбулися. Але галузеве право, усі стратегії, доктрини, засади, концепції сучасної РФ, розвиваючи положення Конституції 2020 року, спрямовані на формування умов для повного домінування «русской» національно-державницької ідеї у вигляді «всеросіянства» у всіх сферах суспільного життя народів країни. На практиці це означає: основу загальноросійської системи розвитку усіх народів РФ складає російська історія, культура, мова; панування загальноросійської культурної єдності над різнобарв'ям інших народів РФ; спільність історії для усіх народів; державність російської мови; здійснення релігійного життя на традиціях російського суспільства; визнання самоідентифікації окремих народів на ідеях єдиної державності і громадянства. Про етнічну ідентичність народів не йдеться, окрім того, національні інтереси усіх народів РФ (національні історія, рідна мова, культура, автономія), окрім пануючого, ігноруються.

У замаскованих формах вживаються заходи для недопущення зміцнення національних і культурних процесів, посилення національної самоідентифікації, усвідомлення себе повноцінним самостійним етносом чи окремою спільнотою серед «нерусских» народів РФ. Усе, що суперечить єднанню народів РФ під доктриною «єдиноросіяни», «єдиногромадяни», вважається ворожою ідеологією і викорінюється із вжитку, а носії – винищуються. Усі «нерусские» народи РФ, яких москалі на побутовому рівні зневажливо називають «нерусь», перебувають на рівні колоніального становища. Російське законодавство, представники влади і науки намагаються демонструвати рівноправність усіх громадян РФ, доводити рівність народів Росії у соціально-економічній сфері поверховими положеннями і аргументами, що набули міфологічних форм. Вони обмежуються загальними положеннями, що метою РФ є збереження «народу Росії, розвиток людського потенціалу, підвищення якості життя і благополуччя громадян», що відповідають

положенням конституцій сучасних держав. Голосливо стверджується, що масова культура має єдину мету – зруйнувати скрепи, які об'єднують росіян в єдине ціле, підірвати традиції та звичаї, які є основою життя народів на протязі століть. Західні держави діють заради «ослаблення єдинства многонаціонального народа РФ».

У Стратегії національної безпеки РФ від 2 липня 2021 р. підкреслюється, що «защита традиционных российских духовно-нравственных ценностей, культуры и исторической памяти осуществляется в целях укрепления единства народов Российской Федерации на основе общероссийской гражданской идентичности, сохранения исконных общечеловеческих принципов и общественно значимых ориентиров социального развития». Провідні фахівці РФ погоджуються, що національна ідея має ґрунтуватися на державо-орієнтованій ідеосистемі, на здорових засадах/принципах націоналізму російської історії, формуватися на її ідеалах, а її поширення і відстоювання являється першочерговим обов'язком державних органів усіх рівнів. Якщо правляча «русская» еліта від цього відсторониться, то цю функцію переберуть на себе лідери визвольних змагань інших народів. В якості прикладів у Кремлі оббріхується діяльність національно-визвольних сил країн Балтії, України, Грузії, Молдови та інших у 1990-і рр., а результати їх перемоги і державотворення оцінюються негативно, подаються виключно як націоналістичні і ворожі для РФ.

Нації, які відокремилися від СРСР і звільнилися від колоніального іґа Москви, стали разючим прикладом для наслідування народами, які залишилися у підневільному складі сучасної Росії. А запевнення фахівців її силових структур, що у РФ «есть длительный опыт мирного объединения в рамках общего цивилизационного проекта и единого государства двух сотен народов, наций и народностей»; що «Російська Федерація, об'єднана тисячолітньою історією, зберігаючи пам'ять предків, які передали нам ідеали і віру в Бога, а також спадковість у розвитку Російської держави, визнає державну єдність, що склалася історично» (Конституція РФ, ст. 67, п. 2), видаються бажаними, але не дійсними [10].

Основними викликами для національної ідеї РФ у нинішні часи «є глобальні соціально-економічні і політичні системи, глобальні еліти, мета яких лежить у руслі встановлення свого панування над усіма національними державними і культурно-історичними системами, які зберігають ще хоч який-небудь суверенітет». Глобальна західна система цінностей, як і її проекти, несумісні з національною ідеєю РФ; представляють безпосередні виклики і загрози для Росії, тому протистояти яким вона спроможна лише за допомогою власної національної ідеї. Виходячи з історичного минулого, сучасна еліта РФ стверджує, що досвід 1917 року та спроби формування нової комуністичної цивілізації у Росії, як і прагнення злитися з цивілізаційним Заходом у 90-і рр. ХХ ст., виявилися для неї трагічними, що обернулося найбільшими втратами

для державоутворюючого та державоутримуючого «русского народа и русской культуры». Водночас вони тотально намагаються доводити, що Росія є самостійною державою-цивілізацією, результатом якої є тисячолітня «русская государственность», тому вона може розвиватися лише на основі власної неповторної національної ідеї, шляхом вирішення «русского вопроса».

Багатонаціональний чинник у минулому і у нинішньому часі завжди складає найбільшу загрозу для цілісності кожної імперії. І чим жорстокіше усі політичні режими Росії протидіяли національно-визвольним ідеологіям та змаганням іноземців, зміцненню й розвитку їх національних мов, культур, соціумів на етнічній основі, тим довше вона проіснувала. Ослаблена після розпаду СРСР незалежна РФ залишилася різнонаціональною імперією, в якій роз'їдаючі міжнаціональні протиріччя продовжують наростати і домінування їх зупинити неможливо.

Серед таких: регіональний сепаратизм, корені якого сформувалися на основі національних і соціальних суперечностей, відходу у минуле традицій та ідеології радянського народу як єдиної спільноти; релігійний і політичний екстремізм, сформований через соціальну і економічну нерівність та руйнацію попередніх цінносних установок та моралі соціалістичного періоду; криза колективної ідентичності та посилення національних критеріїв; падіння культурної спадщини часів СРСР; поширення духовних і культурних цінностей капіталістичного суспільства. Усі ці процеси міцнішають внаслідок політичних і економічних невдач РФ як незалежної постсоціалістичної держави. А твердження більшості фахівців РФ, що криза й загибель держави відбулася через деградацію і розклад великої духовності, основ культурного життя, корозії моральних принципів, впровадження у свідомість людей західних фальшивих ідей і цінностей, не відповідають дійсності. За усіма цими апеляціями до минулих славних традицій проглядається активна войовнича політика Московії зберегти на просторі РФ недоторканою єдину історико-культурну спадщину, сформовану у минулі століття, задля відродження і примноження традиційних духовно-моральних цінностей загальноросійського значення (спільності і єдності держави, історії, майбутнього росіян, виліплення єдиної загальноросійської громадянської ідентичності усіх народів, а не як окремих націй).

Сучасні правителі РФ прагнуть спочатку згуртувати росіян всередині РФ, добитися політичного об'єднання усіх 200 народів РФ в ідеологемі росіяни. Наступним кроком має стати об'єднання трьох народів (русского, білоруського і українського) на спільній основі православ'я, слов'янської спорідненості, спільного коріння і походження від стародавньої Русі. У подальшому важливим є прагнення об'єднати російськомовне населення на пострадянському просторі під назвою «Русского мира», потім консолідувати російськомовну діаспору у світі, щоб у підсумку створити нову політичну спільноту «русских» замість панслов'янської, православної, міжнародної

комуністичної ідеології, сильних і ефективних у минулі століття, до розпаду СРСР. Ці основні складові сучасної національної ідеї Росії нагадують елементи угорської національної ідеї. Останні поступаються не лише своєю масштабністю та нечуваною зухвалістю московського шовінізму, а й способами їх реалізації, які за своїм цинізмом і варварством перевершують ідеї Третього рейху.

Амбіції творців сучасної національної ідеї РФ весь час наростали і вийшли на міжнародний рівень з претензіями на запровадження нової системи світового устрою. Такі плани вперше пролунали у виступі В. Путіна на Мюнхенській конференції з питань міжнародної безпеки у 2008 р. Було заявлено про започаткування відродження Росії та відновлення єдності «русского народа». Під таким об'єднанням малося на увазі возз'єднання Великої Росії, Білоросії та Малоросії. Наріжним елементом національної ідеї РФ є положення про те, що основу «русского народа» складають три його складові – великороси, малороси та білоруси. Усі ці народи були віднесені Кремлем до «русского мира». Їхнє об'єднання в єдиній державі стане шляхом подолання найбільшої катастрофи 1991 р. в історії Росії – розпаду СРСР, відродження і подальшого успішного розквіту єдиної і окремої цивілізації, сформованої тисячу років тому, надійного захисту від загроз з боку інших цивілізаційних центрів. Після Білорусії Україна мала стати другим і надважливим плацдармом для реалізації національної ідеї Росії. За президенства Л. Кучми, В. Ющенко та В. Януковича Україну та українців м'якою і дієвою силою цілеспрямовано і систематично, поступово готували до поглинання неоімперією.

Окремої Української держави як анти-Росії, форпосту успішного натиску Заходу на Росію, інструменту ліквідації та розпаду останньої, більше не повинно бути. З початком повномасштабної війни Росії проти України започаткувалося формування нової епохи. Росія, на думку московського політолога П. Акопова, відновлює свою єдність після страшної катастрофи, яка сталася у 1991 році. Започатковується російське відродження як окремої світової цивілізації. Небезпеки для розпаду Росії, як це було 20 років до цього, уже немає. Ніякі санкції уже не здатні принести їх творцям позитивних результатів. Нинішня Росія, продовжує П. Акопов, спроможна їх подолати, тим більше, коли геополітичний центр ваги відходить від США і переміщується до АТР. Формується багатополарний світ, де англосакси втрачають позиції, а Китай і Росія повертають своє місце у світі та історичний простір. Започатковується формування нового світового порядку [11].

Починаючи з 2014 р., ідеологічна машина Росії продовжує активно доводити, що «русские» та українці – це один народ, підставами для цього є спільний корінь походження, історичного розвитку та культури, релігії, формування державності від часів Київської Русі до СРСР. Цілковито фальсифікується історія стародавньої Русі аж до кінця XVII ст., коли українські землі не входили до складу Московського царства. Династія Рюриковичів, що

правила на руських землях 700 років, до кінця XVI ст., жодного відношення не мала до формування «русской» народності і тим більше Московської держави. Загарбання і розчленування українських земель почалося завдяки спільним антиукраїнським діям Московії, Речі Посполитої, Литовського князівства, Османської імперії та Кримського ханства.

Доктрина «русского мира» є націоналістичною етнофілетичною теорією про особливу месіанську роль російської нації та держави у світі та церковному житті, оскільки заперечує право інших народів на самовизначення і незалежне державотворення. Згідно з цією концепцією, «русские», українці, білоруси належать до спільної цивілізації і тому два останніх не мають права на самостійність і державність. Вони довічно мають бути частиною єдиної Московської держави. Ця ідеологія, що складає основу «русской» національної ідеї, носить расистську сутність, бо ділить народи на державні (справжні) і недержавні (штучні). Нею принципово заперечується право української нації на власне державне життя і на повну канонічну церковну самостійність. А заклики на найвищому рівні носіїв національної ідеї РФ до війни проти України та участь у злочинах на території нашої держави підтверджують її расистську і геноцидну природу й вимагають покарання та заборону за народовбивство за національними і етнічними ознаками.

Реалізація доленосних інтересів Угорщини та Росії/СРСР здебільшого відбувалася безпосередньо чи опосередковано на українських етнічних землях, і шкодила українським національно-визвольним процесам, формуванню української соборної держави. У 1919 р. обидві боролися за перемогу соціалізму у своїх країнах, поширення його у Європі та формування соціалістичної федерації народів, які входили відповідно до складу Австро-Угорщини (Галичина, Закарпаття, Буковина) та Російської імперії (Центральна і Східна Україна). Угорщина та усі форми української державності (УНР, Гетьманат, ЗУНР, Директорія) прагнули до формування триєдиного союзу Угорщини, України та Росії задля протистояння країнам Антанти. Але Раднарком Росії, відкинувши союзні ліві партії і демократичні принципи будівництва соціалізму, шляхом червоного терору і встановлення диктатури більшовицької партії замахнувся на встановлення монопольної влади в країні, ухилився від з'єднання влітку 1919 року армій Росії, України та Угорщини на території Галичини для відсічі наступу країн Антанти та її сюзниць у ЦС Європі проти Угорщини, ЗУНР, Білорусії, Буковини та Бессарабії. Радянська Росія пасивно віднеслася до повалення УНР і розчленування Угорщини, водночас вона стала співучасницею Антанти у розчленуванні та ліквідації державності УНР та БНР у 1919-1920 рр. Через відмову демократичних і соціалістичних сил практично усіх країн Європи від встановлення у них однопартійної більшовицької диктатури і червоного терору на зразок Росії, унеможливлення реалізації політики більшовицької тиранії навіть серед найбільших прихильниць ідей соціалістичної революції – Угорщині, Австрії і

Німеччині – назрівав черговий хрестовий похід Антанти для звільнення Росії від більшовицької хунти. Для уникнення цієї загрози, Раднарком швидко переорієнтувалася на Туреччину, яка під керівництвом Кемалю Ататюрка успішно воювала проти Антанти, щоб уникнути цілковитого розчленування і витіснення її з європейського континенту. Завдяки величезній підтримці озброєнням та коштами з боку Росії Туреччина у 1919-1921 рр. змогла відстояти основні території, відволікши цим самим основні сили країн Антанти, що мали взяти у поході для знищення більшовицької диктатури у Росії. Країни Антанти не могли одночасно вести успішну війну на два фронти: проти Туреччини і Росії. А тим часом становище більшовицької влади покращилося після того, як В. Ленін запропонував компромісні умови замирення з країнами Антанти шляхом: визнання незалежними Фінляндії, країн Балтії, Польщі, усіх нових держав на місці розпаду Габсбурзької монархії, розчленування з Польщею, Чехословаччиною, Румунією під протекторатом Антанти територій України, Білорусії та Бессарабії. Такі умови були прийнятними для обох сторін: війна між Антантою і більшовицькою Росією припинилася у кінці 1920 року.

В результаті таких подій Україна та Угорщина у 1919-1923 рр. зазнали величезних руйнацій. Українська держава стала розмінною монетою між радянською Росією та Антантою і її союзницями – Польщею, Чехословаччиною, Румунією. Лівобережна та Центральна Україна (до 80% українських етнічних територій) була окупована більшовицькою Росією і приєднана до складу СРСР у якості союзної республіки з конституційною нормою про право її виходу із його складу. Хоча механізмів виходу із складу СРСР так і не було розроблено і узаконено, проте цим положенням усьому світові натякалося, що УСРР ввійшла до складу СРСР добровільно і перебувала у ньому на рівноправних умовах. За наслідками Другої світової війни Україна у складі СРСР являлася членом Антинімецької коаліції і складовою держав переможців. Відірвані у 1919-1923 рр. від України етнічні землі були повернуті до складу УРСР у складі СРСР, що було зафіксовано у Паризькому мирному договорі від 10 лютого 1947 р., який не піддається сумніву жодною країною світу. Досягнута соборність українських етнічних земель явилася найбільшим надбанням України за всю її попередню історію.

По-іншому склалася доля угорської нації, яка після Першої світової війни відновила свою державність, але із значними територіальними втратами. Згідно з Тріанонським мирним договором від 4 червня 1920 р. за Угорщиною залишилося понад 93 тис. кв. км і населення до 8 млн. чол., тоді як до 80 тис. кв. км угорських етнічних територій та понад 3,4 млн. угорців перейшло до Румунії, Чехословаччини, Югославії. Перегляд умов Тріанону відбувся за підтримки Німеччини упродовж жовтня 1938 – квітня 1941 рр. До Угорщини було повернуто 77 тис. кв. км з населенням до 5 млн. чол. Угорщина відродилася з малої на середню державу з площею 170 тис. кв. км та

населенням 14 млн. чол. Титульна нація у новій Угорщині складала 77-78%, а національні меншини відповідно 22-23%. Незгода країн Антанти та СРСР з такою ревізією кордонів на користь Угорщини штовхнула останню у роки німецько-радянської війни на бік німецької коаліції. Зазнавши поразки, усі отримані Угорщиною землі були повернуті до сусідніх держав, умовами Тріанонського договору 1920 р. було поновлено Суверенітет цих держав було цілковито відновлено Паризьким договором 1947 року. З того ясу ці кордони набули статусу кво і кожна країна, зокрема й Угорщина, не піддає їх сумніву.

Отже, упродовж другої половини ХХ ст. доля України виявилася щасливішою, ніж Угорщини. Політичними силами останньої Тріанон оцінюється як трагедія, що й нині позначається на її зовнішній політиці. Угорщина постійно вдається до забезпечення максимально сприятливих умов і активного захисту угорських спільнот у сусідніх державах (Румунії, Словаччині, Сербії, Україні) і активно шукає міжнародної підтримки заради цього. В залежності від того, наскільки ці країни сприяють розвитку і збереженню угорських спільнот, визначається рівень відносин Угорщини з кожною з них. Нині нелегкі часи у відносинах Угорщини з Україною.

Можливість вирішення даних проблем на користь Угорщини залежить від формування міжнародних відносин, геополітичного становища світових держав. У середині ХХ ст. цього вдалося добитися завдяки підтримці Німеччини. У часи соціалістичної системи подібні проблеми не підлягали навіть обговоренню. Тоді цілковито панували інтернаціональні принципи у відносинах між країнами, а питання національних меншин належали виключно до компетенції внутрішніх справ держав, у яких ці спільноти проживали. У нинішні часи ставка Будапешту робиться на Росію і США, прогнозувалося їхнє зближення навколо глобальних проблем, ослаблення уваги до регіону ЦС Європи, що сприяло б Угорщині добиватися покращення становища угорських спільнот у сусідніх державах. Але замість порозуміння між західними державами на чолі з США з РФ їхні відносини нечувано загострилися через наростання агресивної політики Москви. Вони засудили і активно почали протидіяти війні Росії проти України, тому можливості задовільнити інтереси Угорщини знизилися до нуля. Надія на підтримку Угорщини з боку РФ також стає мізерною. У ХХ ст. Росія двічі грубо ігнорувала національними інтересами Угорщини: у 1919 р. кинула УРР на з'їдання її Антантою та сусідніми з нею країнам; у 1945-1946 рр. підтримала територіальні претензії Румунії, Чехословаччини, Югославії проти Угорщини. Тому сподівання Будапешта на підтримку сучасної Росії є марними. Нинішні міжнародні умови не дозволяють Росії зламати європейський і світовий порядок, що склався після Другої світової війни. Окрім того, головні світові події все сильніше складаються проти самої РФ, зростає реальна загроза збереженню її цілісності та статусу світової держави.

(Продовження статті у наступному номері журналу «ПВІ»)

Список використаних джерел та літератури

1. Megvalasztottak Novak Katalint koztarsasagi elnoknek. URL: <https://24.hu/kozelet/2022/03/10/koztarsasagielnok-valasztas-novak-katalin-rona-peter-felszolalások/>
2. Польские СМИ: Жириновский предложил Польше поделить Украину. 24 марта 2014 г. URL: <https://24smi.org/news/14533-polskie-smi-zhirinovskij-predlozhi-polshе-razdeeli.html>
3. Marki-Zay szerint egyotoddal nyerhet a Fidesz, ha nem változtat az ellenzek. URL: <https://liner.hu/marki-zay-peter-ellenzek-valtoztatas/>
4. Deutsch Tamas: A magyar baloldal változatlanul a haboru partjan all. URL: <https://magyarnemzet.hu/belfold/2022/04/24/deutsch-tamas-a-magyar-baloldal-valtozatlanul-a-haboru-partjan-all>
5. Az újralasztott Orban Viktor: az EU-ban latjuk Magyarorszagot. URL: <https://24.hu/kozelet/2022/05/16/parlament-elo-kozvetites-orban-viktor-miniszterelnok-otodszorre;>
6. Orban Viktor: A kormány celja, hogy egy globalis recesszioban Magyarország lokalis kivefelle valjon. 2022.07.23. URL: https://mandiner.hu/cikk/20220723_orban_viktor_beszed_tusvanyos_osszefoglalo
7. Szijjarto: minden magyar gyermeknek biztosítani kell az anyanyelvi képzést a Kárpát-medenceben 2022.05.13. URL: <https://www.karpatinfo.net/2022/5/13/szijasarto-minden-magyar-gyermeknek-biztositani-kell-az-anyanyelvi-kepzes-karpat-medenceben-20059252/>
8. Орбан не підтримує нафтове ембарго, бо в Угорщини 100 років тому «забрали порти». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/10/7345370>
9. Об утверждении Основ государственной культурной политики: Указ Президента Российской Федерации № 808 от 24 декабря 2014 г. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/39208>
10. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. М., 2021.
11. Акопов Петр. Наступление России и нового мира. URL: <https://ria.ru/20220226/rossiya-1775162336.html>

References

1. *Megvalasztottak Novak Katalint koztarsasagi elnoknek.* [Online]. Available from: <https://24.hu/kozelet/2022/03/10/koztarsasagielnok-valasztas-novak-katalin-rona-peter-felszolalások/> [In Hungarian].
2. *Pol'skiye SMI: Zhirinovskiy predlozhi Pol'she podelit' Ukrainu. 24 marta 2014 g.* [Polish media: Zhirinovsky offered Poland to divide Ukraine. March 24, 2014]. [Online]. Available from: <https://24smi.org/news/14533-polskie-smi-zhirinovskij-predlozhi-polshе-razdeeli.html> [In Russian].
3. *Marki-Zay szerint egyotoddal nyerhet a Fidesz, ha nem változtat az ellenzek.* [Online]. Available from: <https://liner.hu/marki-zay-peter-ellenzek-valtoztatas/> [In Hungarian].
4. Deutsch, T. *A magyar baloldal változatlanul a haboru partjan all.* [Online]. Available from: <https://magyarnemzet.hu/belfold/2022/04/24/deutsch-tamas-a-magyar-baloldal-valtozatlanul-a-haboru-partjan-all> [In Hungarian].
5. *Az újralasztott Orban Viktor: az EU-ban latjuk Magyarorszagot.* [Online]. Available from: <https://24.hu/kozelet/2022/05/16/parlament-elo-kozvetites-orban-viktor-miniszterelnok-otodszorre> [In Hungarian].
6. Orban, V. *A kormány celja, hogy egy globalis recesszioban Magyarország lokalis kivefelle valjon. 2022.07.23.* [Online]. Available from: https://mandiner.hu/cikk/20220723_orban_viktor_beszed_tusvanyos_osszefoglalo [In Hungarian].
7. *Szijasarto: minden magyar gyermeknek biztosítani kell az anyanyelvi képzést a Kárpát-medenceben 2022.05.13.* [Online]. Available from: <https://www.karpatinfo.net/2022/5/13/szijasarto-minden-magyar-gyermeknek-biztositani-kell-az-anyanyelvi-kepzes-karpat-medenceben-20059252/>

- szijjarto-minden-magyar-gyermeknek-biztositani-kell-az-anyanyelvi-kepzest-karpat-medenceben-20059252/ [In Hungarian].
8. *Orban ne pidtrymuje naftove embarho, bo v Uhorshchyny 100 rokov tomu "zabraly porty"* [Orban does not support the oil embargo, because the ports were "taken away" from Hungary 100 years ago]. [Online]. Available from: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/10/7345370> [In Ukrainian].
 9. *Ob utverzhdenii Osnov gosudarstvennoy kul'turnoy politiki: Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii № 808 ot 24 dekabrya 2014 g.* [On approval of the Fundamentals of State Cultural Policy: Decree of the President of the Russian Federation No. 808 of December 24, 2014]. [Online]. Available from: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/39208> [In Russian].
 10. (2021). *Prognoziruyemyye vyzovy i ugrozy natsional'noy bezopasnosti RF i napravleniya ikh neytralizatsii* [Forecasted challenges and threats to the national security of the Russian Federation and directions for their neutralization]. Moskva. [In Russian].
 11. Akopov, P. *Nastupleniye Rossii i novogo mira* [The offensive of Russia and the new world]. [Online]. Available from: <https://ria.ru/20220226/rossiya-1775162336.html> [In Russian].

Derzhaliuk M. Results of Parliamentary Elections in Hungary on April 3, 2022 and Prospects of Ukrainian-Hungarian Relations (Part 1).

The article is dedicated to the elections to the State Assembly of Hungary on April 3, 2022, which ended with the victory and acquisition of a constitutional majority by the now ruling coalition of Fidesz-Hungarian Civil Union and the Christian Democratic People's Party (KDNP) - (Fidesz-KDNP).

It analyzes its electoral platform "War or Peace", the center of which was the attitude to the Russian-Ukrainian war. It is indicated that this war divided the political forces of Hungary into two camps – supporters of neutrality (peace) or supporters of Ukraine (war). The ruling coalition advocated neutrality, non-intervention in the war, which guaranteed the preservation of peace and tranquility for the citizens of Hungary. All the opposition forces showed support for Ukraine against Russia. The authorities accused the latter of the fact that their pro-Ukrainian and anti-Putin activities posed a danger and threatened the spread of the war to the territory of Hungary. It is emphasized that thanks to this position, Fidesz-KDNP won a convincing victory in Hungary as a whole and especially among the Hungarian communities abroad, while the six-party opposition bloc, although it won convincingly in 17 of Budapest's 18 districts, suffered a significant defeat in the country as a whole.

The main reasons for the unexpected victory of the ruling coalition Fidesz - HDNP in these elections are highlighted. Among them: the coalition flexibly combined centrist and center-right values, synthesized them and rose above narrow party interests, turning into a broad popular front of the Hungarian nation. It is also noted that during the 12-year remaining stay in power in the country, transformations were completed, namely, a new Basic Law (constitution) was adopted, relevant legislation was formed, and a national democratic model of political and economic power was introduced according both to the state and EU standards that complies with state and EU standards. The internal policy was aimed at the development of traditional branches of the economy and the formation of modern forms of management. Relatively high economic development of the country was ensured thanks to by the effective use of foreign investments, international markets, which are far from being limited to EU countries. Hungary develops close cooperation with countries of all regions, if its national interests are ensured. Great attention is paid to the support and protection of Hungarian communities living in countries neighboring Hungary (Romania, Slovakia, Serbia, Ukraine). At the legislative level, the status of Hungarians abroad is almost equal to that of Hungarians in the country itself. The policy of national unity, the recognition of Hungarians, regardless of their residency country of residence, as members of a united single Hungarian nation, gained general approval. The concentration of domestic and foreign policy on the priority of Hungarian interests helped Fidesz to turn into an authoritative and reliable political force of the

country, which, using civilized methods, fights for the future of Hungary, the comprehensive development of its people, the preservation of the identity of Hungarian communities abroad, the prevention of assimilation, mass emigration and the restriction of their rights along national lines. In addition, the ruling coalition managed to form a reliable financial, personnel, and media potential, to significantly expand the electoral field of its activities, which no opposition political force is able to compete with, especially during the elections to the State Assembly.

The qualitative composition of the new parliament was analyzed. The progress of the election of the new President of Hungary on March 9, the speaker of the newly elected parliament, his deputies and heads of parliamentary factions on May 2, and finally the Prime Minister of Hungary on May 16 and the approval of the country's new government headed by Viktor Orbán on May 24, is highlighted.

Great attention is paid to the formation of Hungarian-Ukrainian relations. The analysis of political processes during the election campaign and in the first months after the end of the elections, in particular the attitude of Budapest to the aggression of the Russian Federation against Ukraine, to the formation of Hungarian-Ukrainian relations, allowed us to draw conclusions that the priorities of the international activities of the ruling coalition of Hungary will remain unchanged: serving the interests of the Hungarian nation on in all territories of its residence, in particular support, protection and assistance to Hungarian national communities in Romania, Slovakia, Serbia and Ukraine. The results of the parliamentary elections in Hungary on April 3, 2022 confirmed that these principles are unchanged and continue to be binding in the activities of the Hungarian government institutions.

It is emphasized that the level of development of Hungary's bilateral relations with neighboring states will depend on ensuring the Hungarian foreign communities interests how the interests of the Hungarian foreign communities will be ensured (granting dual citizenship, autonomy status for the community, creating conditions for cultural and educational development based on in the national language and traditions). Hungarian-Ukrainian relations will be in the same condition state. Hungary supports the territorial integrity of Ukraine, its European choice, condemns Russian aggression, supports the EU's sanctions policy against the Russian Federation, and provided shelter for 800,000 refugees from Ukraine. More than 100,000 people from Ukraine stay are in Hungary illegally. Since July 19, Hungary has allowed the transit of weapons from other countries through its territory to Ukraine. Yet But it continues to maintain neutrality in the Russian-Ukrainian war, supports EU energy sanctions against the Russian Federation in such a way that it does not harm its economic interests. At the same time, it does not agree to the application of certain legal provisions on education the procedure for using the Ukrainian language as the official language on the territory of Ukraine, that came into force in 2017 and 2019 to the Hungarian community of Transcarpathia of a number of provisions of the laws on education and the procedure for using the Ukrainian language as the official language on the territory of Ukraine, which came into force in 2017 and 2019.

It is emphasized that the settlement of cultural and educational issues of the Hungarian community of Transcarpathia should become a priority task for both countries.

Keywords: Hungary, the 2022 elections, the ruling coalition, Russian aggression, Ukraine, bilateral relations, the Hungarian community of Transcarpathia, settlement of the problem.

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94:008+055.2(94)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-18-8>

Зернецька О.В.

<https://orcid.org/0000-0002-6686-6267>

РОЛЬ ЖІНОК – ЖУРНАЛІСТОК І ПИСЬМЕННИЦЬ – У РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТІЇ І КУЛЬТУРИ АВСТРАЛІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ ст. – 70-ті рр. ХХ ст.)

У статті досліджується емансипація жінок Австралії, зокрема – журналісток і письменниць, – які присвятили своє життя розвитку культури на п'ятому континенті. Мета статті – проаналізувати прихід жінок – журналісток, редакторів, видавців, письменниць – у друковані медіа Австралії та визначити їх роль у становленні та розвитку демократії та культури молодій державі. Внаслідок міждисциплінарного дослідження (поєднання історії, соціології, філології, культурології) отримані нові результати щодо ролі жінок у становленні демократії в Австралії. У науковий обіг введені нові імена таких видатних австралійських редакторів, кореспондентів, письменників-чоловіків, як Е.С. Голл, С. Беннет, Г. Паркс, С. Фейлберг, Дж. Мотт, В. Вінн і жінок – Л. Лоусон, Ф. Бейверсток, Н. Палмер. Значно розширені і доповнені історичні та культурні відомості про таких видатних письменниць і журналісток, як М. Гілмор, Е.Ф. Річардсон, М. Франклін, К.С. Прічард, К. Стед, К. Маккалоу. Їх життя і творчість досліджені в контексті соціально-історичного розвитку країни й світових подій, які відбулися у їх творчості. Великим є їх внесок в антифашистську боротьбу, у відстоювання свободи і демократичних цінностей в Австралії. Визначена художня цінність творчості кожної з них. З'ясований гуманістичний і реалістичний підхід до створення їхніх героїв. Саме через них відображений історичний і соціокультурний розвиток Австралії з кінця ХІХ ст. до 70-х рр. ХХ ст. Доведено, що історія періодичної преси та розвиток літератури на п'ятому континенті – це й історія непересічних талановитих жіночих особистостей, в долях яких щонайкраще відбилася історія розвитку «четвертої влади» та літератури Австралії. Проаналізовано етапи існування журналу *Bulletin* і причини його закриття та вплив на становлення та розвиток національної австралійської літератури.

Практична цінність роботи полягає в тому, що цей матеріал вносить нові дані в читання таких курсів, як «Історія Австралії», «Друковані медіа Австралії» та «Література Австралії». Отже, жінки-письменниці Австралії яскравими оригінальними творами збагатили австралійську літературу, сприяли розвитку демократичних процесів в суспільстві й зробили внесок у світову культуру.

Ключові слова: австралійські друковані медіа, видавці, редактори і журналістки, письменниці-жінки, свобода слова, національна самоідентифікація австралійців.

Народження австралійської культури (ще в колоніальний період) пов'язано насамперед з газетами, журналами, часописами, книжками та іншими друкованими виданнями. Хоча на першому етапі народження друкованих медіа стояли чоловіки, згодом роль жінок у розвитку австралійського письменства стала яскравою і дуже помітною.

В останні роки тему жінок-письменниць або жінок-журналісток обрали для себе дослідниці і дослідники з Австралії, Великої Британії, Канади, Південної Африки, США, Франції та інших країн світу. Так, голова відділення французької мови і літератури з Кінгз коледжу в Лондоні, а також лектор з французької і франкофонної літератури, Сіобхан Макіллванні широко публікує дослідження як про окремих жінок-письменниць (Анні Ерно) [1], так і про присутність жінок у французькій пресі (1758–1848 pp.) [2]. Ще одна сфера її наукових інтересів – вплив жінок на французьку літературу та культуру, реконфігурація фемінізму в міському оточенні [3]. Асоційована професорка Австралійського Університету Нотре Дам Каміла Нельсон прийшла до наукових досліджень жінок-письменниць після набуття відмінних журналістських навичок, працюючи кореспондентом у газеті *Sydney Morning Herald*, де де була відзначена нагородою. Одна з останніх її публікацій присвячена Джордж Еліот [4].

Професорка психології Університету Південної Африки Рулено Сегало – авторка праці про південно-африканську письменницю Синдіві Магона. Вона вивчає автобіографічну прозу останньої як піонерський внесок африканської письменниці у розуміння складної епохи апартеїду [5]. Професорка університету в Лідсі (Велика Британія) Діана Холмс аналізує творчість французьких жінок-письменниць з кінця XIX ст. досьогодні, а також питання гендеру і сексуальності у французькій літературі та кінематографі і французький фемінізм [6, 7]. Професор англійського відділення університету Саймона Фрейзера в Канаді Керол Джерсон досліджує історію жіночої літератури в Канаді [8].

Докладний медіа-ландшафт Австралії XIX – початку XX ст. окреслений нами в іншій статті [9]. Щоб увести в загальний контекст роль жінок у журналістиці та літературі кінця XIX – XX ст., слід згадати хоча б деякі прізвища і події, які передували їхній появі у медіа-сфері.

Перша австралійська газета «*The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser*» з'явилася у Сіднеї (столиці колонії Новий Південний Вельс) 5 березня 1803 р., тобто через 15 років після висадки британців на «*Terra Incognita*». Другою була створена видатним австралійським громадянином Вільямом Вентвортом [10] разом із його другом – британським адвокатом і журналістом Робером Варделлом [11] – газета «*The Australian*», перший наклад якої побачив світ 14 жовтня 1824 р. стала справді вільною газетою що виходила без колоніальної цензури [12].

Демократична преса, якої з часом в австралійській колонії ставало все більше, боролася за позитивні соціальні зміни у колонії – газети «*The Sydney Monitor*» [13] та «*Evening Herald*», тижневик «*Australian Townand Country Journal*» [14].

Медіа зближуються з політикою. Журналіст Генрі Паркс (1815–1896 pp.), п'ять разів обирався прем'єр-міністром Нового Південного Вельсу. В 1850 р.

він випустив газету *Empire*, «яка стала головним органом лібералізму у середині XIX ст. в Австралії [15]. Найбільшим політичним досягненням Паркса було прийняття Акту 1880 р., про встановлення системи обов'язкового, світського та безкоштовного навчання. Він увійшов у вічність як «батько федерації» [16].

Талановитий і «несамовитий, як Віссаріон Белінський» редактор (газета *Queensl and Patriot*) і журналіст Карлу Фейлбергу (1844–1887 рр.) [17] був найвідомішим кореспондентом того часу у всіх штатах п'ятого континенту. Австралійський історик Генрі Рейнольдс вважав трактат Фейлберга «Шлях, яким ми цивілізуємося», «одним із впливовіших політичних документів в історії Австралії» [18].

Розвивається капіталістична конкуренція. Ексклюзивний доступ до підводного транстихоокеанського кабелю дав змогу газеті «*The Daily Telegraph*» випереджати з новинами своїх конкурентів [20].

Джорджа Мотта (1831–1906 рр.) справедливо називають патріархом газетної династії, яка володіла газетами більш ніж 150 років [19]. Згодом у боротьбу за монополізацію австралійського ринку друкованих медіа вступають дві родини: Мердоки та Пакери і продовжують її у XX ст.

Друкувалося чимало журналів, але жоден з них не міг порівнятися із журналом «*Bulletin*», який з'явився 1880 р. [21]. Видання активно сприяло становленню та розвитку національного письменства.

Жінки прийшли у медійну справу наприкінці XIX ст. і зайняли в ній помітне місце. Лідером цієї когорти була Луїза Лоусон – видавець, редактор, письменниця і поет. Вона народилася 17 лютого 1848 р. Галонг, Новий Південний Вельс – померла 12 серпня 1920 р. у Гледсвіллі Новий Південний Вельс. Демократично налаштована особистість, суффражистка і феміністка, вона перша в Австралії заговорила про рівні права жінок і чоловіків і тим самим примусила відкрити в парламенті дебати про необхідність їх рівних прав і можливостей.

З 1888 р. Луїза стала видавати перший в Австралії щомісячний журнал для жінок *The Dawn* («Світанок»), де працювали тільки жінки. Вони самі набирали і друкували там свої твори, виступали з дискусіями про болючі питання, як-от право жінок на голосування. Журнал перетворився на форум, де австралійки мали змогу обговорювати свої найпекучіші проблеми. Він мав комерційний успіх не тільки в Австралії, його постійно передплачували у Британії та США. У «Світанку» вона також вела колонку редактора, в якій ставила такі важливі питання, як голосування жінок на рівні з чоловіками, надання можливості жінкам працювати й отримувати за це рівну платню з чоловіками, отримувати жінкам-лікаркам роботу в лікарнях. Також там друкувалися поради жінкам щодо їхнього здоров'я, здоров'я і виховання дітей, фізичних вправ, відпочинку. Була й сторінка моди. І на додачу до неї – лекала суконь» [22].

Луїза Лоусон була матір'ю талановитого письменника Генрі Лоусона, який у юнацькі роки допомагав їй видавати журнал. Згодом Генрі Лоусон став класиком австралійської літератури, який сприяв розвитку австралійської реалістичної новели. Луїза Лоусонне тільки невтомний видавець, редактор, до того ж вона була поетесою. Її збірка віршів вийшла 1983 р. у видавництві «Світанок». Наприкінці свого життя вона збрала свої ранні ненадруковані вірші у збірку «одинокі перехрестя та інші вірші». Її видали у Сіднейському університеті в електронний спосіб (2015 р.) і тепер вони доступні всім бажаючим ознайомитися з її творчістю [23]. Вона підтримувала рух суфражисток, активно виступала на публічних зібраннях. Саме завдяки їй у 1902 р. австралійські жінки отримали право на голосування. «Коли в 1891 р. Дора Монтефіоре сформуваала Жіночу Лігу суфражисток нового Південного Вельса, Луїза була запрошена до неї і обрана до її комітету. Вона нерідко виступала на засіданнях ліги і увійшла до делегації учасниць Ліги для перемовин із прем'єр-міністром штату щодо права жінок на участь у голосуванні» [22].

Флоренс Бейверсток (1861–1937 рр.) – одна з перших австралійських жінок-журналісток, яка була прийнята на роботу на регулярній основі, тобто використала права, за які боролася Луїза Лоусон. Флоренс народилася і виросла в сім'ї мельбурнського журналіста та політика Метью Блера. Якось на початку 1880-х рр. вона прийшла із репортажем до головного редактора Каннінгема, який з роками отримав перство від Королеви Вікторії, і сказала йому: «Прийде день, коли жінки будуть працювати в газетах, як чоловіки-журналісти зараз». «Спаси, Гоподи!», – вигукнув Каннінгем [24]. Вона працювала редактором «Жіночої сторінки» в знаменитому журналі *The Bulletin*, потім редагувала «Жіночу сторінку» в газеті *Daily Telegraph*, у 1914 р. – редагувала жіночу секцію в *The Sydney Morning Herald*. Вийшла на пенсію в 1918 р. у віці далеко за шістьдесят років. Вона була глибоко шанованою особистістю у журналістських і мистецьких колах. Флоренс стала однією з перших членів Інституту журналістики Нового Південного Вельса (з якого утворилася Австралійська Асоціація журналістів). Після створення товариства жінок-письменниць у 1925 р. її обрали його головою. «Це товариство, відкрите для письменниць, журналісток, драматургів-жінок та художниць. Його члени були авторами художніх та нехудожніх творів, друкували їх в газетах та книгах і добре товаришували між собою» [24]. Вона працювала на ниві журналістики все життя.

Видатна австралійська письменниця і поетеса Мері Гілмор, яка була разом із Флоренс у Комітеті австралійських жінок-письменниць, написала останній: «Якщо тільки одна жінка може захоплюватися іншою, я захоплюся вами. Я закохана у ваш характер, я закохана у вашу силу і я закохана у вашу впевненість. А потім – у інтелект та толерантність» [25].

Та, мабуть, найбільшою зіркою на небосхилі австралійських жінок-письменниць, поетес і журналісток була Дама Мері Гілмор (1865–1962 рр.), народжена як Мері Джин Камерон біля Гоулбурна (двоюрідна бабуса 30-го прем'єр-міністра Австралії Скотта Моррісона). Вона майже десять років працювала вчителькою у сільських школах Австралії. Переїзд до Сіднею відкрив їй яскравий світ літератури та політики. Захопившись ідеями австралійського соціаліста-утопіста Вільяма Лейна вона стає членом комітету Нової колонії австралійців у Парагваї, та згодом повертається до Австралії і там вибудовує свою славетну творчу долю: пише збірки чудових поезій (більш як 900 віршів), колонки до низки австралійських газет. Зокрема, впродовж 23 років вона співпрацює з австралійською газетою *Worker*. Її любов до австралійської землі, сільського життя поєднувалася з відстоюванням прав аборигенів, проведенням кампаній щодо людей похилого віку та інвалідів, відкриттям центрів для них, а також – медичних закладів для дітей і відозв щодо усиновлення сиріт зустріли велике розуміння й повагу до неї в австралійському суспільстві. Мері Гілмор була чуйною і щедрою особистістю. Так, вона передала частину своїх літературних гонорарів на лікування австралійських солдатів, які втратили зір під час Першої світової війни. Хоча все життя Мері дотримувалася соціалістичних поглядів, вона з гордістю отримала вищу відзнаку Британської імперії в 1937 р. за внесок у австралійську літературу – «A Dame Commander of the British Empire» (дослівно – «Дама-командувач Британської імперії») й відтоді до неї стали офіційно звертатися так: «Дама Мері Гілмор». Хоча все життя вона була пацифісткою, у суворі дні Другої світової війни, коли для Австралії виникла загроза агресії з боку Японії у 1942 р., Дама Мері Гілмор пише вірш «Вони не заберуть наш врожай», яке стало відозвою для австралійців виявити твердість і не втрачати силу духа [26]. Інша видатна особистість серед австралійських жінок-журналісток і письменниць (про яку йтиметься) Нетті Палмер бачила в Мері Гілмор «уособлення австралійської традиції» та «визначну частину нашого ментального пейзажу в Австралії» [27].

Не всім жінкам-письменницям в Австралії вдається надрукувати свої книжки на п'ятому континенті. Вони використовують різні прийоми, аби їх твори побачили світ. По-перше, це використання як псевдоніма чоловічого імені та прізвища, по-друге, друкування романів не в Австралії, а у Великій Британії. Першою до таких прийомів в Австралії вдалася Етель Флоренс Ліндсей Річардсон, яка взяла собі псевдонім Генрі Гендель Річардсон, романістка і новелістка. Вона народилася 3 січня 1870 р. у Мельбурні – померла 22 березня 1946 у Ферлайті поблизу Хастингса, Велика Британія. Її батьки – ірландці за походженням – прибули до Австралії під час золотої лихоманки 1850-х рр. Коли золота лихоманка закінчилася, вони оселилися поблизу Мельбурну. У подружжя з'явилися діти і серед них Етель. Вона закінчила у 1887 р. пресвітеріанський жіночий коледж у Мельбурні, де була відмінницею, чудово

грала в теніс, мала музикальний хист і як виконавець, і як композитор. Декілька місяців Етель працювала викладачем музики у музичній школі неподалік від її дому.

1888 р. мати повезла Етель з молодшою сестрою Ліліаною до Європи. Після відвідування Лондона вони переїхали до Німеччини, де Етель 1888 р. вступила до Лейпцігської консерваторії на факультет фортепіано і закінчила її 1892 р. з відзнаками з усіх предметів, які там вивчала [28]. Там вона познайомилася із своїм майбутнім чоловіком Джоном Робертсоном, який зацікавився філологією і став її вивчати у Лейпцігському університеті. Їхнє весілля відбулося у Дубліні 30 грудня 1895 р. У цей час Етель перекладала видатні німецькі романи англійською мовою. Її переклади отримали визнання у літературних критиків. Після закінчення її чоловіком Лейпцизького університету подружжя 1901 р. переїжджає до Страсбургу, де Робертсон спочатку отримує місце лектора в Страсбурзькому університеті, а в 1902 р. – професора цього ж університету. Книга Джона «Історія німецької літератури» стає стартом його кар'єри у славленого вченого і наступного року його запрошують на посаду професора до Лондонського університету.

Насичене культурне і наукове життя подружжя розширюють світогляд молодій дружині. Приклад чоловіка надихає її. Етель поступово приходить до літературної творчості і пише свою славетну трилогію «Доля Річарда Мехоні», яка складається із трьох романів: «Щаслива Австралія» (1917 р.), «Шлях додому» (1925 р.) та «Останній рубіж» (1929 р.). Трилогія робить її знаменитою і в Англії, і в Австралії. На батьківщині вона отримує за неї золоту медаль Австралійської спілки письменників за кращу книгу в 1929 р. [28]. Генрі Гендель Річардсон протягом свого життя пише ще романи та збірки оповідань, але твір, завдяки якому вона має своє значуще місце в австралійській літературі, – це трилогія «Доля Річарда Мехоні», пише дослідниця її творчості Дороти Грін: «Ця трилогія – архетипічний роман країни Австралія, написаний про великий підйом західного капіталізму XIX століття, що підігрівався відкриттям золота на п'ятому континенті. З послідовною об'єктивністю в ній описуються всі головні події, які мали визначити шлях австралійського білого суспільства з 1850-х рр. Трилогія є могутньою, символічною оповіддю. Це одна з найвеличніших безжальних книг у світі» [29].

Іншою видатною австралійською письменницею, яка взяла собі чоловічий псевдонім, була Майлз Франклін. Її повне ім'я – Стрела Марія Сара Майлз Франклін. У неї були ще два псевдоніми: Brent із Бін Біню та Місіз Огніблат Артсо (народилася 14 жовтня 1879 р. Талбінго штат Новий Південний Вельс – померла 19 вересня 1954 р., Сідней). Її батьки були народжені в Австралії, бабуся по лінії матері – праправнучка Едварда Майлза, який прибув до п'ятого континенту з першим британським флотом, оскільки був засуджений на 7 років за крадіжку. Родина займалася фермерством у віддалених районах Нового Південного Вельсу. Спочатку дівчинка здобула домашню освіту, а потім

вчилася у місцевій школі. Вона закінчила свій перший роман 1897 р., але австралійські видавництва відмовилися його друкувати, вважаючи, що він був занадто феміністським.

Майлз Франклін звернулася до Генрі Лоусона з проханням прочитати рукопис її роману «Моя блискуча кар'єра» і дістала від нього схвальний відгук. Лоусон узяв роман юної письменниці до Лондона, де він був опублікований у квітні 1901 р. і отримав гарну пресу. У серпні цього ж року це видання вже потрапило до Австралії. Юна письменниця миттєво здобула славу на батьківщині. В Австралії юна Франклін моментально стала знаменитістю. Її називали «Чудо-кометою» [30]. Її радо прийняли у себе визначні феміністки в Сідней і Мельбурні, а також інші соціально активні громади Австралії. У журналі *Bulletin* з'явилися рецензія А.Дж. Стеффенса: «Її книга – це тепле втілення австралійського життя, свіже, як повітря буша, ароматне, як дерева буша і чисте й правдиве, як сонячне світло буша» [30].

Роман перевидається у Лондоні, але, на жаль, не приносить письменниці великі статки. Другий роман «Моя кар'єра йде шкереберть» лондонські видавці взагалі не приймають до друку, тому що вважають його занадто феміністським. (Він був надрукований тільки 1942 р.). Вона розуміє, що праця письменниці не може її фінансово забезпечити, тому 1906 р. від'їжджає до Сполучених Штатів, де 8 років працює в Чикаго як секретар Національної профспілкової жіночої ліги і пише статті до журналу ліги *Life and Labour*. Прірва між заможними американками та новоприбулими емігрантками, які нещадно експлуатуються, вразила її. Допомога їм була для неї новою захоплюючою діяльністю, яку вона вела разом із відданими цій справі американками-активістками. Майлз Франклін залишалася з ними у добрих стосунках протягом усього життя. Вони називали одна одну у листуванні і при зустрічах «споріднені та конгеніальні». В ці роки вона веде активне соціальне життя: ходить до театрів, відвідує концерти, обіди, ланчі, танці, бере уроки співів, гри на фортепіано, вивчає французьку мову та вчиться керувати автомобілем. Щодо літературної творчості, то в Лондоні 190 р. виходить її роман «Народ щодня і світанок», який вона написала ще в Австралії. Роман присвячений подіям перших виборів на її батьківщині у Новому Південному Вельсі, коли її співгромадянки брали в них участь у 1904 р. «Коли вийшла ця книга: всі жінки Австралії вже мали право голосувати на виборах штатів та федеральних виборах. Американські ж колежанки Франклін тільки боролися за це». Також їй вдалося написати у США роман «У павутинні пристрасті» (1915 р.), який вона надрукувала у Лондоні, куди переїжджає в 1915 р., працює там у дитячому садку, паралельно пишучи статті до англійських газет. В 1917–1918 рр. під час Першої світової війни вона обіймає посаду куховарки у складі наметового шотландського госпіталю на 200 ліжок, приписаного до сербської армії в Македонії поблизу озера Острово.

На початку 1920-х рр. письменниця замислила написати серію романів, присвячених життю піонерів Нового Південного Вельсу в районі Монаро. У

зв'язку з цим задумом вона їде до Австралії влітку 1923–1924 рр. для того, щоб поновити свої враження від цього місця (адже її не було в Австралії протягом 18 років). 1928 р. у Лондоні виходить перший роман з цієї серії «Вглиб країни» і відразу ж передруковується декілька разів. За ним 1930-го р. публікуються романи «Біжуть десять кріків» (*creek* з австралійської англійської мови – «струмок, який під час сезону дощів перетворюється на повноводну річку, а в сезон посухи – майже щезає» – примітка О.З.), «Назад до Бул Булу» (1931 р.), «Прелюдія до прокидання» (1950 р.), «Кокатуз» (1954 р.) «Джентельмен з Гьянг– Гьянгу». Всю серію романів Майлз Франклін написала під псевдонімом Brent of Bin Bin – Brent із Бін Біну. Цей псевдонім вона охороняла дуже пильно, не розкриваючи його нікому (навіть видавцям) протягом декількох десятиліть. Вона діяла за всіма, так би мовити, законами конспірації та маркетингу одночасно. Тобто сама друкувала в періодиці схвальні рецензії на ці романи, підписуючись «Майлз Франклін», брала участь в їх обговоренні на численних конференціях. У 1950-ті рр. вона навіть головує на засіданні Товариства австралійських письменників, присвяченому з'ясуванню, хто ховається за цим псевдонімом, й ніхто не здогадується, що це вона.

1936 р. письменниця публікує в Австралії свій видатний роман-сагу «Вся ця завзятість», який моментально стає популярним і отримує винагороду австралійських письменників цього ж року, а потім перевидається протягом багатьох років. Коли у 1940 р. під час Другої світової війни Японія нанесла бомбові удари по австралійському місту Дарвін, роман «Вся ця завзятість» читають по австралійській національній радіомережі ABC розділ за розділом.

Дія роману розгортається у 1830–1930-х рр. у Новому Південному Вельсі, в районі Блакитних гір, де поселенці освоюють нові землі. У центрі твору – хроніка життя чотирьох поколінь родини Денні Ділейсі, їх сусідів, їхні родинні та суспільні зв'язки, що розгалужуються, їхні долі, що тісно пов'язані з історією краю. Франклін веде оповідь про тих, хто, чесно працюючи все життя, освоював австралійську цілину. У полі зору Франклін потрапляє насамперед людина праці: небагатий фермер, стригаль, батрак, свегмен (від австралійського слова *swagman* – «людина, що, мандруючи, носить свег – торбину й ковдру – за плечима» – примітка О.З.). У цих людях Франклін бачила передусім носіїв працелюбства, справедливості, демократизму, товариськості – те середовище, в якому склалися кращі риси австралійського національного характеру. Ця головна думка письменниці обумовила задум, ідейно-естетичну концепцію, художню специфіку її роману.

Ідейно-естетичний ідеал письменниці втілений у центральній фігурі роману – Дені Ділейсі. Зовсім юним він залишає рідну Ірландію, яка не може його прогодувати, і разом із дружиною Джоаною вирушає у далеку Австралію, про яку вони чули як про щедру землю, яка чекає на підприємливих, працелюбних людей і обіцяє добробут. Дені справді будує декілька ферм, розводить коней та вівець, накопичує не такий вже великий статок, але дуже дорогою ціною –

роками виснажливої праці, тортурами страху та самотності, трагічними втратами, душевними і фізичними травмами. Своїми ж моральними якостями – чесністю, трудолюбством, безстрашністю, справедливістю – він завойовує загальну повагу поселенців та ще за життя стає в їх очах легендарною особистістю. «Чесний Денні з Муррумбіджи», «Безстрашний Денні з Муррумбіджи» – так називають його люди. Франклін позбавляє свого героя зовнішніх ознак сили й мужності. Навпаки, невеликий на зріст, худорлявий, русявий, з голубими очима Денні не схожий на традиційний образ могутнього піонера, який постає з австралійських балад. Крім того, майже одразу після прибуття до Австралії за трагічних обставин він потрапляє у аварію і йому відрізають ногу. З того часу його постійним супутником стає милиця, так само, як і обкурена трубка [22, с. 94–95]. Коли він помирає, вся округа йде проводити «чесного Денні з Муррумбіджи» на цвинтар по дорозі, яку він сам проклав багато десятиліть тому. Тема дороги (як підкорення білими поселенцями п'ятого континенту) метафорично переплітається із темою життєвого шляху австралійського піонера, що уособлює кращі риси австралійського національного характеру.

Останні 22 роки свого життя Майлз Франклін мешкає у Карлтоні (одному з районів Сіднея) у батьківському будинку. Там вона доглядала мати до її смерті у 1938 р. У цьому будинку і письменниця прожила і до своєї смерті. У батьківському домі Майлз Франклін приймала багато відвідувачів. Бувало, що за 2 місяці до неї приїжджали понад 70 осіб. Вона вела велике листування із своїми подругами, колежанками, знайомими з Америки, Англії та Європи, багато писала у своїх щоденниках. Її весела вдача, природний гумор притягували до зустрічі з нею австралійських письменниць, які залишалися в захваті від її блискучого володіння словом. Письменниця Катарина Сюзанна Прічард писала їй у листі: «Після того, як я відвідала вас, мене не полишає чудовий настрій, я згадую ваші гострі дотепні висловлювання, ту теплу атмосферу, яка огорнула мене під час спілкування з вами і яка не покидає мене і донині» [30].

Майлз Франклін заповіла продати свій дім і на отримані гроші встановити щорічну премію за кращий твір австралійських письменників. Ця премія отримала її ім'я і стала головною відзнакою для митців художнього слова в Австралії. Першим, кому її присудили, був Патрік Вайт, який згодом у 1964 році отримав Нобелівську премію з літератури.

Портретна галерея австралійських жінок-журналісток буде неповною, якщо не згадати Нетті Палмер (18 серпня 1885 р. Бендіго, штат Вікторія – 19 жовтня 1964 р. Тьютом, штат Вікторія). Її називають найважливішим літературним критиком Австралії у період між двома світовими війнами. Але і під час Другої світової війни, і у післявоєнний період вона залишалася не тільки журналісткою, яка мала беззаперечне визнання та вплив в Австралії і Великій Британії. Її знали у також у США та Новій Зеландії. До того ж вона була

письменницею, поетесою і культурною діячкою. Високоосвічена жінка, вона була другою в династії Хігінсів (її дівоче прізвище). Її батько обіймав такі високі посади, як федеральний міністр і суддя Верховного суду Австралії. Нетті Палмер закінчила Мельбурнський університет, згодом здобула вищу освіту в Європі, зокрема, отримала Міжнародний диплом з фонетики, навчаючись в університетах Берліна, Лондона і Парижа. Загалом Нетті вільно володіла сімома іноземними мовами. Вона була дружиною видатного австралійського письменника Венса Палмера – одного із засновників австралійського соціального реалістичного роману [31]. Їх сімейний і творчий союз став дуже плідним для розвитку журналістики, літератури та літературної критики Австралії [32].

Нетті любили її читачі і редактори газет, з якими вона співпрацювала. Вона була блискучим стилістом, її глибокий критичний аналіз був присвячений не тільки австралійській і зарубіжній літературі. Тематика її статей була набагато ширшою. «Вона писала і про глибокі речі, і про такі, які здавалися нібито повсякденними; від аналізу аборигенних мов до аналізу коміксів; від Томаса Гарді до С. Денніс або Ребеки Вест і Катарини Сусанни Прічард» [33]. Вона співробітничала з такими австралійськими журналами і газетами, як «*The Bulletin*», «*Daily Mail*», «*Sunday Mail*», «*Herald*», «*Argus*», «*Stead's Review*», «*Spinner*», «*Sydney Morning Herald*», «*Age*», лондонською «*Times*», а також із «*West Australian*», «*Australian Woman's Mirror*». З 1925 р. по 1935 р. Нетті Палмер надсилала по три або по чотири статті обсягом 1500 слів до тасманійського видання «*Illustrated Tasmanian News*» [33].

Тож подружжя Венса і Нетті Палмер були піонерами серед когорти інших видатних австралійських письменників, які заклали підвалини розвитку австралійської національної реалістичної літератури та її подальшого розквіту у 1970-х рр. Вони встигли полюбити природу цього материка, підпали під «зачарованість бушу» [34], як назвав один із розділів відомий австралійський історик літератури Т.І. Мур у своїй книзі «Соціальні моделі в австралійській літературі». Бушем австралійці називають не тільки непролазні лісові хащі. Для них це більш широке поняття: нескорена природа. Відповідно бушмен – це не тільки той, хто живе у буші, – це взагалі всі жителі сільської Австралії. Мур підкреслював: «Австралійська земля мала домінуючий вплив на нашу літературу. Австралійська література – насамперед література про нашу країну. В ній ми бачимо під широким, знайомим нам символом Бушу, що випромінює могутню зачарованість, яка стає тією могутньою силою, що тісно переплетена з основними соціальними моделями і допомагає створювати народний демократичний дух, надихаючи на утопічні мрії, укріплюючи відчуття товариськості, сприяючи розвитку реалізму, створюючи його приземлений гумор і даючи йому життєдайність, що йде від землі. Буш дав нам наш фольклор і народні балади, епічні поеми і саги, наші історичні романи і більшість народних оповідань, ярнів (це австралійська назва усних оповідей,

часто біля вогнища, яка вільно плелася, як пряжа (від yarn – прядиво. – приміт. О.З.) і описової прози, разом із більшістю нашої поезії та драми. Він був не тільки фоном національної історії, але також домівкою її героїв, архітектором її ідеалів і підґрунтям, на якому зросли її міфи» [28, с. 68]. Тож завдяки глибокому проникненню письменників, поетів і драматургів у природу континенту, яка вплинула не тільки на становлення національної літератури, а й – ширше – на становлення культури в цілому, закріпилися її основні національні архетипи. На цьому виросла й самосвідомість австралійців.

Катарина Сюзанна Прічард (4 грудня 1883 р., Левука, Фіджі – 2 жовтня 1969 р., Грінмаунт поблизу від Перта) теж увійшла до австралійської літератури через журналістику. Батько Катарини був редактором газети *Fiji Times*, родина згодом переїхала до Австралії. Катарина закінчує університет у Мельбурні і починає свою кар'єру з журналістської роботи в Сідней та Мельбурні, потім 1909 р. вирушає до Лондона, де її глибоко вразило нужденне життя робітників та їх родин. Прічард працює журналісткою і водночас пише та публікує свій перший роман «Піонери» (1915 р.). Того ж року він отримує Премію Британської співдружності Ходдера і Стаутона з літератури для Австаралазії [35, с. 291]. Це робить її знаменитою як у країнах Британської співдружності, так і в Австралії зокрема.

Прічард була першою австралійською письменницею, яка отримала міжнародне визнання. У цьому творі Прічард зуміла щиро і відверто розповісти про величезні труднощі переселенців і каторжан, які ціною важкої праці, страждань і нестатків освоювали новий континент. Уже тоді в Австралії зароджувалося капіталістичне суспільство, а хижаків типу одного з персонажів роману – Макнеша загарбували собі цілі райони, ставали негласними господарями землі і людей. Та водночас формувалися й інші людські взаємини, побудовані на взаємодопомозі, товариськості та справедливості, що об'єднувало та загартовувало людей праці, чиїми руками будувалося майбутнє Австралії. Вони стають головними героями творів Прічард, і в цьому простежується її органічний зв'язок з демократичною традицією австралійської літератури 1890-х рр., започаткованою Генрі Лоусоном, Джозефом Ферфі, «Банджо» Патерсоном, Стілом Раддом і багатьма іншими новелістами та творцями балад, у художньому доробку яких поставила Австралія фермерів і золотошукачів, погоничів і скотарів, шахтарів і стригалів [36, с. 288–295].

Додому Прічард повертається 1916 р. вже визнаним автором. 1919 р. вона вдруге відвідує Лондон. Поміж інших вражень вона бачить ті ж страждання найбідніших верств британців, до яких додалися ще трагічні події Першої світової війни. «Саме другий візит підштовхнув її до вступу до комуністичної партії Австралії. Вплив марксизму та її соціальна самосвідомість були особливо відчутними в її перших п'єсах, але залишалися в переважній більшості її робіт протягом усієї кар'єри. Її майстерність художньо відображати образи людей і природи Австралії, австралійську мову всіх прошарків населення у всіх її

відтінках, постійна глибока увага до долі аборигенів, глибина мовних характеристик її героїв, їх психологічні портрети роблять її блискучим автором», – зазначається в «Encyclopedia Britannica» [37].

У романах «Чорний опал» (1921 р.) та «Робочі воли» (1926 р.) Прічард приходиться до таких важливих тем, як важка праця перших переселенців. У першому з них змальовано спільноту рудокопів на копальнях коштовного чорного опалу, в другому – життя та боротьба лісорубів Західної Австралії. Назва роману «Робочі воли» – це метафора їх важкої щоденної праці. Сповнений ніжністю та болем роман «Кунарду, або Колодязь у затінку» (1929 р.) присвячений трагічній долі головної героїні роману дівчини-аборигенки на ім'я Кунарду, яка полюбила білого хлопця.

Події розгортаються на тлі буяння щедрої австралійської природи, яку можна з повним правом назвати одним із основних компонентів художньої тканини твору. Він викликав справжню сенсацію. Тема стосунків білих і аборигенів не була новою для літератури п'ятого континенту, але до появи «Кунарду» вона трактувалася з етнографічно-споглядальницьких, зверхньо добродійницьких або неприховано расистських позицій. Прічард була першою, хто мав творчу та громадянську мужність написати правду про стосунки між білими й аборигенами. Свою головну героїню роману Кунарду вона наділяє розумом, емоціями, глибиною почуттів, високими моральними якостями. Саме їй, Кунарду, авторка віддає свою симпатію, стверджуючи цим характером, що не буває нижчих рас, що в ставленні білих до корінних жителів Австралії – расизм у дії. Важко уявити, що цей твір, який тепер незаперечно вважається перлиною національної прози, в свій час викликав бурю протестів. І все ж таки перемогла письменниця, яка пробила стіну мовчання навколо однієї з найбільшпекучих проблем австралійської дійсності.

Тож до кінця 1920-х рр. Прічард прийшла вже відомою письменницею, яка зуміла охопити у своїй творчості різноманітні сфери життя австралійського народу. Естетичне оволодіння новою соціальною проблематикою йде в неї шляхом все більш глибокого проникнення у внутрішній світ людини. Свідомством цьому є її романи «Цирк Хексбі» (1930 р.) та «Близькі й чужі» (1937 р.). У присвяченій Катерині Сусанні Прічард книзі «Дикі вітри та квіти» її син Рік Троссел зазначав: «Вона завжди писала про те, що добре знала. В кінці 1920-х років письменниця мандрувала по Австралії з бродячим цирком Юерса. Вона затоваришувала з членами цього колективу і потім написала про них книгу» [38].

Життя та трагедії бродячих циркових труп – традиційна тема відомих письменників XIX ст., таких як В. Гюго, Ч. Діккенс, Е. Гонкур, О. Купрін, Д. Григорович та інші. Проте оригінальність і національна самобутність таланту Прічард зробили цю традиційну для світової літератури тему свіжою та цікавою. «Сама по собі ця історія могла відбутися в Англії або в США, але вона представлена так, що може бути тільки австралійською. В цьому – одна із

найважливіших якостей творчості Прічард: вона може взяти тему або концепцію далеко не нову, і так її повернути, що висвічується національна самобутність, яка виростає із таланта письменниці та із специфіки країни» [39]. Естетично-емоційний вплив роману великою мірою обумовлений іронічною інтонацією, багатозначними підтекстами, зокрема контрастом між назвою книги та його змістом. Повна назва книги «Цирк Хексбі. Найяскравіше, наймальовничіше видовище у світі» нагадує циркову афішу, яка обіцяє веселощі та сміх. Але в такій назві книги гірка, навіть скорботна іронія.

Соціально-психологічна лінія у творчості Прічард отримує подальший розвиток у романі «Близькі й чужі», який вийшов через 7 років після «Цирка Хексбі». Як писав Джон Ліндсей, «між цими двома романами лежала депресія «тридцятих», зростання фашизму, небезпека нової війни» [40]. За декілька важких післякризових років багато змінилося в менталітеті австралійців: важка соціально-політична атмосфера просочується у кожную родину. Роман «Близькі й чужі» письменниця присвячує головним чином питанню про вплив соціально-політичних факторів на сім'ю. Дія роману розгортається на тлі економічної кризи 1930-х рр., на західному узбережжі Австралії, в курортному містечку Калатта, у приміській зоні Перту та у Фрімонтлі. Герої книги – подружжя Елоді та ГрегБлеквуди. Об'єктом художнього осягання значною мірою стають тонкі, інтимні людські стосунки, такі споконвічні теми як кохання, шлюб, подружнє життя, – той складний і багатогранний, сповнений конфліктів, трагедій, пристрастей своєрідний мікрокосм, пов'язаних родинними та сімейними узами людей.

Прічард не вважала роман «Близькі й чужі» своєю творчою вдачею, мабуть, тому, що вона була вимушена змінити кінцівку твору, аби не викликати розмови про його автобіографічність (чоловік Прічард, Капітан Гуго Троссел, герой Першої світової війни, нагороджений Хрестом Вікторії, застрелився через тяжке матеріальне становище родини). Але мова роману, пошуки нових стилістичних прийомів, завдяки яким краще відбивається і внутрішня краса людини, і неперевершена чарівність австралійського пейзажу, – все це є у цьому романі. Багато років після написання «Цирку Хексбі» й «Близьких і чужих» Прічард говорила про велику роль мови художнього твору: «Писати слід яскравою мовою, щоби обрана тема здавалася цікавою, а герої викликати симпатію і співчуття. Коли не вдається пробудити у читача інтересу, тоді ані найблагородніші цілі автора, ані найточніша достовірність не врятують ситуацію. Ось чому письменник для того, щоб опанувати розум і почуттями своїх читачів, повинен використовувати не тільки свої знання і віру в ідеали, але й магію слова» [41]. І ця магія слів присутня у подальших її творах 1940-1960-х рр., серед яких і її трилогія «Буремні дев'яності» (1946 р.), «Золоті милі» (1948 р.), «Крилате насіння» (1950 р.), присвячена життю та боротьбі старателів золотих копалень у Західній Австралії. В цей час Прічард вже була славетною письменницею, авторкою тринадцяти романів, чотирьох збірників оповідань,

одинадцяти п'ес, двох збірників поезії та двох фільмів, поставлених за її творами, що були номіновані на Нобелівську премію 1951 р. Її твори перекладені 13 мовами світу [42].

1964 р. виходить у світ чарівний, сповнений світла й любові до Австралії автобіографічний роман «Дитя урагану». (Перекладений на українську мову Д. Стельмахом та з післямовою автора цієї статті – О.З.). Він охоплює проміжок часу від її народження до юнацьких років письменниці. Прикметно, що в сучасних блогах, присвячених австралійській літературі й, зокрема, творчості Прічард, деякі з їх учасників висловлюють свої бажання, аби вона свого часу могла розповісти про все її життя. Особливо їх цікавлять роки її становлення як особистості та письменниці. Тому у своїх постах вони бачать «Дитя урагану» як першу частину трилогії її автобіографії. Це надзвичайно важливий соціальний і психологічний феномен, який вказує на те, що творчість Прічард хвилює пересічних австралійців і в ХХІ ст.

Задум її останньої книги «Незагасиме полум'я» (1967 р.) «народився під час роботи Конгресу за міжнародне співробітництво та роззброєння, що проходив у листопаді 1959 р. у Мельбурні. (На ньому Прічард очолювала секцію письменників і була нагороджена срібною медаллю миру)». В цьому творі письменниця соціально та психологічно вмотивовано змальовує історію морального прозріння процвітаючого журналіста Девені Денні Ділейсі, головного редактора і комерційного директора мельбурнської газети *Daily Dispatch*, який відмовляється від посад і високих прибутків, пов'язаних з роботою в буржуазній пресі, бо після загибелі сина на війні в Кореї вважає себе причетним до його смерті і з часом приходять до лав борців за мир [36, с. 294].

Неординарна особистість і літературний талант К.С. Прічард стають предметом серйозних монографічних досліджень таких відомих австралійських письменників, літературознавців і критиків як Дж. Бізлі (1964 р.) [42], Х. Дрейк-Брокман (1967 р.) [43], Р. Тросселл (1975 р.) [38], Дж. Хей, Б. Вокер (1984 р.) [44] Р. Найл [45, с. 121–130].

2010 р. виходить книга Дж. Глессон-Вайт «Австралійські класики: 50 великих авторів та їхні ушановані твори». У першу десятку входить Катаріна Сусанна Прічард та її шедевр «Кунард» А усього із 50 найкращих австралійських митців слова лише 10 представляють жінки-письменниці [46].

Австралійська письменниця Крістіна Стед, (11 липня 1902 р., Рокдейл, біля Сіднею – 31 березня 1983 р., Сідней) народилася в родині і біолога-океанолога Девіда Джорджа Стеда, який працював на державній посаді, та його дружини Елеонор Баттерс Стед, яка померла, коли її донечці Крістіні виповнилося два роки. Батько одружився вдруге і від цього шлюбу у нього народилося шість дітей. Через неврівноважений, деспотичний характер батька в родині постійно відбувалися сварки, бійки, нервова атмосфера, моральні тортури, свідками і учасниками яких і, більш того, – жертвами – ставали діти. Про життя своєї родини письменниця напише в романі «Людина, яка любила своїх дітей»

(1940 р.) [47], вкладаючи в цю назву біль, гірку іронію і сарказм. Але перед цим дівчина навчалася у Сіднеї в Сіднейському вчительському коледжі, куди вступила 1920 р., і вивчила там французьку мову. Після його закінчення у 1923 р. почала читати лекції з психології в цьому ж коледжі, паралельно пишучи дитячі оповідання. Але ця кар'єра була недовгою.

Життя в Сіднеї було для неї вкрай нелегким і 1928 р. вона від'їжджає до Англії, де працює секретарем у зерновій компанії, паралельно займаючись літературною творчістю. Там вона зустрічає економіста марксистського спрямування Вільяма Блейка, з яким 1929 р. їде до Парижа. Вони будуть разом усе життя, але оскільки Блейк перебував у шлюбі, розлучення він зміг отримати тільки 1953 року. Тоді ж вони офіційно одружилися [48]. У Парижі Блейк починає працювати у інвестиційному банку, а Крістіна – на посаді банківського клерку, паралельно відшуковуючи видавця для її роману «Семеро бідняків із Сіднею» та збірки оповідань «Зальцбургські історії». Обидві книги були опубліковані 1934 р.

Перший роман Крістіни викликав позитивні відгуки англійських та американських критиків. Його дія розгортається, на відміну від більшості попередніх творів австралійської літератури, у великому капіталістичному місті Австралії – Сіднеї. Багато років по тому в інтерв'ю вона зізналась: «Коли я жила в Лондоні в дуже суворий період світової історії і світової економіки я писала про свій життєвий досвід про своє відчуття Сіднею» [49]. Її цікавили життя непомітних, «маленьких людей», відмічених якою-небудь відмінністю від інших. В її романі одна з провідних думок є ідея про руйнуючий і дегуманізуючий вплив бідності на людину. Роман Стед, як різдвяні оповідання Чарльза Дікенса, просякнутий глибоким співчуттям до бідних та обездолених. Проте вона водночас розуміє, що «бідність – не єдина проблема в житті її героїв» [50]. Вони шукають виходу з буржуазної пастки, намагаються вибратися з неї будь-яким чином, але все марно.

У книзі Крістіни Стед змальована правдива картина суспільного життя Австралії через два десятиліття після Першої світової війни. Як писала про неї Прічард – це «розумна, блискуча і правдива книга. Вона лунає як сповідь покоління молодих людей, які жили в часи між бумом та крахом, між дошками з оголошеннями та чергами за хлібом» [51]. У романі блискуче змальовано морально-філософську кризу австралійського суспільства, яке робило одну частину молодого покоління аутсайдерами, другу – відщепенцями, третю – конформістами [22, с. 222].

Так склалося, що більшу частину життя Катерина прожила далеко від Австралії. Після Парижа – переїзд до Сполучених Штатів, де вона працювала старшою сценаристкою в Голлівуді в компанії Metro Goldwyn Mayer (1943 р.). Потім вони їдуть на північ Сполучених Штатів, де (1943–1944 рр.) Стед працює в Нью-Йоркському університеті (1948–1952 рр.). Багато подорожують і знов повертаються до Англії, де оселяються у містечку Сар Бітон у Сурреї і живуть

там з 1953 по 1973 рр. Потрібно зазначити: де б не перебувала Стед, ким би не працювала або мандрувала, – її головним заняттям була літературна творчість. За ці роки, що вона провела далеко від Австралії, письменниця написала десять романів і три збірки оповідань. Серед них є один, який підніс її на небувалу творчу висоту і став одним із кращих творів англомовної літератури першої половини ХХ ст. Це роман «Людина, яка любила дітей» (1940 р.) [50].

Дія роману розгортається у понівеченій великою депресією родині Сема і Хенні Політів, у якій всього забагато: забагато презирства одне до одного, забагато дітей, забагато зобов'язань. Хенні з жахом і безпорадністю дивиться на все це, розуміючи, що причиною усього цього є поведінка чоловіка, його психічне захворювання. Найбільше у цьому бедламі дістається дівчинці-підлітку Лулі, яка опиняється в центрі цих конфліктів, і способи боротьби з батьком цього «гідкого каченя» ошелешують сучасного читача. В цьому напів-автобіографічному сімейному романі захоплює все: і сюжетні колізії, і глибокий психологізм, і блискуча стилістика. Хоча цей роман вперше був опублікований 1940 р., він був заново відкритий у 1965 р. завдяки поету Рендаллу Джареллу та його красномовній передмові до нього, який порівняв Крістіну Стед зі Львом Толстим.

Американський письменник Джонатан Френзен написав про цей роман у *New York Times*: «Я ношу його у своїй голові так само, як я ношу свої дитячі спомини; сцени настільки точного жаху і комедії, що я відчуваю, що я не прочитав його у книжці, а сам прожив їх» [52]. У рецензії на цей роман у газеті *Newsweek* він називає його одним із кращих романів ХХ століття і зазначає, що книга читається як роман-мемуари Дженні Волш доби депресії «Скляний замок» (на основі якого вийшов однойменний фільм 2017 р. у США).

Чоловік Крістіни Стед помирає в Англії 1966 р. Вона їде до Австралії 1969 р., отримавши грант Національного австралійського університету на нетривалий проміжок часу, оскільки перебуває в статусі експатріантки, і знов від'їжджає до Англії. Тільки 1974 р. вона назавжди повертається до Австралії. Її не зустрічають вдома як класика австралійської літератури, повернення якого давно чекали. Але вона поступово входить у літературне життя, починає друкуватися в австралійських видавництвах і навкруги неї збирається коло літераторів, які її підтримують. Коли Патрік Вайт 1974 р. став лауреатом Нобелівської премії з літератури, він оголосив, що встановлює свою премію для кращих австралійських письменників і перша авторка, кому він її вручив, була Крістіна Стед. Для неї це було ознакою визнання на батьківщині, і підтримкою її фінансового становища. Вона померла 1983 р., була кремована і її прах був розвіяний неподалік від крематорію. Душеприкажчик Крістіни Стеад письменник Дж. Гірінг 1988 р. посмертно видав збірку її оповідань. До її творчої спадщини читачі і літературознавці звертаються і донині. Її твори перевидаються у паперовому та електронному виглядах. А це свідчить, що її творчістю, яка сповнена глибокого психологізму та правди життя, цікавляться

всі покоління сучасного п'ятого континенту. Її ім'я викарбоване на Алеї австралійських письменників у Сідней, де загалом увіковічені 48 видатних імен, котрі стали окрасою національної культури.

Нарешті світова зірка – Колін Маккалоу (1 червня 1937 р. місто Веллінгтон, Новий Південний Вельс, Австралія – 25 січня 2015 р. острів Норфолк, Австралія) – видатна австралійська письменниця, відома ще й тим, що серед її предків по лінії матері були вихідці з племені маорі, корінного населення Нової Зеландії. У дитинстві Колін дуже любила малювати, багато й із захопленням читала, писала вірші і була далекою від спорту, що дивувало її родину, адже всі в ній захоплювалися альпінізмом. Оскільки родина нарешті оселилася в Сідней, Колін вступає до католицького коледжу Святого Христа, де починає виявляти інтерес до науки і гуманітарних дисциплін. Одночасно з навчанням вона працює вчителем початкових класів, бібліотекаркою, водієм автобуса і журналісткою.

За порадою батька дівчина продовжує навчання в галузі медицини. Вона закінчила Сіднейський університет за фахом нейропсихологія і спочатку працювала лікарем у Королівській лікарні Північного узбережжя, але 1963 р. Колін переїжджає до Лондона і працює в лондонській лікарні на Грейт-Ормондстріт. Там її помітив голова неврологічного відділення Йельської Медичної школи в Нью-Хейвені, штат Коннектикут, США, який запрошує її працювати разом із ним. Колін присвятила цій роботі 10 років – з 1967 до 1976 рр.

Водночас вона відчуває потребу писати. Свій перший роман «Тім» (1974 р.) [53] Колін публікує в Сполучених Штатах. Мабуть, сюжет роману був нав'язаний її нейропсихологічною практикою. У ньому йдеться про самотню 45-річну жінку і розумово відсталого красивого юнака, який постійно потерпає від свого оточення: від жорстокого ставлення до нього однолітків. Жінка переймається його щирістю та безпорадністю і починає допомагати йому, так би мовити «бере під своє крило». Вона виховує його, віддаючи цьому всі свої сили і в результаті юнак перетворюється на сильного люблячого чоловіка. «Тім» сподобався читачам і Колін отримує свій перший гонорар. (Згодом цей роман екранізують у Голлівуді. Головну роль – Тіма – буде грати молодий, а тепер всесвітньовідомий актор Мел Гібсон) [54].

Уже в цьому першому романі відчувається поглиблений психологізм у змалюванні героїв, акцент письменниці на моральних і соціальних вадах американського суспільства, де жорстокість до людини «не такої, як усі», породжує в кращому разі відсторонення і байдужість, а в гіршому – травлю і знущання. Перемагаючими факторами цих потворних і ганебних вчинків є доброта і любов. Це кредо Колін Маккалоу пронесе через усе її творче життя.

У 1977 р. виходить роман Колін Маккалоу «Ті, що співають у тернівнику» [55], який відразу став дуже популярними серед читачів різних країн, опинився серед міжнародних бестселерів і був перекладений 20 мовами світу [50]. У той

самий рік письменниця залишає Сполучені Штати і повертається до Австралії. Вона вирішує присвятити себе тільки літературній творчості. Письменниця написала ще десять романів: ціла серія з них присвячена історії античності, інша серія – детективна, а ще є в неї футурологічні романи, але ввійшла в історію світової і австралійської літератури Маккалоу саме як автора блискучого романа-саги «Ті, що співають у тернівнику». «Книга розкупается так швидко, що її розпродано більше, ніж 33 мільйона примірників, а за даними одного з лондонських університетів навіть зараз кожну хвилину в світі продається по 2 примірники її роману» [56].

У центрі австралійського роману-саги, зазвичай, завжди стояли доли піонерів-чоловіків, які підкоряли п'ятий континент. Ідейний задум молодого романістики склався в тому, щоб показати роль жінок у підкоренні австралійських просторів. Дія роману розгортається спочатку в Новій Зеландії у великій родині поденника Падрика Клірі та його дружини Фіони, в яких четверо синів і чотирирічна донечка Меггі (перша дія відбувається саме в день її народження в грудні 1915 р.) а потім в основному на півночі Нового Південного Вельса, у маєтку під назвою Дрохеда старшої сестри Падрика – Мері Карсон. Її земельні володіння й отари овець – найбільші в всьому штаті. Вона надзвичайно багата вдова-мільйонерша, яка живе у розкішному будинку, але для родини Падрика туди не має доступу. Вони оселяються у віддаленій від маєтку хібарі й важко працюють на Мері Карсон, як й інші поденники, хоча вони їй близькі родичі. Вдруге Мері Карсон не захотіла одружуватися, щоби не втратити своє право на володіння величезною власністю. Хоча подумки у її брата Падрика й жервіє надія, що колись, у відділеному майбутньому, її багатство у вигляді безкраїх просторів Дрохеда, незліченних отар вівців і величний будинок він отримає у спадок від сестри, та так не сталося. За цими багатствами Карсон пильно наглядає католицька церква. Образ католицької церкви уособлено в молодому, красивому й розумному вихідцю із благородної родини абата Ральфа де Брикасара. Він знайомиться з родиною Падрика Клірі і звертає увагу на їх маленьку доньку Меггі, відчуваючи, що дівчинка нікому особливо не потрібна. Його участь у її долі з роками переростає від простої уваги та дружнього спілкування до інших, значно складніших і набагато глибших почуттів. Меггі ж із дівчини та підлітка виростає у красуню-дівчину, яка потаємно кохає Ральфа.

Письменниця знаходить свій підхід до художнього втілення даної проблеми в рамках традиційної для австралійської літератури жанрової модифікації роману-саги. У своєму романі письменниця робить центральним соціально-моральний аспект, переносючи головний конфлікт роману у сферу моралі. Все це закономірно посилює увагу Маккалоу до духовного світу своїх героїв, до роботи їх свідомості й підсвідомості, почуттів, думок, переживань. Для героїнь Маккалоу сенсом існування стає служіння високому почуттю – любові (адже мати Меггі – Фіона теж на все життя віддала своє кохання першій любові, що

залишилася в Новій Зеландії). Заради неї вони йдуть на конфлікти з буржуазним суспільством, долають перепони, терплять жорстокі поразки, але не відступають, залишаючись вірними своїм моральним ідеалам. Назва роману «The Thorn Birds» дослівно перекладається як «Птахи, що кидаються на тернові шипи». Сенс назви і епіграфа роману розкривається в книзі через трагічні долі героїнь Фіони, Меггі та її доньки Джастіни, які представляють три покоління родини Клірі, і які в ім'я любові йдуть на страждання, терплять жорстокі удари, але залишаються вірними високому почуттю. Це надає усьому роману пафос життєствердження [57].

Дія роману розгортається не тільки в Австралії, але й у Європі, у Ватикані, в Італії, в Лондоні й інших країнах відповідно до подій світової історії (дві світові війни, велика депресія). Розгортання сюжету та задіяння у ньому персонажів трьох поколінь Клірі, наочно підтверджують, що, якби віддалено не жили герої роману від центрів світових подій, ці події в той чи інший спосіб зачіпають долі головних героїнь. Так письменниця наголошує на тому, що Австралія 1976 р. (час, коли закінчується дія роману, який збігається з виходом роману у світ) – це не забутий куточок світу, а своєрідна й екзотична у своїй красі країна, де живуть і відчувають найглибші людські почуття люди. Це земля, у розквіт якої вклали силу й талант не тільки чоловіки, але й прекрасні за своїми моральними якостями жінки.

Міні-серіал за твором письменниці, який був знятий у США 1983 р. поширився по всіх континентах, а в 1996 р. там же вийшов художній фільм «Ті, що співають у терні: втрачені роки», (де головну роль Ральфа де Брікассара грає той самий актор Річард Чемберлен). Фільм розповідає про те, що відбувається з Меггі Клірі і Ральфом де Брікасаром у 1950-ті рр. Як відомо, цей період у їх відносинах не ввійшов до відомої екранізації бестселера Колін Маккалоу.

Роман-сага Колін Маккалоу начебто заново відкрив світовому читачу і історію п'ятого континенту, і його сьогодення. Суворий реалізм твору, просякнутий романтичними мотивами, як природа Австралії, яка може й забрати життя людей з її пожежами, суховіями, дощами й повеннями, й бути втіленням ніжності й краси, не залишає жодного читача байдужим до цього твору. Це своєрідний гімн любові, яка має силу розквітнути на суворій землі і в суворій дійсності п'ятого континенту.

Висновки

- Друковані медіа відіграли велику роль у побудові держави Австралія.
- У другій половині XIX ст. австралійські жінки зруйнували чоловічу монополію на журналістську і письменницьку діяльність.
- Найбільш видатними жінками Австралії, які досягли успіху в галузі красного письменства, стали: Л. Лоусон (перша жінка-видавець журналу «Ранок», новелістка, поетеса), Ф. Бейверсток (перша професійна редакторка), Н. Палмер (найкраща кореспондентка і літературний критик), М. Гілмор

(видатна поетеса), Е.Ф. Річардсон видатна письменниця, авторка роману «Доля Річарда Мехоні), М. Франклін (відома діячка жіночого руху в США та Австралії, авторка багатьох художніх творів, зокрема роману-саги «Вся ця завзятість»), К.С. Прічард (відома письменниця-антифашистка, борець за права аборигенів Австралії, авторка багатьох романів, зокрема «Кунарду або колодязь у затінку»), К. Стед (відома письменниця, авторка багатьох романів, зокрема «Людини, яка любила людей»), К. Маккалоу (видатна письменниця, авторка роману-саги «Ті, що співають у тернівнику»).

- Жінки – журналістки й письменниці, які працювали разом з чоловіками у друкованих медіа відіграли надзвичайно велику роль у формуванні духовного світу Австралії, а також національної самосвідомості, яка привела до виникнення нової нації – австралієць.

- Головна особливість статті полягає в тому, що вона розглядається в контексті глибокого міждисциплінарного діахронічного зрізу специфічної національної історії. Це й перехід Австралії від статусу колонії Британської імперії до статусу незалежної держави. Це й внесок жінок у відстоювання демократичних цінностей і соціальної справедливості. Це й підтримка розвитку культури молодого суспільства, зокрема, національної літератури. Й насамкінець – доведення, що історія періодичної преси на п'ятому континенті та розвиток літератури – це й історія непересічних талановитих жіночих особистостей, в долях яких щонайкраще закарбувалася історія розвитку «четвертої влади» та національної літератури Австралії.

Список використаних джерел та літератури

1. McIlvanney S. *Anni Ernaux: The return to origins*. Liverpool: Liverpool University Press, 2001. 248 p.
2. McIlvanney S. *Figurations of the feminine in the early French women's press*. Liverpool: Liverpool University Press, 2019. 280 p.
3. McIlvanney S. *Reconfiguration of feminism*. Cardiff: University of Wales Press, 2019. 319 p.
4. Nelson C. *Friday Essay: George Eliot 200 years on – a scandalous life, a brilliant mind and a huge literary legacy*. URL: <https://flipboard.com/article/friday-essay-george-eliot-200-years-on---a-scandalous-life-a-brilliant-mind-an/f-17ee384100%2Ftheconversation.com>
5. Segalo P. *Learning from the story of pioneering sells African writer Cindywe Magona*. URL: <https://theconversation.com/learning-from-the-story-of-pioneering-south-african-writer-sindiwe-magona-155670>
6. Holmes D. *Rachilde: Decadence gender and the woman writer*. Berg: Bloomsbury Publishing, 2001. 240 p.
7. Holmes D. *Reclaiming the middle brow: Women, stories and the hierarchy of in France since the Belle Époque*. Liverpool: Liverpool University Press, 2018. 384 p.
8. Gerson C. *Playing detective with Canada's female literary past*. URL: <https://theconversation.com/playing-detective-with-canadas-female-literary-past-97228>
9. Зернецька О.В. Роль друкованих медіа у зародженні держави Австралія (XIX ст. – початок ХХ ст.). *Становлення держави Австралія: здобутки та подолання проблем: Збірник наукових праць / За заг. ред. д.політ.н., професора О.В.Зернецької К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С. 9-26.*
10. Зернецька О.В. Вільям Вентворт – демократ за світоглядом, австралійський політик і

- мандрівник за покликанням. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 2 (8). С. 185–199.
11. Currey C.H. Robert Wardell (1793–1834). URL: https://dictionaryofsydney.org/entry/wardell_robert
 12. McKenna M. *The Captive Republic: A history of republicanism in Australia, 1788–1996*. Melbourne: Cambridge University Press, 1996. 352 p.
 13. Osborne M. Edward Smith Hall. *Media Legends of NSW*. URL: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/edward-smith-hall>
 14. Van Heekeren M. Samuel Bennet. *Media Legends of NSW*. URL: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/samuel-bennett>
 15. Muller Denis. Henry Parkes. *Media Legends of NSW*. URL: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/henry-parkes>
 16. Souter D. *Company of Herald*s. Melbourne: Melbourne University Press, 1981. 412 p.
 17. Feilberg C. *The way we civilise*. Glasgow: GoodPress, 2020. 151 p.
 18. Reynolds H. *This whispering in our hearts*. Sydney: Allan & Unwin, 1998. 288 p.
 19. Kearsley B. Watkin Wynne. *Media Legends of NSW*. URL: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/watkin-wynne>
 20. Wright T. George Mott. *Media Legends of NSW*. URL: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/george-henry-mott>
 21. Зернецкая О.В. Австралийский социальный роман 30-х годов XX века. Киев: Наукова думка, 1982. 288 с.
 22. Radi H. Lawson Louisa (1848-1920). *Australian dictionary of biography*. Melbourne: University Press, 1986. 480 p.
 23. Lawson Louisa. *The lonely crossing and other poems*. URL: <http://setis.library.usyd.edu.au/ozlit>
 24. Clarke P. Florence Baverstock. *Media Legends of NSW*. URL: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/florence-baverstock>
 25. Мэрей-Смит С. Старейшая деятельница австралийской литературы. *Иностранная литература*. 1957. № 8. С. 88–93.
 26. Write S. Dame Mary Gilmore. *Media Legends of NSW*. URL: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/mary-gilmore>
 27. Palmer V., Palmer N. *Letters of Vance and Nettie Palmer (1915–1963)*. Melbourne: National Library of Australia, 1977. 254 p.
 28. Henry Hendel Richardson. *Biography*. URL: <https://biography.yourdictionary.com/henry-handel-richardson>
 29. Green D. Richardson, Ethel Florence (Henry Hendel) (1870-1946), *Australian dictionary of biography*, National Centre of Biography, Australian National University. URL: <https://adb.anu.edu.au/biography/richardson-ethel-florence-henry-handel-8202>
 30. Franks R. Miles Franklin. URL: <https://www.sl.nsw.gov.au/stories/miles-franklin>
 31. Зернецкая О.В. Вэнс Палмер и австралийский реалистический роман. Киев: Наукова думка, 1984. 278 с.
 32. Jordan D. (Ed.). *Loving words: Love letters of Nettie and Vance Palmer 1909–1914*. Blackheath: Brandl and Schlesinger, 2018. 500 p.
 33. Jordan D. *Biography*. Janet Gertrude “Nettie” Palmer Muller Denis. *Media Legends of NSW*. URL: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/nettie-palmer>
 34. Moore T.I. *Social patterns in Australian literature*. Sydney: Angus and Robertson, 1971. 350 p.
 35. Brown C. K.S. Prichard. *Australia*. URL: <https://www.curtisbrown.com.au>
 36. Зернецька О.В. Післямова. *Дитя урагану* / за ред. Прічард. К.С. Київ: Дніпро, 1984. С. 288–295.
 37. Katharine Susannah Prichard. URL: <https://www.britannica.com/biography/Katharine-Susannah-Prichard>
 38. Throssel R. *Wild weeds and wind flowers. The life and letters of Catharine Susannah Prichard*.

- Sydney: Angusand Robertson, 1975. 273 p.
39. Green H.M. A history of Australian literature. Vol. 2. Sydney: Angusand Robertson, 1975. 1469 p.
 40. Lindsay J. The novels of Katharina Susannah Prichard. *Meanjin*. 1961. No. 4. P. 336–337.
 41. Причард К.С. Навстречу добру, истине и красоте. *Иностранная литература*, 1962. С. 161.
 42. Beasley J. The rage for life: The work of Prichard. Sydney: Angusand Robertson, 1964. 436 p.
 43. Drake-Brockman H. Katharine Susannah Prichard (Australian writers and their work). Melbourne: Oxford University Press, 1967. 56 p.
 44. Walker H.G. Prichard Katarine Susannah 1883–1969. Katarine Susannah Prichard Centenary essays. Crawley: University of Western Australia, 1984. 46 p.
 45. Nile R. Eroticism, sex and the politics of imagination. London: University of London, 1984. 54 p.
 46. Gleeson-White J. Australian Classics: 50 great writers and their celebrated works. URL: <https://archive.org/details/australianclassi0000glee>
 47. Stead C. The man who loved children. New York: Open Road Media, 2012. 697 p.
 48. Christina Stead. URL: <https://www.britannica.com/facts/Christina-Stead>
 49. Stead C. An Interview. *Australian Literary Studies*. 1974. No. 3. P.223–237.
 50. Geering R.G. Christina Stead. Sydney: Angusand Robertson, 1979. 201 p.
 51. Причард К.С. Антифашистская литература в Австралии. *Интернациональная литература*. 1939. № 11. С. 222–246.
 52. Franzen J. Rereading “The man wholoved children”. *The New York Times*. June 6, 2010, Page BR11.
 53. McCullough C. Tim. URL: <https://www/googl.com/?sf=X&ved=OahUKEwiPpp1AhXGQKHTs>
 54. Pallardy R. Colleen MacCullough. URL: <https://www.britannica.com/biography/>
 55. MacCullough C. *The Thorn Birds*. Sydney: Publishing House, 2021. 692 p.
 56. Колін Маккалоу. Біографія. URL: <https://24smi.org/celebrity/47209-kolin-makkalou.html>
 57. Зернецкая О.В. Роман Колин Маккалоу «Поющие в терновнике». Новые жанровые модификации австралийского романа–саги. Взаимодействия формы и содержания в реалистическом художественном произведении. Киев: Наукова думка, 1988. 375 с.

References

1. McIlvanney, S. (2001). *Anni Ernaux: The return to origins*. Liverpool: Liverpool University Press. [In English].
2. McIlvanney, S. (2019). *Figurations of the feminine in the early French women’s press*. Liverpool. Liverpool University Press. [In English].
3. McIlvanney, S. (2019). *Reconfiguration of feminism*. Cardiff: University of Wales Press. [In English].
4. Nelson, C. (2019). Friday Essay: George Eliot 200 years on – a scandalous life, a brilliant mind and a huge literary legacy. [Online]. Available from: <https://flipboard.com/article/friday-essay-george-eliot-200-years-on---a-scandalous-life-a-brilliant-mind-an/f-17ee384100%2Ftheconversation.com> [In English].
5. Segalo, P. (2021). Learning from the story of pioneering sells African writer Cindywe Magona. [Online]. Available from: <https://theconversation.com/learning-from-the-story-of-pioneering-south-african-writer-sindiwe-magona-155670> [In English].
6. Holmes, D. (2001). *Rachilde: Decadence gender and the woman writer*. Berg: Bloomsbury Publishing. [In English].
7. Holmes, D. (2018). *Reclaiming the middle brow: Women, stories and the hierarchy of in France since the Belle Époque*. Liverpool. Liverpool University Press. [In English].
8. Gerson, C. (2018). Playing detective with Canada’s female literary past. [Online]. Available from: <https://theconversation.com/playing-detective-with-canadas-female-literary-past-97228> [In English].

9. Zernetska, O.V. (2021). Rol drukovanykh media u zarodzhenni derzhavy Avstralia (XIX – pochatok XX st.). *Stanovlennia derzhavji Avstralia: zdobutki ta podolannia problem: Zb. nauk. prats.* Kyiv: DU “Institut vsesvitnoji istorii NAN Ukraini, pp. 9-26. [In Ukrainian].
10. Zernetska, O.V. (2019). William Wentworth democrat za svitogljadom, avstralijskij politic i mandrivnyk za poklirannjam. *Problemi vsesvitnoi istorij*, 8, pp. 185–199. [In Ukrainian].
11. Currey, C.H. (2013). Robert Wardell (1793–1834). [Online]. Available from: https://dictionaryofsydney.org/entry/wardell_robert [In English].
12. McKenna, M. (1996). *The Captive Republic: A history of republicanism in Australia, 1788–1996*. Melbourne: Cambridge University Press. [In English].
13. Osborne, M. (2022). Edward Smith Hall. *Media Legends of NSW*. [Online]. Available from: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/edward-smith-hall> [In English].
14. Van Heekeren, M. (2022). Samuel Bennet. 2022. *Media Legends of NSW*. [Online]. Available from: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/samuel-bennett> [In English].
15. Muller, D. (2022). Henry Parkes. *Media Legends of NSW*. [Online]. Available from: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/henry-parkes> [In English].
16. Souter, D. (1981). *Company of Herald*s. Melbourne. Melbourne University Press. [In English].
17. Feilberg, C. (2020). *The way we civilise*. Glasgow: GoodPress. [In English].
18. Reynolds, H. (1998). This whispering in our hearts. Sydney: Allan & Unwin. [In English].
19. Kearsley, B. (2002). Watkin Wynne. *Media Legends of NSW*. [Online]. Available from: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/watkin-wynne> [In English].
20. Wright, T. (2022). George Mott. *Media Legends of NSW*. [Online]. Available from: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/george-henry-mott> [In English].
21. Zernetskaya, O.V. (1982). *Avstralijskij socialnij roman 1930-kh godov XX st.* Kiev: Naukova Dumka. [In Russian].
22. Radi, H. (1986). *Lawson Louisa (1848-1920). Australin dictionry of biography*. Melbourne: University Press. [In English].
23. Lawson, L. The lonely crossing and other poems. [Online]. Available from: <http://setis.library.usyd.edu.au/ozlit> [In English].
24. Clarke, P. (2022). Florence Baverstock. *Media Legends of NSW*. [Online]. Available from: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/florence-baverstock> [In English].
25. Murrei-Smit, S. (1957). Stareishaya deyatelnitsa v avstralijskoj literature. *Inostrannaya literature*, 8, pp. 88–93. [In Russian].
26. Write, S. Dame Mary Gilmore. *Media Legends of NSW*. [Online]. Available from: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/mary-gilmore> [In English].
27. Palmer, V. & Palmer, N. (1977). *Letters of Vance and Nettie Palmer (1915–1963)*. Melbourne: National Library of Australia. [In English].
28. Henry Hendel Richardson. Biograhpy. [Online]. Available from: <https://biography.yourdictionary.com/henry-handel-richardson> [In English].
29. Green, D. (1988). Richardson, Ethel Florence (Henry Hendel) (1870-1946), Australian dictionary of biography, National Centre of Biography, Australian National University. [Online]. Available from: <https://adb.anu.edu.au/biography/richardson-ethel-florence-henry-handel-8202> [In English].
30. Franks, R. (2022). Miles Franklin. [Online]. Available from: <https://www.sl.nsw.gov.au/stories/miles-franklin> [In English].
31. Zernetskaya, O.V. (1984). *Vence Palmer i avstralijskij realisticheskij roman*. Kiev: Naukova Dumka. [In Ukrainian].
32. Jordan, D. (Ed.). (2018). *Loving words: Love letters of Nettie and Vance Palmer 1909–1914*. Blackheath: Brandl and Schlesinger. [In English].
33. Jordan, D. Biograhpy. Janet Gertrude “Nettie” Palmer Muller Denis. *Media Legends of NSW*. [Online]. Available from: <https://halloffame.melbournepressclub.com/article/nettie-palmer>

- [In English].
34. Moore, T.I. (1971). *Social patterns in Australian literature*. Sydney: Angusand Robertson. [In English].
 35. Brown, C. K.S. Prichard. Australia. [Online]. Available from: <https://www.curtisbrown.com.au> [In English].
 36. Zernetska, O.V. (1984). Pisljamova / Prichard. K.S. *Ditja uraganu*. Kyiv: Dnipro, pp. 288–295. [In Ukrainian].
 37. Katharine Susannah Prichard. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/biography/Katharine-Susannah-Prichard> [In English].
 38. Throssel, R. (1975). *Wild weeds and wind flowers. The life and letters of Catharine Susannah Prichard*. Sydney: Angusand Robertson. [In English].
 39. Green, H.M. (1975). *A history of Australian literature*. Vol. 2. Sydney: Angusand Robertson. [In English].
 40. Lindsay, J. (1961). The novels of Katharina Susannah Prichard. *Meanjin*, 4, pp. 336–337. [In English].
 41. Prichard, K.S. (1962). Navstrechu Dobru, Istine i Krasote. *Inostrannaja literatura*, p. 161. [In Russian].
 42. Beasley, J. (1964). *The rage for life: The work of Prichard*. Sydney: Angusand Robertson. [In English].
 43. Drake-Brockman, H. (1967). *Katharine Susannah Prichard (Australian writers and their work)*. Melbourne: Oxford University Press. [In English].
 44. Walker, H.G. (1984). *Prichard Katarine Susannah 1883–1969. Katarine Susannah Prichard Centenary essays*. Crawley: University of Western Australia. [In English].
 45. Nile, R. (1984). *Eroticism, sex and the politics of imagination*. London: University of London. [In English].
 46. Gleeson-White, J. (2010). Australian Classics: 50 great writers and their celebrated works. [Online]. Available from: <https://archive.org/details/australianclassi0000glee> [In English].
 47. Stead, C. (2012). *The man who loved children*. NewYork: Open Road Media. [In English].
 48. Christina Stead. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/facts/Christina-Stead> [In English].
 49. Stead, C. (1974). An Interview. *Australian Literary Studies*, 3, pp. 223–237. [In English].
 50. Geering, R.G. (1979). *Christina Stead*. Sydney: Angusand Robertson. [In English].
 51. Prichard, K.S. (1939). Anti-fashistskaja literature v Avstralia. *Internationaljnaja literatura*, 11, pp. 222–246. [In Russian].
 52. Franzen, J. (2010). Rereading “The man who loved children”. *The New York Times*. June 6. Page BR11. [In English].
 53. McCallough, C. Tim. [Online]. Available from: <https://www.google.com/?sf=X&ved=OahUKEwiPpp1AhXGQKHTs> [In English].
 54. Pallardy, R. Colleen MacCullough. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/biography/> [In English].
 55. McCullough, C. (2021). *The Thorn Birds*. Sydney: Publishing House. [In English].
 56. Colleen MacCullough. Biography. (2022). [Online]. Available from: <https://24smi.org/celebrity/47209-kolin-makkalou.html> [In English].
 57. Zernetskaya, O.V. (1988). *Roman Collin Makkalou “Pouszhie v ternovnike” Novie zchanrovie modifikatsii avstralijskogo romana-sagi. Vzaimodejstvie formi I sodержshania v realistichesrom khydozhestvennom proizvdenii*. Kiev: Naukova Dumka. [In Russian].

Zernetska O. The Role of Women-Journalists and Writers in the Development of Democracy and Culture in Australia (the end of the XIXth century – 70s of the XXth century).

The emancipation of Australian women in particular journalists and writers, who dedicated their lives to the development of culture of the fifth continent has been detected in this article. The goal of

the article is to analyse the arrival of women – journalists, editors, publishers - in the print media and to determine their role in the formation and development of democracy and culture of the young state.

As a result of the interdisciplinary research (combination of history, sociology, philology, culturology) new data on the role of women were obtained in the formation of democracy in Australia. This gives reason to affirm that this is the first study of this problem in Ukraine.

New names of such outstanding Australian men – journalists, editors, publishers, writers as E.S. Hall, S. Bennet, H. Parks, G. Mott, C. Feilberg, W. Winn and women – L. Lawson, F. Baverstock, N. Palmer were introduced into scientific circulation. Significantly expanded and supplemented historical and cultural information about such outstanding women writers and journalists as M. Gilmore, E.F. Richardson, M. Franklin, K.S. Prichard, C. Stead, C. McCullough. Their life is investigated in the context of socio-historical development of Australia and world events that were reflected in their work. Great is their contribution to the antifascist struggle, to the defence of freedom and democratic values in Australia.

The artistic value of the work of each of them is determined. The humanistic and realistic approach in creating their characters is clarified. It reflects the historical and socio-cultural development of Australia since the mid-XIX century to the 70-s of the XX century. It is proved that the history of periodicals and the development of literature on the fifth continent is the story of extraordinary talented women, in whose destinies the history of the development of the fourth power and the literature of Australia is reflected. The stages of The Bulletin magazine's existence, the reasons for its closure and its influence on formation of Australian national literature are analysed.

The practical value of the work lies in the fact that it brings new data to academic courses such as “The History of Australia”, “The Print Media of Australia”, “The Literature of Australia”.

It is proved than women writers and journalists of Australia enriched Australian literature with bright original works and also made a significant contribution to its culture and democracy.

Keywords: *the Australian printed media, women-publishers, editors, journalists and writers, freedom of speech, national self-identification of Australians.*

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

УДК 94(450)+929Vidius

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-18-9>

Добролюбська Ю.А.

<https://orcid.org/0000-0002-3564-854X>

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ІТАЛІЙСЬКОГО ЛІКАРЯ, АНАТОМА, ХІРУРГА ТА ТЕОРЕТИКА МЕДИЦИНИ ГВІДО ГВІДІ

Ім'я Гвідо Гвіді зустрічається в історії медицини як ім'я автора чудово ілюстрованої книги з хірургії та як один із незліченних анатомічних епонімів. Гвідо Гвіді займався медициною та хірургією у своєму рідному місті Флоренції і набув такої репутації, що у 1542 р. Франциск I, король Франції, запросив його приїхати до Парижа. Король призначив його одним зі своїх особистих лікарів і дозволив йому читати публічні лекції з медицини та хірургії у нещодавно заснованому Колеж де Франс. Гвіді збирався опублікувати хірургічний трактат, заснований на грецькому рукописі Х ст., що зберігається у бібліотеці Лауренціана у Флоренції. Серед примітних особливостей цього рукопису були тридцять повнорозмірних аркушів, що ілюструють коментар Аполлонія Китійського до трактату Гіппократа про вивихи та інші малюнки, що супроводжують копію трактату Галена про перев'язки. Ці ілюстрації представляли справжні традиції Гіппократа в хірургічній практиці, передані через пізніші грецькі канали до Візантії. У Парижі Гвіді жив із Бенвенуто Челліні, який став його другом та багато разів із похвалою відгукувався про нього у своїй автобіографії. У 1544 р. з'явилася книга Гвіді з хірургії. Це чудовий фоліант, витончено надрукований і містить чудові ксилографічні копії, або, швидше, адаптації оригінальних малюнків Х ст. Книга Гвіді «Хірургія» була найкращою ілюстрованою працею з хірургії, яка з'явилася до цього часу. Вона містить переклади шести робіт Гіппократа, однієї роботи Галена і двох робіт Орібасія, а також коментарі Галена та самого Гвіді. Лікування всіх видів переломів та вивихів описано дуже докладно та наочно проілюстровано. Приблизно через три роки після публікації своєї «Хірургії» Гвіді був відкликаний до Італії, щоб стати головним особистим лікарем Козімо Медічі. Він практикував і викладав медицину в Пізі, прийняв священний сан, отримав високі церковні привілеї і у 1557 р. був посвячений у дворянство. Він помер на піку своєї слави 26 травня 1569 р. та був похований у гробниці своїх предків у Флоренції. За кілька років до смерті він був зайнятий написанням всеосяжної праці з медицини. Ця велика праця була завершена та опублікована його племінником у трьох величезних томах між 1596 та 1611 рр. Це дослідження засноване на оригінальних дослідженнях та виправляє багато помилок, які були закріплені у стандартних довідниках того часу.

Ключові слова: історія медицини, історія мистецтва, лікарська справа, теорія медицини, анатомія, хірургія.

Постановка проблеми. Ім'я Гвідо Гвіді зустрічається в історії медицини як ім'я автора чудово ілюстрованої книги з хірургії та як один із незліченних анатомічних епонімів. Однак його життя та творчий шлях майже невідомий та не був об'єктом наукових історичних розвідок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельною базою нашого дослідження стала, перш за все, автобіографія Бенвенуто Челліні, яка містить цікаві та оригінальні факти з історії життя Гвідо Гвіді [1].

Статті Вільяма Брокбанка висвітлюють окремі деталі особистої біографії Гвідо Гвіді, але переважно присвячені історії перекладу та написання «Хірургії», трьом манускриптам, які збереглися до нашого часу [2, 3]. Великий інтерес та користь становить стаття Мирко Грмека, яка не тільки докладно висвітлює паризький період життя флорентійського лікаря, але й містить фрагменти аутентичних джерел [4].

Частково були використані мистецтвознавчі дослідження, присвячені переважно художній політиці Козімо Медичі [5], а також статі, в яких аналізуються взаємовідносини італійських миттів та влади у Флоренції того часу [6, 7].

Метою статті є аналіз життєвого шляху італійського лікаря, анатома, хірурга та теоретика медицини Гвідо Гвіді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гвідо Гвіді народився у Флоренції у 1509 р. Вільям Брокбанк, базуючись на власних пошуках у реєстрах надає дату 10 лютого 1508 р. та додає, що рік у Флоренції починався у березні, тому більш точним буде 1509 рік [2, р. 269]. Батьки Гвідо Гвіді мали шляхетне походження. Його батько Джуліано був лікарем. Його мати, Констанца, була дочкою знаменитого художника Доменіко Гірландайо, учнем якого був Мікеланджело. Гірландайо, як відомо, був одним із видатних флорентійських художників настінного розпису. Його роботи можна побачити в Сікстинській каплиці та в багатьох флорентійських церквах. Він мав чудову силу спостереження, тому Флоренція XV ст. живе у його творчості.

Таким чином, Гвідо Гвіді за народженням був призначений для творчості. Ми майже нічого не знаємо про його виховання та ранні роки життя. Але нам відомо, що він з великим успіхом займався медициною та хірургією у своєму рідному місті та набув солідної репутації у цих мистецтвах. Він був відомим та гідним поваги ученим, добре читав грецькою мовою та писав латиною в ясному й легкому стилі. Коли йому було близько тридцяти років, його друг, бібліофіл кардинал Нікколо Рідольфі, визнаний на той час головним покровителем літератури в Італії, звернув увагу на зібрання медичних трактатів у грецькому рукописі. Вони були складені візантійським лікарем Нікетасом у X ст. Деякі рукописи супроводжувалися малюнками з повчальною метою, зокрема, 30 повнорозмірних аркушів, що ілюструють коментар Аполлонія Китійського до трактату Гіпократата про вивихи, і 63 дрібних малюнків Галена та Сорана Ефеського, розкиданих сторінками трактату. Це малюнки пером та пензлем, що ілюструють різні маніпуляції та апарати, які використовуються для вправлення вивихів та переломів. Кожне із зображень було обрамлено у візантійському стилі в арку хитромудрого дизайну [2, р. 270].

Їхнє походження, ймовірно, сходить до Олександрії на Кіпрі, де Аполлоній написав свої коментарі між 85 та 51 роками до н.е. Цілком ймовірно, що ілюстрації були зроблені під час або невдовзі після його життя. Ілюстрації Сорана Ефеського та Галена датуються II ст. н.е. Вони, безперечно, були скопійовані з більш ранніх античних зразків і, отже, подають справжні традиції Гіппократа в хірургічній практиці, передані через пізніші грецькі канали до Візантії. Цей рукопис потрапив до рук османів під час пограбування Константинополя. Він був куплений на Криті у 1495 р. і привезений до Флоренції грецьким вченим Іоанном Ласкарісом (бл. 1445-1535 рр.), який виступав посередником між Лоренцо Медічі та султаном Баязидом II. Багато інших цінних манускриптів потрапили до Італії тим самим шляхом. Рукопис Нікетаса потрапив у володіння кардинала, а коли його колекція була згодом придбана Катериною Медічі для Франції, він залишився у Флоренції [2, р. 271].

На пропозицію Рідольфі Гвіді взявся за переклад. Поки він працював над рукописом, у 1542 р. Франциск I, король Франції, запросив його приїхати до Парижа. Молодий, артистичний, високодуховний, схильний потурати собі у всьому, Франциск був талановитою людиною, але нікчемним монархом. Постійно воюючи з частиною Італії, він зазнав низку важких поразок. Але він був щирим та щедрим покровителем мистецтв. Король Франції почав усвідомлювати необхідність підвищення рівня хірургії у своїй країні через жахливу смертність серед своїх солдатів. Війни були майже безперервними, виснаження армії і, що важливіше, всіх продуктивних сил королівства було дуже великим. Тому король вирішив знайти хірурга, який міг би заснувати та вести школу хірургії у Парижі. Він знав кардинала Рідольфі та ще одного друга Гвіді – поета Луїджі Аламанні, і, дізнавшись, що Гвіді незабаром має опублікувати книгу з хірургії, запросив його приїхати до Парижа у 1542 р.

Гвіді взяв із собою рукопис своєї книги. Король гідно оцінив її, призначив його одним зі своїх особистих лікарів і водночас доручив йому читати публічні лекції з медицини та хірургії в нещодавно заснованому Колеж де Франс. Це була велика пошана, яку Гвіді дуже цінував, оскільки спочатку вона була надана лише йому одному. Франциск I обсилав його люб'язностями, додавши до його платні кілька церковних пожалувань, доходи від яких зробили його одним із найбагатших простолюдинів свого часу. Це не означає, що Гвіді тоді став церковним дячем. Король мав звичай використовувати церковні доходи як винагороду за послуги, надані державі. Гвіді ніколи не забував про доброту короля, написавши наприкінці життя такі слова: «Щедрість короля гарантувала, що бідність не завадить мені утримувати не тільки себе, а й тих, чиєї допомоги я потребував для завершення задуманої роботи ... Він наділив мене щедрим пожалуванням, коли поклав на мене, одного зі своїх лікарів, обов'язок викладати медицину публічно в Парижі» [4, р. 290].

Відомо, що керівництво Колеж де Франс спочатку було незадоволене призначенням італійця замість співвітчизника Жака Дюбуа. Але незадоволення

це було короткочасне. Викладання Гвіді швидко залучило до коледжу лікарів та студентів з багатьох країн. Його французькі колеги, аж ніяк не заздрили, першими стали аплодувати його реальним заслугам. Вони не тільки юрмилися навколо нього, а й благали його додати анатомічні демонстрації до курсу публічних лекцій з медицини та хірургії. Вони навіть дозволили своїм студентам відвідувати ці лекції, що ніколи раніше не траплялося і зараховувати їх як час навчання. Гвіді збудував факультет на міцному фундаменті. На той час він латинізував своє ім'я до *Vidus Vidius*, змінивши «*Gui*» на «*V*» за німецьким методом, який змінює Гійома на Вільгельма. Це дозволило Дювалю охарактеризувати тріумфальну роботу Гвіді словами: *Vidius venit, Vidius vidit, Vidius vicit*. Такий тріумф у чужому місті та чужій країні був свідченням широти його особистості та високої майстерності, особливо якщо враховувати, що сталося це з дивовижною швидкістю [4, р. 292].

Зберігся лист Гвіді, написаний його другом Клаудіо Толомеї, датований 2 травня 1542 р., тобто того ж року, коли Гвіді вирушив до Парижа. Привітавши його з прихильним прийомом короля, Толомеї продовжує: «Все, що стосується вашого благополуччя, представляє для мене особливий інтерес не тільки через дружбу, яка існує між нами вже багато років, але значно більшою мірою через вашу особливу чесноту, завдяки якій, навіть якби я був вашим ворогом, я повинен був би відчувати себе зобов'язаним любити вас, так сильно відчуваю в собі силу певного зобов'язання захоплюватися добродіями людьми і шанувати їх. Також мені було приємно почути, що ваші праці про Гіппократа і Галена були прийняті та схвалені як щось похвальне і добре; так що навіть якби ви не створили нічого іншого, це було б чимось винятковим, чимось, чим можна пишатися, тому що ваші дослідження принесли таку велику користь світові. Але не менше, а швидше більше, я тішуся з того, що в наш час існує король такого благородного духу, що він закликає до себе і живить, шанує та підносить літераторів усіх мастей. Воістину, велике щастя уготоване нашому століттю, коли чеснота та література знайдуть собі нішу та притулок, де вони зможуть відпочити у безпеці та спокої» [2, р. 272].

Гвіді мав проводити при дворі три місяці на рік. Решту часу він міг займатися тим, що йому подобалося, і використовував його з розумом для розширення своїх знань, подорожуючи по всій Франції та Італії, зустрічаючись із вченими людьми, вивчаючи нові ідеї та методи, консультуючись із рукописами давніх авторів медичних праць. Незабаром після прибуття Гвіді до Парижа він зав'язав дружбу з відомим ювеліром та скульптором Бенвенуто Челліні. Це становить велику удачу для нас, оскільки Челліні багато розповідав про Гвіді у своїй автобіографії [1]. Спочатку він описує його як найталановитішу, найсердечніше та найввічливішу чесну людину, яку він коли-небудь знав у світі, доктора медицини і флорентійського дворянина. «Під час моїх найважчих випробувань він був мою підтримкою та втіхою» [1, с. 341], і він визнає його доброту. Пізніше він запросив свого великого друга Гвідо Гвіді

стати хрещеним батьком його дочки Констанци [1, с. 362]. Дружба почалася невдовзі після прибуття Гвіді до Парижа. Челліні одразу запросив його оселитися в кімнаті в одному з крил свого замку Пті-Несле. Це була фортеця у південно-західному кутку паризьких стін на місці, яке зараз займають Інститут та Монетний двір, через річку від головного входу до Лувру.

Челліні описав своє житло такими словами: «Саме місце було у формі трикутника і знаходилося біля стін міста. То справді був давній замок, але гарнізону в ньому не було. Це було гарне за розміром місце» [1, с. 342]. Там він та Гвіді прожили разом близько шести років. Там, кажучи словами самого Челліні: «... ми насолоджувалися нашою взаємною дружбою і часто тріумфували разом, коли нам вдавалося просунутися в мистецтві та знаннях за рахунок цього великого і чудового короля, нашого покровителя, кожному у своїй галузі» [1, с. 342]. У Пті-Несле також було кілька невеликих апартаментів, в яких жили різні люди, серед яких був друкар книг П'єр Гальтьє, який досяг великих успіхів у своєму ремеслі. Майже всі його приміщення були всередині замку. Саме він надрукував чудову книгу Гвіді про хірургію через два роки після прибуття автора до Парижа. Книга була опублікована завдяки ласці короля і, природно, була присвячена йому. Вона також була присвячена папі римському та герцогу Феррарському. Король, безперечно, отримав чудову працю за свої гроші. Книга Гвіді є фоліантом, чудово надрукованим на тонкому папері та добре ілюстрованим. Це була, безумовно, найкраща ілюстрована робота з хірургії, яку було опубліковано до цього часу. Чистота латинського стилю викликала схвальних багато коментарів, і автор пишався цією деталлю. Книга називалася «Хірургія, перекладена латиною з грецької Відусом Відіусом із Флоренції разом із деякими коментарями того ж Відіуса».

На той час не існувало законів про авторське право, але папа зробив усе можливе, щоб захистити автора. Даючи дозвіл на публікацію книги, він заборонив усім книготорговцям та видавцям у християнському світі друкувати та видавати її без дозволу автора під страхом відлучення, конфіскації та штрафу у 100 дукатів, що було дуже значною сумою. Заборона мала діяти протягом десяти років, і всім папським службовцям було наказано стежити за її дотриманням. Очевидно, це було необхідно, оскільки в момент закінчення заборони у 1555 р. анонімний переклад був опублікований французькою мовою. Він був перевиданий двома різними паризькими видавництвами через вісімдесят років, при цьому Гвіді було віддано належне. Книги були невеликого формату, в одну восьму аркуша, ілюстрації були відтворені погано.

Король Франції також надав свою підтримку, але лише на шість років. Він був менш чітким щодо покарань, які він застосовуватиме, його загроза полягала у «певному покаранні від наших рук як знищенням та конфіскацією книг, так і штрафом». Королівська передмова додає ще один момент до відомої нам інформації: «Наш дорогий та улюблений магістр Відус Відіус (видав цю книгу) власним коштом і з великою вигодою для студентів медицини та особливо

хірургії» [3, р. 192]. Сам Гвіді у посвяті королю Франції зазначив, що тексти з хірургії було важко знайти. «Наскільки велику шкоду завдає відсутність такої книги, щодня зазнають ті, кого надовго позбавляють працездатності маленькі виразки, хто через зламані або вивихнуті кінцівки стає кульгавим або менш здатним до своєї звичайної діяльності і думає, що отримує найкраще лікування, коли насправді вмирає, і ті, хто після незначної травми голови зазнають мук від рук лікарів, а потім вмирають. І не кажучи вже про окремі імена, чи є серед наших хірургів хоч один, хто вміє користуватися руками, як того вимагає нагода, правильно накладати пов'язки, використовувати правильні апарати для вправлення зламанних кісток чи їх заміни при вивиху, чи лікувати травми голови? Але здебільшого їх виправдовує незнання, тому що вони не мають грецьких авторів, які мають найкращу репутацію в цій частині медицини» [3, р. 191].

Вивчення хірургії не змінювалося понад тисячу років. Гіппократ помер у 375 р. до н.е., Гален – у 200 р. н.е., Орібасій – у 403 р. Навіть рукопису, перекладеному Гвіді, було 600 років. Але багато зі старого грецького вчення було здоровим і відбивало стан хірургічних знань у середині XVI ст. Тільки після того, як через триста років Джеймс Янг Сімпсон подарував нам хлороформ, а Лістер – антисептику, у хірургії почався справжній прогрес. У книзі Гвіді немає згадки про художників, які створили ілюстрації – її найяскравішу та найславетнішу частину. Але в іншій своїй праці Гвіді називає два імена. Так сталося, що частина оригінального рукопису та малюнків Гвіді збереглася у Національній бібліотеці в Парижі, у вигляді книги у двох томах, один з яких, набагато більший за розміром, чудово переплетений у шкіру із золотим тисненням. Рукопис ідентичний книзі, за винятком кількох незначних змін та приміток для читача, що передує кожній із перекладених книг. У передмові, що передує «De Machinamentis» Орибасія, міститься така інформація:

«У тлумаченні цих машин я прагнув не тільки зрозуміти написане, а й зобразити та зробити моделі з дерева, щоб дати про них краще уявлення, ніж за описом, і уявити їх як би перед очима людей. Окрім кількох інших, Іоанес Сантурінеус Родоський, друг мого кардинала, є моїм помічником. Також Франческо Приматіччо з Болоньї, знаменитий художник, який працює для короля Франції. Я неодноразово користувався їхніми роботами» [3, р. 192]. На жаль, ясності у цій заяві немає. Є також примітка про труднощі перекладу. «Але оскільки кодекси були сповнені спотворень, знадобилося багато виправлень. Цим, окрім чудового знання грецької мови, відрізняється Матіас Корсирей, учень великого Іоанна Ласкаріса. Я вражений майстерністю його роботи» [3, с. 193].

Художник, ким би він не був, не задовольнявся відтворенням стародавніх малюнків, яким було завдано значної шкоди. Він дуже вдало інтерпретував та уточнив їх у сучасній для нього манері та вніс зміни до хірургічних апаратів,

імовірно за порадою та під керівництвом Гвіді, вказавши у своїх малюнках найдрібніші механічні деталі. Гвіді заслуговує на велику подяку за те, що вибрав такого прекрасного малювальника і так уміло спрямовував його перо. Багато ілюстрацій були цілком оригінальними. Заслужують на увагу також гравюри на дереві. Вони є дзеркальним відображенням оригінальних малюнків, які мали бути скопійовані у спрощеному вигляді на дерев'яні шаблони. Гравюри на дереві відрізняються чудовою якістю виконання та дуже численні. Ймовірно, вони були виконані Франсуа Жолла, який на той час працював у Парижі.

Франческо Приматіччо був відомим болонським художником, скульптором та архітектором, чия популярність пов'язана з декораціями палацу Фонтенбло. У Франції він відомий як Ле Приматіччо. Відомо, що він був посланий королем Франції до Італії для збирання картин, бронзи, мармуру та античних статуй для палацу. Він прибув до Риму, де зберігався візантійський рукопис, 31 жовтня 1540 р. Ймовірно, за два роки він повернувся до Франції. За цей час він зібрав 125 статуй та зробив зліпки з відомих творів класичної скульптури, таких як Лаокоон та Аполлон Бельведерський. Нині вони прикрашають палац у Фонтенбло. Немає жодних записів про те, що він робив малюнки для книги Гвіді, але очевидно, що він мав достатньо часу, і він був на місці, коли Гвіді робив свій переклад.

До перекладів трактатів Гіппократа про виразки та нориці немає ілюстрацій, ці розділи відсутні в паризьких рукописах. Третя книга про рани голови знаходиться в окремому томі у паризькому рукописі. В ній є зображення трьох видів трепанів та деяких молотків та рубил. Жоден з них не зустрічається в рукописі X ст. Один із видів трепанів вимагає коментаря. Леонардо Боталло у 1560 р. помилково стверджує, що Гвіді винайшов тризубний трепанг – *terebra tridens*. Боталло відтворює ілюстрацію із правильною цитатою з «Хірургії». Однак Гвіді ніколи не претендував на винахід цього інструменту. Він зобразив його, тому що деякі лікарі його часу використовували його. До речі, Боталло повідомляє нам, що «Хірургія» була «дуже рідкісною» через 20 років після її публікації. Вона ніколи не перевидавалася у своєму первинному вигляді [2, р. 277].

Четверта книга починається трактатом Гіппократа «Про переломи». На малюнках зображено лікування перелому плечової кістки: витяг здійснюється за допомогою праці, перекинутої на пахву, і важкого валуна, підвішеного до передпліччя; рука підтримується подушкою на столі. Малюнок відрізняється дивовижною чіткістю деталей. Також є чотири малюнки грубих тягових апаратів, майже таких, як використовувалися в давні часи. На одному з них показано витяг гомілки за допомогою двох важелів. Стрічки для витягу являли собою шкіряні ремінці, тому що ще Гіппократ рекомендував використовувати волів'яну шкіру [2, р. 279].

Далі слідує трактат про вивихи, в якому описується метод вправлення вивихнутого плеча за допомогою кулака, до того ж цей метод можливий тільки в тому випадку, якщо пацієнт може стояти або сидіти. Якщо ж він лежить, то краще вправлення через пахву. У класичних грецьких гімназіях перший варіант вправлення вивихненого плеча був улюбленим способом. На думку Гіппократа, це був найкращий спосіб відновлення плеча. Інші методи також проілюстровані. Слід зупинитися на ілюстраціях, присвячених вправленню хребта. Під цим, безсумнівно, мається на увазі сколіоз, кіфоз чи те, й інше. Гвіді описує та ілюструє класичний для його часу метод лікування, повторюючи тим самим неосвічені переконання своїх сучасників.

Вже Гіппократ висловлював свої сумніви щодо цінності цього методу, кажучи, що він використовується лікарями, які прагнуть публічності, які насправді не зацікавлені в результатах, які вони дають. Його метою було розтягнення хребта. Гален теж сумнівався у його ефективності, але описав його для тих, хто захоче його використати. Ідея полягала в тому, щоб зафіксувати та розтягнути пацієнта на сходах, дозволяючи основній вазі тіла зробити все інше. Якщо викривлення було високо у хребті, пацієнта фіксували у прямому положенні. Якщо викривлення було низько в хребті, його підвішували головою вниз. Сходи, звичайно ж, були добре прикріплені до опори, особливо за головою. Кісточки прив'язувалися близько один до одної і міцно, але вільно до сходів. Аналогічно коліна, стегна, талія та нижня частина грудей були прив'язані до сходів слабо, щоб не перешкоджати струсу. Руки були витягнуті та прив'язані до боків, а не до сходів. Потім сходи підтягували до високої вежі чи фронтона будинку та дозволяли різко та вертикально впасти на стійкий матеріал. «У такий спосіб хребці можуть бути повернуті в нормальне становище» [2, р. 280]. Занадто м'яка земля поглине удар та зробить операцію марною. У цьому оповіданні є чудова кінцівка. «Погано в будь-якому мистецтві, не менше, ніж у медицині, збирати велику юрбу, обіцяючи велике видовище, використовувати довгі слова, а потім не отримати жодного результату» [2, р. 281]. Інший метод лікування кіфозу був ще жорстокішим. Хребет піддавався витягу за допомогою шкіряних ременів та важелів. Потім в отворі в стіні поруч із пацієнтом повертали балку та використовували її як важіль, щоб змусити верх деформації стати на місце. Якщо однієї людини було недостатньо, щоб натиснути на важіль, можна було використати двох.

Гіппократ також сумнівався в ефективності цього методу. Він наголошував на необхідності підвищеної уваги при проведенні такої процедури і писав, що учасники повинні бути досвідченими та обережними, бо це настільки потужний метод, що він більше підходить для знаряддя тортур, а не для медицини. Однак він додавав, що не знає іншого методу.

Наступним перекладеним твором став трактат Гіппократа «Медична матерія», до якого немає ілюстрацій.

Текст Галена про бинти ілюструють 136 малюнків. Грецький манускрипт був написаний у дві колонки, за кожним абзацом слідувала повна чоловіча чи жіноча фігура, рука, нога, ступня чи голова, всі у відповідних пов'язках. Текст Гвіді напрочуд зрозумілий завдяки написам на фігурах. Накласти пов'язку може кожен. Але деякі з них є настільки складними, що сумнівно, щоб вони довго залишалися на місці.

Наприклад такий опис пов'язки: «Пов'язка повинна починатися від потилиці і вестися нижче нижньої частини вуха та під підборіддям до щок. Потім вона повинна пройти навскіс через маківку голови до потилиці та звідти пройти під нижньою частиною правого вуха і під підборіддям до щоки. Після цього вона має пройти навскоси між чолом та маківкою до потилиці і там обігнути лоба» [2, р. 283].

Останню частину складає переклад «De Machinamentis» Орібасія. В оригінальному рукописі ілюстрацій немає. Саме у цьому розділі «Хірургії» Гвіді та його художники створили нові форми медичних пристроїв. Ці машини змальовані з дерев'яних моделей. Перша – це лебідка, прикріплена до однієї з нижніх перекладин сходів і показана в дії для вправлення перелому плечової кістки. Далі слідує оригінальна машина для вправлення вивихнутого плеча або при травмі верхньої кінцівки. При повороті брашпиля коромисло піднімається. Метод наочно показаний малюнками. Також Гвіді звертає увагу на лаву Гіппократа. Він зображує міцніший апарат з прорізами посередині, щоб можна було використовувати проміжну шину. По суті це була лава, яку можна було використовувати для вправлення будь-якого перелому. Гіппократ радив придбати таку лаву будь-якому практикуючому хірургу. Це був стандартний пристрій для лікування переломів протягом декількох сотень років. Модифікація Гвіді була механічним удосконаленням.

Таким є основний зміст «Хірургії» Гвіді. На жаль, за три роки після публікації король Франциск I помер. Гвіді мав намір випустити видання грецькою мовою і зберіг для цієї мети старий рукопис. Але після смерті короля цей проект було скасовано, оскільки майже відразу ж Гвіді було відкликано до Італії. Можливо, саме з цієї причини старий рукопис залишився в Італії, тоді як решта колекції кардинала Рідольфі перейшла до Франції.

Запрошення Гвіді надійшло від Козімо де Медічі, графа Тоскани, герцога Флоренції. Челліні залишив для нас цікаву розповідь про цю людину та її вдачу. «Герцог надав мені величезні люб'язності, і вони з герцогинею запитали мене про твори мистецтва, які я виконав для короля Франції, після чого я охоче та докладно описав їх. Вислухавши мене, він сказав: "О! Яка мала нагорода за стільки прекрасних та чудових праць! Бенвенуто мій! Якщо ви захочете зробити щось для мене, я заплачу вам зовсім не так, як це зробив той ваш король, якого ви так хвалите по своїй добрій натурі Якщо ви погодитесь зробити для мене що-небудь, я зроблю вам такі милості, що ви, можливо, залишитеся в подиві, якщо тільки ваша робота принесе мені задоволення; в

цьому я не сумніваюся". Я відповів, що охоче, з мармуру чи бронзи, я зробив би велику статую для цієї його прекрасної площі. На це він відповів, що хотів би отримати від мене як першу роботу статую Персея: це було те, про що він давно мріяв» [1, с. 387-388]. Так був замовлений один із шедеврів Челліні. Але в характері Козімо була й інша, темна сторона, і Челліні дуже яскраво відобразив її у чудовому бронзовому бюсті. Практично все, що становило більш менш помітне явище в художньому житті Флоренції тих років, так чи інакше, пов'язувалося з ім'ям герцога або було зобов'язане його заступництву. Мистецтво в його очах стає інструментом утвердження тосканської переваги та абсолютної влади монарха [5, с. 15].

Ідеологічною основною культурної політики Козімо Медічі та його наступників була апологія влади, міфологізація історії роду Медічі як переживаного Флоренцією «золотого століття». Провідниками його ідей та засобом задоволення владних амбіцій стали поезія, мистецтво та історія, що спрямовувались особистим покровительством герцога та його цензури. Одним із головних завдань герцог ставив створення образу досконалого правителя [7]. На відміну від дворів ренесансних синьйорій, Козімо Медічі спирався не на земельну аристократію або стародавні дворянські роди, а на два верхні стани флорентійського суспільства – патриціїв або нобілів, що черпали свій добробут із практичних занять торгівлею та фінансово-промислової діяльності та посполанів, що визначали у попередній період політичне обличчя міста. При герцозі формується тип міської аристократії з її претензіями на володіння багатством, на знатність походження, на освіченість та хороші манери, на належне аристократії проведення часу в ледарстві, на полюванні, в заняттях політикою і в покровительстві мистецтвам [5, с. 17].

Саме Козімо Медічі запрошує Гвіді повернутися до Італії. Незважаючи на великий успіх у Парижі, він легко піддався спокусі повернутися на батьківщину. Козімо зробив його своїм головним особистим лікарем і дав йому кафедру філософії в Пізі та докторський ступінь в її Академії [6].

Гвіді прийняв сан священника. Наступного року він був призначений професором практичної та теоретичної медицини. І оскільки щедрість короля Франції збагатила Гвіді, герцог із задоволенням, щоб не відстати від нього в ліберальності, наділив його володіннями у Ліворно, а пізніше – ректорством у Пешії. Фактично Гвіді постав на рівень архієпископа і з папському дозволу йому можна було також займатися медициною. Своїми визначними працями він виправдав як священну, так і наукову сторони своєї кар'єри. Він мав великі знання у всіх галузях медицини, включаючи анатомію та ботаніку і з не меншою майстерністю проводив практичні операції, будучи однаково успішним як лікар і як хірург. Його роботи з анатомії зробили його відомим. Під час свого перебування у Пізі він зробив важливі анатомічні відкриття. Він читав лекції для великих аудиторій та вчив, що медицина має лікувати не лише тіло, а й розум. Гвіді був обраний до Академії Флоренції. Слава дозволила йому

у 1557 р. бути обраним до дворянства Пізи і отримати привілей носити герб міста [7].

В останні роки життя Гвіді був зайнятий найскладнішим завданням – написанням праці про лікарське мистецтво у всіх його аспектах, вперше з часів Цельса та Галена. І хоча герцог Козімо підтримував його у цій великій справі, але він не встиг завершити роботу до своєї смерті.

Гвіді помер 26 травня 1569 року. Його тіло перевезли до Флоренції та поховали в усипальниці його предків у церкві Благовіщення. Смерть Гвіді викликала потік славослів'я у віршах та прозі. Його описували як найбільшого супротивника та борця проти смерті. Ось кілька прикладів посмертних відгуків про Гвіді. «Хоч ти замовк у могилі, красномовний Видію, слава твоя відома всім, бо уста людей не мовчать» [2, р. 293]. «Коли Видій, який володіє мистецтвом лікування, пройшов через браму смерті, Плутон був засмучений і сказав з похмурою веселістю, що цей геній поверне мертвих на землю» [2, р. 294].

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Гвіді був видатним хірургом, лікарем і анатомом, з широкими інтересами і безліччю друзів, блискучим вчителем, класичним вченим, швидше за практиком, ніж теоретиком, людиною, що збагатила анатомію оригінальними відкриттями, а медичну літературу – унікальною і чудово ілюстрованою античною книгою, заклала основи медицини нового часу.

Список використаних джерел та літератури

1. Челлини Б. Жизнь Бенвенуто Челлини, написанная им самим. Москва: Художественная литература, 1958. 557 с.
2. Brockbank W. The man who was Vidius (1508-1569). *Thomas Vicary lectual, Annals of the Royal College of Surgeons of England*. 1956. Vol. 19. P. 269-295.
3. Brockbank W. Three manuscript precursors of Vidius's Chirurgia. *Medical History*. 1958. Jul.2(3). P. 191-194.
4. Grmek M.D. Contribution à la biographie de Vidius (Guido Guidi), premier lecteur royal de médecine: ses origines et sa vie avant la période parisienne. *Revue d'histoire des sciences*. 1978. T. 31. No. 4. P. 289-299.
5. Дажина В.Д. Художественная политика Козимо Медичи герцога Тосканского. *Бюллетень всероссийской ассоциации медиевистов и историков раннего нового времени*. 1997. № 7. С. 15-23.
6. Гаврилова Е.В. Итальянские мастера на службе у короля Франции: Бенвенуто Челлини. *Современные проблемы науки и образования*. 2011. № 6. URL: [https:// science-education.ru/100-5022](https://science-education.ru/100-5022)
7. Гаврилова Е.В. Особенности взаимоотношений Бенвенуто Челлини и герцога Флоренции Козимо Медичи. *Современные проблемы науки и образования*. 2013. № 5. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=10184>

References

1. Chellini, B. (1958). *Zhizn Benvenuto Chellini, napisannaya im samim*. Moskva: Khudozhestvennaya literatura. [In Russian].
2. Brockbank, W. (1956). The man who was Vidius (1508-1569). *Thomas Vicary lectual, Annals of the Royal College of Surgeons of England*. 19. p. 269-295. [In English].
3. Brockbank W. (1958) Three manuscript precursors of Vidius's Chirurgia. *Medical History*. 2(3). p. 191-194. [In English].
4. Grmek, M.D. (1978). Contribution à la biographie de Vidius (Guido Guidi), premier lecteur royal de médecine: ses origines et sa vie avant la période parisienne. *Revue d'histoire des sciences*. 31, 4. p. 289-299. [In French].
5. Dazhina, V.D. (1997). Khudozhestvennaya politika Kozimo Medichi gertsoga Toskanskiego. *Byulleten vsrossiyskoy assotsiatsii mediyevistov i istorikov rannego novogo vremeni*. 7. p. 15-23. [In Russian].
6. Gavrilova, E.V. (2011). Italiyskiye mastera na sluzhbe u korolya Frantsii: Benvenuto Chellini. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*. 6. [Online]. Available from: <https://science-education.ru/100-5022> [In Russian].
7. Gavrilova, E.V. (2013). Osobennosti vzaimootnosheniy Benvenuto Chellini i gertsoga Florentsii Kozimo Medichi. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*. 5. [Online]. Available from: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=10184> [In Russian].

Dobrolyubskaya Y. The Life path of the Italian Doctor, Anatomist, Surgeon and Theoretician of Medicine Guido Guidi.

The name of Guido Guidi appears in the histories of medicine as that of the author of a beautifully illustrated book on surgery and as one of the innumerable anatomical eponyms. Guido Guidi practiced medicine and surgery in his native city Florence and made such a reputation that he was in 1542 invited by Francis I, King of France, to come to Paris. The King appointed him one of his personal physicians and permitted him to give public lectures in medicine and surgery at the newly founded College de France. Guidi was about to publish a surgical treatise, based on a Greek manuscript of the tenth century preserved in the Laurenzian Library at Florence. Among the notable features of this manuscript were thirty full-sized plates illustrating the commentary of Apollonius of Kitium on the Hippocratic treatise on dislocations and other pictures accompanying a copy of Galen's treatise on bandaging. These illustrations represented the genuine Hippocratic traditions of surgical practice as transmitted through later Greek channels to Byzantium. In Paris, Guidi lived with Benvenuto Cellini, who became his friend and who has many laudatory references to him in his autobiography. In 1544 Guidi's book on surgery appeared. It is a splendid folio volume, beautifully printed and containing remarkable woodcut copies, or rather adaptations, of the original tenth-century drawings. Guidi's Chirurgia was the best illustrated work on surgery that had appeared up to its date. It comprises translations of six works by Hippocrates, one by Galen and two by Oribasius, together with commentaries by Galen and by Guidi himself. The treatment of all varieties of fractures and dislocations is described in great detail and is very clearly illustrated. Some three years after the publication of his Chirurgia Guidi was recalled to Italy to become chief personal physician to Cosimo de Medici. He practiced and taught medicine at Pisa, took Holy Orders, received high' ecclesiastical preferment, and was in 1557 raised to the nobility. He died at the height of his renown on 26 May 1569 and was buried in the tomb of his ancestors in Florence. For some years before his death he had been occupied in writing a comprehensive work on medicine. This great work was completed and published by his nephew in three huge volumes between 1596 and 1611. This study is based on original research and it corrects many errors that have been perpetuated in standard reference books.

Keywords: history of medicine, history of art, medicine, theory of medicine, anatomy, surgery, chirurgia.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ветринський Ігор Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Держалюк Микола Степанович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Добролюбська Юлія Андріївна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методології науки, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського.

Зернецька Ольга Василівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних та цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ковальков Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Козак Микола Іванович – аспірант відділу історії середніх віків Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Любчик Ігор Дмитрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри українознавства і філософії Івано-Франківського національного медичного університету.

Мартиненко Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, викладач Комунального закладу Сумської обласної ради «Сумський фаховий медичний коледж».

Фалько Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри тактики Національної академії Національної гвардії України.

CONTRIBUTORS

Vietrynskyi Igor – Ph.D. in Political Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Derzhaliuk Mykola – Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Dobrolyubska Yulia – Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of World History and Methodology of Science of South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky.

Zernetska Olga – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Global and Civilization Processes of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kovalkov Oleksandr – Ph.D. in History, Associate Professor of Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

Kozak Mykola – Postgraduate Student of Ivan Krypiakevych Ukrainian Studies Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Kudryachenko Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Liubchyk Ihor – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of Ivano-Frankivsk National Medical University.

Martynenko Volodymyr – Ph.D. in History, Lecturer of Municipal institution of Sumy Regional Council “Sumy Professional Medical College”.

Fal’ko Sergii – Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of the National Academy of the National Guard of Ukraine.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
 - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
 - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті англійською мовою
- анотація українською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і абрєвіатури крім загальноновживаних;
- ключові слова українською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерованій латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова англійською, якщо стаття написана українською. Анотація англійською мовою (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.

- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською та англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 2(18), 2022**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,93.

Тираж 300.

Зам. №С22-124-1

Виготовлювач «КЖД “Софія”».

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.